W E N D Y L O W E R

Hitler fúriái

NÉMET NŐK A NÁCI VÉRMEZŐKÖN

Wendy Lower: Hitler's Furies Houghton Mifflin Harcourt, 2013

Két nagyanyámnak, Nancy Morgannek és Virginia Williamsonnak
Anyámnak, Mary Suzanne Liljequistnek és nővéreimnek, Virginia Lowernek és Lori Lowernek

TARTALOM

FŐBB SZEREPLŐK

TANÚK, CINKOSOK, GYILKOSOK

INGELENE IVENS, kieli tanítónő, akit a lengyelországi Poznanba küldtek.

ERIKA OHR, Stachenhausen sváb faluból való ápolónő, egy juhász lánya, akit az ukrajnai Zsitomir egyik kórházába küldtek.

ANNETTE SCHÜCKING, münsteri joghallgató, Leon Schücking elismert író dédunokája, egy szociáldemokrata párti politikus és újságíró lánya, akit ápolónőnek küldtek az ukrajnai Novgorod-Volinszkij és az oroszországi Krasznodar kórházaiba.

PAULINE KNEISSER, ápolónő a Rajna-vidéki Duisburgból, aki az ukrajnai Odesszában született, majd az első világháború után Németországba emigrált, és onnan küldték Lengyelországba és Belorussziába.

ILSE STRUWE, Berlin egyik elővárosában volt titkárnő, majd a német fegyveres erőkkel együtt vonult Franciaországba, Szerbiába és Ukrajnába.

LISELOTTE MEIER, a német-cseh határhoz közeli szászországi Reichenbachban volt titkárnő; őt a belorussziai Minszkbe, majd Lidába küldték.

JOHANNA ALTVATER, titkárnő a vesztfáliai Mindenben, egy öntödei művezető lánya, akit az ukrajnai Volodimir-Volinszkijbe küldtek.

SABINE HERBST DICK, középosztálybeli, gimnáziumot végzett lány, a berlini Gestapo főhadiszállásán volt titkárnő, mielőtt Lettországba és Belorussziába került.

GERTRUDE SEGEL LANDAU, egy SS-parancsnok lánya, a Gestapo bécsi főhadiszállásán volt titkárnő, majd önként jelentkezett szolgálatra a lengyelországi Radomba és az ukrajnai Drohobicsbe. Férje, Felix Landau, egy Einsatzkommando egyik

egységének volt a parancsnoka, és a Gestapónál is vezető posztot töltött be.

JOSEFINE KREPP BLOCK a Gestapo bécsi főhadiszállásán volt gépírónő, és sűrűn látogatta férjét, Hans Block SS-őrnagyot, az ukrajnai Drohobics Gestapo-kirendeltségének főnökét.

VERA STAHLI WOHLAUF, hamburgi társaságbeli hölgy; csatlakozott Lengyelországban szolgáló férjéhez, Julius Wohlauf századoshoz, aki az SS-nél és az Ordnungspolizeinél volt a 101. zászlóalj századparancsnoka.

LIESEL RIEDEL WILLHAUS, gépírónő, apja a Saar menti iparvidéken egy vasgyárban volt művezető. Katolikus szellemben nevelték. Később csatlakozott férjéhez, Gustav Willhaushoz, aki Ukrajnában szolgált mint a janowskai koncentrációs tábor SS-parancsnoka.

ERNA KÜRBS PETRI, akinek apja is, férje is gazdálkodó volt, ő maga középiskolát végzett, majd Ukrajnában egy SS-mintagazdaságot igazgatott férjével, Horst Petri SS-alhadnaggyal.

BEVEZETÉS

1992 nyarán repülőjegyet vettem Párizsba, beszereztem egy használt Renault-t, és egy jó barátommal sok száz mérföldnyi hitvány szovjet úton hajtottunk Kijevig. Sűrűn kellett megállnunk. A gumikat kilyukasztotta az egyenetlen vagy töredezett aszfalt, benzinhez nem jutottunk, ráadásul mindegyre kíváncsi parasztok és teherautó-sofőrök akartak benézni a motortető alá, hogy lássák, milyen egy nyugati autó motorja. Az egyetlen, Lvivtől Kijevig vezető autópályán felkerestük Zsitomirt, amely a hajdani cári letelepedési zónában a zsidó élet egyik központja volt, a második világháború alatt pedig Heinrich Himmlernek, a holokauszt megtervezőjének főhadiszállása lett. Valamivel távolabb ezen a délre vezető úton, Vinnyicában rendezte be Adolf Hitler a maga Werwolf nevű komplexumát. Valamikor ez az egész vidék a nácik játszótere volt, a maga minden borzalmával.

Hitler, aki ezeréves birodalmat akart építeni, területfejlesztők, adminisztratív dolgozók, biztonsági alkalmazottak, mérnökök és „fajkutató tudósok" légióival érkezett meg Ukrajnának erre a termékeny vidékére, amely Európa áhított „kenyérkosara" volt. Kíséretének az volt a feladata, hogy gyarmatosítsa és kizsákmányolja az egész régiót. A német villámháború 1941-ben hatolt egyre keletebbre, feldúlta a meghódított területeket, majd 1943-ban és 1944-ben a vert had visszavonult nyugat felé. Mialatt a Vörös Hadsereg visszahódította a vidéket, a szovjet hivatalos szervek számtalan oldalnyi német jelentést, kötegekre rúgó fényképet és újságot, valamint rengeteg doboz filmtekercset foglaltak le. Ezt a hadizsákmányt megfelelően osztályozva állami és körzeti levéltárakban helyezték el, ahol hosszú évtizedekre a vasfüggöny túloldalán rekedt. Én pedig azért kerestem fel Ukrajnát, hogy a szóban forgó anyagot tanulmányozzam.

A zsitomiri levéltárban rengeteg, csizmanyomokkal szennyezett és megpörkölt szélű iromány találtam. A dokumentumok két merényletnek estek áldozatul: az első a nácik „felperzselt föld" taktikától vezérelt evakuálása volt, amely többek között a terhelő bizonyítékok elégetésével járt, majd ezt követte a város pusztulása az 1943. novemberi és decemberi harcokban. Az

iratcsomókban meg-megszakadó levélváltásokat találtam, papírcafatokat, amelyeken elhalványult a tinta, rendeleteket náci aktakukacok cirkalmas, de olvashatatlan aláírásával, valamint rendőrségi kihallgatások jegyzőkönyveit, rémült ukrán parasztok reszkető kézzel rótt macskakaparásával. Korábban is láttam számos náci dokumentumot kényelmesen elsáncolva a washingtoni nemzeti levéltár mikrofilm-leolvasójában. Most azonban, a valamikor németek megszállta épületekben ücsörögve, a megrostált anyag siralmas állapotán kívül valami mást is felfedeztem. Nagy meglepetésemre olyan fiatal német nők neveire bukkantam, akik a környéken buzgólkodtak a hitleri birodalom felépítésén. Óvónőkről készült ártalmatlan hivatali listákon fordultak elő. Ilyen vezérfonalakkal felszerelve tértem vissza az Egyesült Államok és Németország levéltáraiba, és módszeresebben kezdtem kutatni a német nőkkel kapcsolatos dokumentumok után. Azokat kerestem, akiket keletre küldtek; különösen érdekeltek azok, akik mint tanúk és elkövetők a holokauszthoz kötődtek. Az iratgyűjtők vastagodni kezdtek, a történetek lassan formát öltöttek.

Mialatt háború utáni nyomozati feljegyzéseket böngésztem, kiderült számomra, hogy nők százait idézték be tanúnak. Sokan igencsak készségesek voltak, mivel az ügyészeket jobban érdekelték férfi kollégáik és férjeik gyűlöletes bűnei, mint azok, amelyeket nők követtek el. Sok nő azonban érzéketlen és hetyke maradt akkor is, amikor számot adtak mindarról, amit láttak és tapasztaltak. Egyikük, aki annak idején óvónőként működött Ukrajnában, említést tett „arról a háború alatti zsidó cirkuszról”. Őt és kolléganőit, mielőtt 1942-ben, úton a megszállt keleti zónák felé, átlépték volna a német határt, mindenesetre felvilágosították. Emlékezett egy „aranybarna egyenruhás” náci tisztségviselőre, aki megnyugtatásukra közölte: ne ijedjenek meg, ha lövöldözést hallanak - „csalt egypár zsidót puffantanak le”.

Ha a zsidók „lepuffantása” a háborúban nem adott okot ijedelemre, hogyan reagáltak a nők, amikor megérkeztek állomáshelyükre? Elfordultak-e, vagy látni akarták, mi történik, esetleg kedvük támadt részt venni az akcióban? Olvastam úttörő történészek, például Gudrun Schwarz vagy Elizabeth Harvey tanulmányait; ők megerősítették gyanúmat, miszerint a náci rendszert nők is működtették, de a nagyobb volumenű és mélyebb bűnösség

egyes kérdéseit nyitva hagyták. Schwarz erőszakos és durva SS-feleségeket leplezett le. Megemlítette egyiküket, aki a lengyelországi Hrubieszówban elvette férjétől a pisztolyt, és a helyi temetőben rendezett vérfürdő alkalmából zsidókat lőtt agyon; a nevét azonban Schwarz nem mondta meg. Harvey kiderítette, hogy lengyel földön tanítónők is el-eljártak a gettókba zsidó vagyont dézsmálni. Ám hogy milyen mérvű volt a nők részvétele a keleti területeken végrehajtott mészárlásokban, homályban maradt. Úgy tűnt, ezek a kérdések nem foglalkoztatták azokat, akik a háborús vagy háború utáni feljegyzések és visszaemlékezések között búvárkodtak. Vajon egyszerű, átlagos német nők is lövették részüket a zsidók elleni náci tömeggyilkosságokból? Vajon az ukrajnai, belorusz vagy lengyel holokausztban nők is elkövettek-e olyan bűnöket, amelyekről a háború után jobbnak látták mélyen hallgatni?

A háború utáni németországi, izraeli és ausztriai vizsgálatok során az életben maradt zsidók német nőkben is üldözőikre ismertek, mégpedig nemcsak mint kárörvendő nézőkre, hanem mint vérszomjas kínzóikra is. Legtöbb esetben azonban neveket nem tudtak mondani, mint ahogy az is előfordult, hogy a háború után ezek a nők férjhez mentek és nevet változtattak, és így nem sikerült felkutatni őket. Bár kutatásaim során forráshiánnyal is küszködtem, idővel rájöttem, hogy a tanítónők és más náci női aktivisták listái, amelyeket 1992-ben Ukrajnában találtam, csak a jéghegy csúcsát jelentik. Német nők százezrei jelentek meg a nácik megszállta keleten, azaz Lengyelországban és az akkori Szovjetunió nyugati területein, így a mai Ukrajnában, Belorussziában, Litvániában, Lettországban és Észtországban — és váltak a halált hozó hitleri gépezet szerves alkatrészeivé.

Az egyik ilyen nőt Erna Petrinek hívták. 2005 nyarán fedeztem fel a nevét az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumában. A múzeumnak sikerült megszereznie a korábbi keletnémet titkosrendőrség (a Stasi) iratanyagának mikrofilmes másolatait. Így találtam rá az Erna és férje, Horst Petri elleni eljárás kihallgatásainak és bírósági tárgyalásának dokumentumaira. A házaspárt azért marasztalták el, mert a németek megszállta Lengyelországban saját birtokukon zsidókat lőttek agyon. Erna Petri valószerű részletességgel számolt be a félmeztelen zsidó kisfiúkról,

akik nyöszörögtek, amikor elővette pisztolyát. Amikor a kihallgató arról vallatta, hogy anya létére hogyan ölhetett gyerekeket, Petri a rendszer antiszemitizmusára hivatkozott, és arra is utalt, hogy imponálni akart a férfiaknak. Gaztetteiből nem egy renegát arcképe bontakozott ki. Én a náci rezsim megtestesülését láttam benne.

A női gyilkosok dokumentált esetei bizonyos fokig egy sokkal nagyobb horderejű jelenségre utaltak, amelyet eddig elhallgattak, nem vettek észre, és alig kutattak. A Harmadik Birodalomban nagykorúvá lett fiatal férfiak és nők nemzedékét tömegesen mozgósították a keleti hadjárat keretében, és átitatták a népirtó erőszak kultúrájával; ebből pedig - mint történész, nem mint ügyész — azt szűrtem le, hogy sokkal több nő ölte a zsidókat és a Reich többi „ellenségét", mint ahányról a háború alatt feljegyzés készült vagy mint ahány ellen a háború után eljárás indult. Bár a közvetlen gyilkolás dokumentált eseteiből viszonylag kevés maradt ránk, ezeket nagyon komolyan kell vennünk, és nem kicsinyelhetjük le őket mint afféle anomáliákat. Hitler fúriái nem voltak a társadalom peremére szorult szociopaták. Meg voltak győződve róla, hogy erőszakos cselekményeikkel jogosan állnak bosszút a Reich ellenségein, és lojalitásukat fejezik ki általuk. Erna Petri szemében még azok a tehetetlen zsidó fiúcskák sem voltak ártatlanok, akik menekülni próbáltak a gázkamra felé tartó marhavagonok elől; az volt a bűnük, hogy kis híján életben maradtak.

Az, hogy a nácik és bűntársaik Kelet-Európában hajtották végre tömeggyilkosságaikat, korántsem volt véletlen. Történelmileg ez a terület szolgált otthonul a legnagyobb zsidó populációnak, amelynek számos tagja a náci felfogás szerint közveszélyesen „bolsevizá-lódott". A nyugat-európai zsidókat is Lengyelország, Belorusszia, Litvánia és Lettország távoli vidékeire deportálták, hogy fényes nappal lőjék agyon vagy gázosítsák el őket.

A holokauszt története Kelet-Európa náci birodalmi meghódításának keretében játszódott le, és ez a hódítás minden németet mozgósított. Ha valaki a *Volksgemeinschaft*-hoz, a Népközösséghez tartozott, annak a „nácibeszél" értelmében a Reich minden hadjáratában, tehát a holokausztban is részt kellett vennie. A végrehajtás a legnagyobb hatalmú szervezetekre, mindenekelőtt az SS-re és a

rendőrségre tartozott; ezeket férfiak irányították, de személyzetükben nők is voltaic. A kormányzati hierarchiákban női szakemberek és feleségek egyaránt jelentős hatalmú férfiakhoz csatlakoztak, következésképpen maguk is meglehetős hatalommal bírtak: így például dönthettek a rendszer legsérülékenyebb alattvalóinak életéről és sorsáról. A fontos katonai pozíciókba helyezett nők, akikkel a frontra küldött férfiakat pótolták, parancsokat adhattak ki alárendeltjeiknek. Az ilyen nők a náci hierarchián belül a legalsó szinttől a legmagasabb fokokig bármilyen pozíciót betölthettek.

Hitler keletre helyezett kíséretében ott voltak a titkárnők is -olyan nők, mint Christa Schroeder, akinek a Führer a Vinnyica melletti bunkerben diktált. Miután bebarangolta az ukrán vidéket, ahol a körzeti német fejesekkel dőzsölt, és felkereste a népi német *(volksdeutsche)* kolóniákat, egyik háborús levelében az új német *Lebensraum* (élettér) jövőjén is eltűnődött: „Ide költöző honfitársainkra nem vár könnyű feladat, de számos lehetőségük van nagy tettek végrehajtására. Minél több időt tölt az ember ezen a végtelen vidéken, és felfedezi a fejlesztés hatalmas távlatait, annál inkább foglalkoztatja a kérdés: a jövőben kik hajtják majd végre ezeket a nagyszabású terveket?” Így jut arra a következtetésre, hogy az idegen népek *(Fremdvolk)* különböző okokból alkalmatlanok erre, végső soron már csak azért is, mert a nemzedékek váltakozása során vérkeveredés jönne létre az irányító rétegek, azaz a német elem, és az idegen népek között. „Ekként alapvető módon sérülne nordikus faji örökségünk megőrzésének parancsoló szükségessége, és jövőnk hasonló irányt venne, mint például az egykori Római Birodalom.”

Egy válogatott kis csoport tagjaként Schroeder természetesen kivételes helyzetben volt, szavaiból azonban kiderül, hogy a front közelében időző női személyzet is tisztában volt a maga birodalmi szerepével, a nácik küldetését pedig azzal a rasszista, gyarmatosító szókészlettel fogalmazták meg, amelyet általában a hímnemhez tartozó hódítóknak és kormányzóknak tulajdonítanak.

Mint önjelölt hatalmasságok, a náci keleten tartózkodó német nők párját ritkító parancsnoki pozícióba kerültek az úgynevezett „alsóbbrendűekkel” szemben: tetszésük szerint gyötörhették, sőt meg is ölhették azokat, akik - ahogy a háború után

egy Minszk közelében működő titkárnő kifejezte - „a társadalom söpredékének” minősültek. A pusztítás államilag vezérelt, mindenható gépezetében ezek a nők kéznyújtásnyira álltak a hatalomtól. De épp ily közel voltaic a bűntettek helyszíneihez is: a kisvárosi környezetet, ahol a nők a maguk mindennapi dolgait intézték, nem választotta el jelentős távolság a gettók, táborok és tömeges kivégzések borzalmaitól. A honi front és a csatatér között nem volt választóvonal. A nők a maguk posztján dönthették el, hogy csatlakozzanak-e az erőszak tombolásához.

Hitler fúriái a véres övezetben buzgó hivatalnokok, rablók, kínzók és gyilkosok voltak. Elvegyültek a keletre vonuló nők több százezres — legalább félmilliós - tömegében. Már a puszta számadatokból is kiderül, mekkora szerepet játszottak a német nők a birodalmi terjeszkedés és a népirtás náci rendszerében. A Német Vöröskereszt a náci korszakban hatszáznegyvenezer nőt képzett ki, és közülük mintegy négyszázezren végeztek háborús szolgálatot; ezek többségét a keleti területek hátországába vagy a harci zónák közelébe irányították. Egyaránt dolgoztak a hadsereg és a Waffen-SS tábori kórházaiban, a katonáknak és a menekülteknek frissítőkkel kedveskedve a vasútállomások peronjain, vagy a sok száz katonai otthonban Ukrajnában, Belorussziában, Lengyelországban vagy a Baltikumban, a német katonák szoros közelségében. Maga a hadsereg is több mint ötszázezer fiatal nőt képzett ki fontos kisegítő munkákra: belőlük lettek a rádiósok, kartotékkezelők, repülési adatrögzítők és lehallgatók — és közülük kétszázezren keleten szolgáltak. A titkárnők megszervezték, nyomon követték és elosztották a háborús gépezetet működtető hatalmas tömegű ellátmányokat. Kismillió, a náci párt által fenntartott szervezet (például a Nemzetiszocialista Jóléti Szövetség) vagy Himmler Faji és Áttelepítési Hivatala alkalmazott asszonyokat és lányokat szociális munkásnak, fajvizsgálónak, áttelepülési tanácsadónak, nevelőnek, kisegítő tanítónak. Az elcsatolt lengyel terület egyik körzetében, amelyet „germanizálási” laboratóriummá neveztek ki, tanítónők ezreit alkalmazták. További százakat - köztük a Zsitomirban talált iratokban említett fiatal nőket - a Reich más gyarmati enklávéiba küldtek. Ezeket a nőket a náci birodalomépítés ügynökeiként a német „civilizációs” folyamat végrehajtásával bízták meg. Ám a náci hódítás és megszállás építő és romboló gyakorlata egymástól elválaszthatatlan volt.

A legtöbb női tanú, akit elborzasztott a háború és a holokauszt kegyetlensége, megtalálta a módját, hogy mindettől elhatárolódjon, és a bűnös rendszer ügynökének rá kirótt szerepét a minimálisra csökkentse. Ám a harmincezer nő, akit Himmler SS-e és rendőrsége csendőrőrsök, Gestapo-irodák és börtönök segéderőiként tartott nyilván, aligha dönthetett a lélektani elhatárolódás mellett, és a tömeggyilkosságokban való közvetlen részvétel valószínűsége igen jelentős volt. A náci gyarmati kormányzók és főbiztosok polgári ügyintézésében további tízezer titkárnőt helyeztek el, akik a nácik keleti fővárosaiban és körzeti hivatalaiban szóródtak szét, elsősorban Rovnóban (a mai Rivnében), Kijevben, Lidában, Revalban (a mai Tallinnban), Grodnóban, Varsóban és Radomban. Ezek a hivatalok feleltek a helyi lakosság, köztük a zsidók ügyeinek intézéséért; az utóbbiak jelentős részét a szóban forgó férfi és női bürokraták gettókba és kényszermunkatelepekre költöztették. Hitler fúriái nem mindig léptek fel a náci rendszer ügynökeiként. Gyakran jelentek meg mint anyák, barátnők vagy feleségek, akik csatlakoztak Lengyelországban, Ukrajnában, Belorussziában, a Baltikumban és Oroszországban szolgáló fiaikhoz, férjükhöz vagy élettársukhoz. Jónéhányan a legelvetemültebb gyilkosok közül ehhez a csoporthoz tartoztak.

E mozgósított tömegből kiemelkedik néhány nő. A számos feladattal megbízott titkárnők egyszerre voltak íróasztal mögötti gyilkosok és szadisták. Egyesek nem érték be felkoncolási parancsok gépelésével, hanem részt vettek a gettókon belüli tömeggyilkosságokban, és eljártak a tömeges agyonlövésekre is. Az SS-ek asszonyai és szeretői nemcsak vigaszban részesítették a piszkos munkából hazatérő párjukat, hanem egyes esetekben saját kezüket is vérbe mártották. A zsidók több órán át tartó összeszedése és kivégzése náci felfogás szerint kemény munkának számított, és ezért a nőktől nemcsak az odahaza nyújtott erkölcsi támogatást várták el: feladatukhoz tartozott, hogy a tömeggyilkosságok és deportálások helyszíneinek közelében étellel-itallal megrakott asztalokat állítsanak fel. Egy lettországi kisvárosban egy fiatal gyorsírónő egyszerre számított a vigasságok üdvöskéjének és kiváló lövésznek. Az általam tanulmányozott akták fényt derítettek a szexuális intimitás és az erőszak összefüggésére, amely gyakran változatosabb volt a háború utáni pornográfia durván közönséges jeleneteinél. Egy romantikus erdei séta folyamán például a szerelmesek zsigeri közelségbe

kerülhettek a holokauszttal. Olvastam egy Belorussziában működő biztosról és titkárnő szeretőjéről, akik téli vadászatot rendeztek, és mivel állatokat nem találtak, a hóban lassan vánszorgó zsidókat tették meg céltáblának.

Azok a nők, akik a hitleri birodalomban hivatalos posztokat töltöttek be — mint például Gertrud Scholtz-Klink, a náci párt vezető női funkcionáriusa -, sok esetben felhívták magukra a figyelmet, valójában azonban hatalmuk inkább jelképes volt, politikai befolyásuk csekély. Számos más pozíciót betöltő nő szerepét ezzel szemben nem ismerték fel, és nem is kutatták. Ez a történelmi vakfolt különösen kirívó a megszállt keleti területeken működő nők esetében.

Minden német nő köteles volt dolgozni, és fizetett vagy ingyenes munkával hozzájárulni a háborús erőfeszítésekhez. Vezették a férj és apa nélkül maradt háztartásokat, családi gazdaságokat és vállalkozásokat. Blokkolóórával ellenőrizve dolgoztak a gyárakban és modern hivatali épületekben. Kiemelkedtek a mezőgazdaság területén csakúgy, mint az ápolónői és titkárnői fehérgalléros „női" munkakörökben. A weimari időszakban és a náci Németországban a tanítók huszonöt-harminc százaléka nő volt. A náci terror terjeszkedésével új pályák nyíltak meg a nők előtt; így például a koncentrációs táborokban is vállalhattak munkát. A táborok felügyelőnőiként betöltött szerepüket és viselt dolgaikat újságírók és kutatók egyaránt feltérképezték, de sokkal kevesebbet tudunk a hagyományos és kegyetlenkedést elvben nem igénylő női szakmákban tevékenykedő társnőikről, akik véletlenül vagy szándékosan a rendszer bűnös politikájának szolgálatában kötöttek ki.

Tanítónők, ápolónők, titkárnők, szociális munkatársak vagy egyszerű feleségek - ezekben a szakmákban tevékenykedtek a nők a keleti területeken, ahol a Reich legborzalmasabb bűneinek nagy többsége végbement. Becsvágyó fiatal nők számára a külországokban bontakozó náci világbirodalom fényes előléptetési lehetőségeket kínált. A nők maguk mögött hagyhatták a fékező hatású törvényeket, a polgári erkölcsöket és a társadalmi hagyományokat, amelyek Németországban szabályozták és megkeserítették életüket. A keleti területekre költöző nők egy jóval

nyitottabb rendszerben nézhettek végig és követhettek el atrocitásokat, és élhettek az általuk szakmai lehetőségnek és felszabadító élménynek tekintett pályamódosítás előnyeivel.

A *Hitler fúriái* az egyes nők átalakulását mutatja be a holokauszt belső mechanizmusának és külső helyszíneinek terepén, a hivatalokban, a szakmai elit körében, a vérmezőkön. Gyakran éppen azok keveredtek bele leginkább a gyilkos üzelmekbe, és kötelezték el magukat a legbuzgóbban, akik mint elkövetők a legkevésbé jöttek számításba. A könyvemben szereplő nők származása és előélete a lehető legvegyesebb volt - éppúgy származhattak egy vesztfáliai faluból, a kozmopolita Bécsből avagy a rajnai iparvidékről de együttesen nemzedéki (tizenhét és harminc év közötti) harci csoportot alkotnak; és mindnyájan Hitler felemelkedésének és bukásának időszakában váltak nagykorúvá.

Időnként olyan forrás került elém, amely mélyre hatolóbb vizsgálódásra adott alkalmat. Miért voltak ezek a nők oly felfokozottan erőszakosak? Hogyan értelmezték a háború után a maguk keleti működését? Részletes kihallgatási jegyzőkönyvek, visszaemlékezések és magánjellegű írások, például naplók és levelek, valamint jó néhány megdöbbentő interjú híján jóformán ki sem lehetett volna deríteni, mi járt ezeknek a nőknek a fejében, miként gondolkodtak a háború előtt, alatt és után.

A háború után a legtöbb német nő zárkózottan nyilatkozott élményeiről; a szégyen vagy a félelem megakadályozta, hogy elmeséljék, mi történt vagy mit tettek. A szégyenkezés nem szükségképp jelentett bűntudatot. Egyeseknek szép emlékeik voltak az úgynevezett sötét időkről. Bőséges fejadagokban részesültek, talán első ízben éltek át romantikus kalandokat, cselédség állt rendelkezésükre, csinos villákban laktak, éjszakába nyúló mulatságokban vettek részt, tág mozgásterük volt. Németország jövője korlátlannak ígérkezett, hazájuk egész Európa ura volt. Igen, sok férfi és nő számára a német katonai vereséget megelőző évek életük egyik csúcspontját jelentették.

Az, hogy a zsidókról és a holokauszt más áldozatairól hallgattak, a fiatalság és a becsvágy önzéséről is árulkodik, de jellemző arra az ideológiai légkörre is, amelyben ezek a német lányok felnőttek, valamint e meghatározó életéveknek a háború után is

érvényesülő tartós hatására. Mint tizenévesek, szakmájuk buzgó művelői vagy újsütetű feleségek, elmerültek a maguk terveiben, akár egy kis svábföldi gazdaságba képzelték magukat, akár egy Hamburghoz hasonló mozgalmas kikötővárosba. Jól csengő foglalkozásra, tisztességes fizetésre vágytak. Szerettek volna szépen öltözködni, társaságba járni, utazni, nagyobb cselekvési szabadságot élvezni. Amikor megcsodálták magukat újdonatúj vöröskeresztes egyenruhájukban, amikor büszkén mutogatták a náci párt által szervezett, ingyenes gyermekgondozási tanfolyamon szerzett oklevelüket, vagy megünnepelték a Gestapo valamelyik hivatalában elnyert gépírónői állásukat, akarva-akaratlan a náci rendszer részeivé váltak. Talán nem meglepő, hogy ezek a fiatal nők se maguknak, se nekünk, se akkoriban, se sok évvel később, se a bíróság előtt, se emlékirataikban nem vallották be, mivel járt valójában a náci rendszerben való részvételük.

Közvetlenül a háború után olyan erőteljesen állították pellengérre a táborok legsötétebb női őreit, például Irma Greesét és Ilse Kochot, hogy leleplezésük talán visszafogta a nők részvételének és bűnösségének árnyaltabb bemutatását. A perek nyomán elharapóztak a női szadizmusról feltálalt szenzációhajhász történetek, amelyeket a náci stílusú pornográfia háborút követő divathulláma is gerjesztett. Ugyanekkor az átlagos német nőből a nagyközönség számára hősnőt faragtak, akinek el kellett takarítania a szégyenletes német múlt minden szemetét, s aki hol a garázda vöröskatonák erőszakának esett áldozatul, hol kacér babatündérként szórakoztatta az amerikai közkatonákat. A bontakozó feminista szemlélet a nők áldozat mivoltát domborította ki, bűnrészességükről inkább hallgatott. Az olyan regények, mint Bernhard Schlink *A felolvasó*-ja, nagy népszerűségre tettek szert, és ez a rokonszenvező beállítás nagyjából máig fennmaradt. A mai német nagyvárosokban szobrok és emléktáblák hódolnak a „romeltakarító asszonyoknak” *(Trümmerfrauen)*. Egyedül Berlinben becslések szerint hatvanezer nő lapátolta és szállította el a főváros romjait, eltakarítva a múltat a jövő kedvéért. Ünnepelték őket, amiért példájukkal ihlették a nyugatnémet gazdasági csodát csakúgy, mint a keletnémet munkásmozgalmat.

A háború utáni mítoszok közé tartozott az apolitikus nők fogalma. A háború után számos nő vallotta a bíróság előtt vagy fejtette ki az

oral history keretében, hogy ők mindössze megszervezték hivataluk életét vagy gondoskodtak a mindennapi élet szociális aspektusairól, tehát lényegében helyettesítettek más, keleten állomásozó németeket. Nem ismerték fel — vagy talán nem akarták felismerni -, hogy a „szociális aspektus” átpolitizálódott, és az ő látszólag csekély hozzájárulásuk a kormányzat, a katonaság és a náci párt mindennapi műveleteihez összeadódva egy népirtó rendszert szolgál. A fasiszta nők - akár a náci párt kijevi főhadiszállásán, akár a minszki SS- és rendőri hivatalokban, akár a lublini bekerített villákban - korántsem pusztán „női munkát” végeztek. Ameddig a német nőket egy másik szférába utaljuk vagy lekicsinyeljük politikai befolyásukat, addig a népirtásra szakosodott társadalom lakosságának felét, Ann Taylor Allen történész szavaival, „ártatlannak nyilvánítjuk a modern állam bűneiben”, és „a történelmen kívülre” helyezzük.

A teljes német női populációt (1939-ben majdnem 40 millióan voltak) nem tekinthetjük áldozatok csoportjának. A női lakosság harmada, 13 millió személy tevékeny tagja volt valamelyik náci pártszervezetnek, és ez a szám a háború végéig folyamatosan nőtt. Mint ahogy a nők történelmi szerepét általában is alábecsülik, ez esetben sem dolgozták fel és értékelték a maga teljességében a nők bűnrészességét a Harmadik Birodalom gaztetteiben. Az egyszerű, átlagos német nők jelentős tömegei nem voltak áldozatok, és a holokausztban való női részvétel rutinszerű formái még nincsenek feltárva.

Természetesen kerülnünk kell a *valamennyi* német nőt érintő általánosításokat. De hogyan fogjunk hozzá a holokausztban játszott női szerepek megértéséhez, az életmentőktől a tétlen szemtanúkon át a gyilkosokig, és az egyes kategóriák közti szürke zónákig? Hogyan helyezzük el pontosabban a nőket a rendszer népirtó mechanizmusában? Ha a szereplőket elhelyezzük az olyan bűnügyi kategóriákban, mint *elkövető* és *tettestárs,* ez önmagában nem magyarázza meg sem a rendszer működését, sem az átlagos nőknek a holokausztban játszott szemtanúi és résztvevői szerepét. Többet tudunk meg, ha szemügyre vesszük a hatalom tágabb megoszlását a náci rendszerben, és pontosabban feltárjuk, ki, hol és mit követett el kivel szemben. A Birodalmi Biztonsági Főhivatalban például egy női főnyomozó közvetlenül határozta meg több ezer gyerek sorsát,

mégpedig a birodalomban szétszórt majdnem kétszáz női ügynök közreműködésével. Ezek a női detektívek bizonyítékokat gyűjtöttek olyan „fajilag degenerált” fiatalok ellen, akiket leendő bűnözőknek nyilvánítottak. Színkódrendszer segítségével vettek üldözőbe mintegy kétezer zsidó gyermeket, továbbá „cigány” gyerekeket és más, különleges internálótáborokban fogva tartott „bűnösöket”. Az ilyen szervezési-hivatalnoki szakértelem női sajátosságnak számított, és jól illett a „bűnözés elleni küzdelem” modern, bürokratikus megközelítéséhez.

A könyvemben szereplő női szemtanúk, bűntársak és bűnelkövetők személyét és viselt dolgait háborús dokumentumokban kutattam fel, német aktákban, háborús bűnök szovjet vizsgálati irataiban, a keletnémet titkosrendőrség anyagaiban és perirataiban, nyugatnémet és osztrák nyomozati és periratokban, a bécsi Simon Wiesenthal Archívum dokumentációjában, kiadott emlékiratokban, háborús magánlevelezésben és naplókban, valamint német és ukrán tanúkkal készült interjúkban. A hivatalos háborús dokumentáció - az SS-hez intézett házassági folyamodványok, a polgári közigazgatás személyzeti feljegyzései, a Vöröskereszt iratai és a náci párt ügynökjelentései — azért bizonyult értékesnek, mert megállapíthattam különböző pozíciókat betöltő nők jelenlétét, összegyűjthettem életrajzi adataikat, és fényt deríthettem az őket foglalkoztató szervezetekben folytatott ideológiai képzésre. Ám hiába írták és gépelték ezeket az aktákat egyes meghatározott személyek, az érintettek személyiségéről vagy indítékairól vajmi keveset árulnak el.

A személyes élményekbe és nézetekbe is betekintő életrajzi leírások idővel szükségessé teszik, hogy jobban támaszkodjunk azokra a forrásokra, amelyeket német tudósok találóan „ego-dokumentumoknak” neveznek. Ezek az önábrázolások — tanúvallomások, levelek, visszaemlékezések, interjúk — maguktól az érintettektől származnak. Ezek a többnyire háború utáni beszámolók sok komoly problémát vetnek fel, és mint történelmi források nem mellőzhetők. Idővel az ember megtanulja, hogyan olvassa és hallgassa őket, hogyan ismerje fel a kibúvók technikáit, az elbeszélés túlzásait, vagy az irodalmi trópusok és közhelyek konformista alkalmazását. És persze igyekszünk hitelesíteni őket, hogy próbára tegyük igazságtartalmukat. Ugyanekkor a szóban

forgó források különleges értéke éppen szubjektivitásukban rejlik.

Lényeges különbségek fedezhetők fel aszerint, hogy a szerző egy ügyész előtt tanúskodik-e, az *oral history-hoz* járul-e hozzá egy történész előtt, netán interjút ad egy újságírónak, vagy emlékiratokon dolgozik. Az elbeszélő úgy fogalmazza meg elbeszélését, bogy kielégítse hallgatója elvárásait, és ez az elbeszélés idővel változhat, aszerint hogy az illető egyéb forrásokból többet tud meg a saját múltjáról vagy alkalmazkodik a hallgatóság kérdéseihez. Az *oral history* keretében készült és az 1980-as években kiadott anyagok például nem olyan érzékenyek a holokauszt eseményeire, mint a XXI. század elején kiadott emlékiratok. Az újabb keletű visszaemlékezések gyakran próbálnak foglalkozni a tudás és a részvétel kérdésével, mivel a női tanú felkészült rá, hogy az olvasó vagy hallgató megkérdezi: „Mit tudott a zsidóüldözésről? Mi az, amit látott?” Ezen túlmenően az emlékiratok - melyeket általában az idősek vetnek papírra — gyakran épülnek együttműködésre, rokonok és gyermekeik hozzájárulására. A háború idős tanúi örökséget szeretnének hátrahagyni; szívesen hiszik, hogy visszaemlékezéseiket eljövendő nemzedékek is olvassák majd, és ezért óvakodnak tőle, hogy őszintén és/vagy szemléletesen adják elő, hogyan találkoztak zsidókkal, mennyire lelkesedtek a nácizmusért, és részt vettek-e tömeges bűncselekményekben. A beszámolók olykor kódolt nyelvet használnak vagy beérik rejtett célzásokkal. Több esetben vált hasznomra a visszaemlékezőkkel kezdeményezett közvetlen érintkezés, amikor is több részletről érdeklődhettem.

Nem ajánlatos, hogy eleve feltételezzük, miszerint a visszaemlékező vagy a szemtanú titkolózik vagy meg akar téveszteni, és a háttérben valamilyen borzalmas igazság vár leleplezésre. Az ember könnyebben viseli el a fájdalmas igazságokat, ha elfojtja őket. A nők, akik emlékiratokat tettek közzé, megértésre vágytak, azt szerették volna, ha életüket az olvasók pozitívan értékelik, és a legkevésbé sem vágytak arra, hogy ítélkezzenek fölöttük vagy elítéljék őket. Miközben átevickéltem a legkülönfélébb beszámolókon, egyre világosabbá vált előttem, melyek hitelesebbek másokéinál.

A holokausztról és a népirtásról szóló munkákban konszenzus

alakult ki; e szerint a tömeggyilkosságra képes rendszerek nem működnének a társadalom széles körű részvétele nélkül. És mégis: csaknem valamennyi holokauszt tárgyú mű mellőzi az adott társadalom tagjainak egyik felét, mintha a nők történelme valamilyen más színtéren zajlana. Logikátlan a megközelítés, és a mulasztás nehezen érthető. E nők drámai történetében a női aktivitás legsötétebb oldala tárul fel. Kiderül belőlük, mi történhet, ha változatos múltú és foglalkozású nőket háborús célokra mozgósítanak, és arra buzdítanak, hogy elfogadják a népirtást.

1

A NÉMET NŐK ELVESZETT NEMZEDÉKE

A férfiak és nők, akik a Harmadik Birodalom terrorjának rendszereit létrehozták és működtették, meghökkentően fiatalok voltak. Amikor a 43 éves Hitlert 1933 januárjában kinevezték Németország kancellárjává, követőinek több mint kétharmada 40 évnél fiatalabb volt. Reinhard Heydrich, a Birodalmi Biztonsági Főiroda leendő főnöke 37 évesen elnökölt a wannsec-i értekezleten, és tárta fel a náciknak az európai zsidók kiirtására irányuló terveit. A többlégiónyi titkár és titkárnő, aki a tömeggyilkosságok gépezetét működtette, életkorban 18 és 25 év között járt. A háborús zónákban dolgozó ápolónők, akik segédkeztek az orvosi kísérleteknél, és beadták a halálos injekciókat, ugyancsak fiatalon űzték szakmájukat. Az SS-elit barátnői és feleségei, akiknek az volt a feladatuk, hogy egészséges utódokkal gondoskodjanak az árja faj további tisztaságáról, küldetésüknek megfelelően termékeny, szülőképes korban voltak. A koncentrációs táborok női őreinek átlagos életkora 26 év volt; a legfiatalabb éppen csak betöltötte tizenötödik évét, amikor az elcsatolt lengyel területen lévő gross-roseni táborba helyezték.

A terroron alapuló rendszerek fiatalok idealizmusából és energiájából táplálkoznak; soraikból nevelik ki a tömegmozgalmak, félkatonai szervezetek, sőt a népirtás megvalósításának engedelmes kádereit. Azok a fiatal fiúk, akik balszerencséjükre az első világháború idején értek férfivá, jól megkülönböztethető kategóriát alkottak; jellemük torzulásaival máig foglalkozunk. Egy történész a fiatal férfiaknak ezt a nemzedékét úgy jellemezte, mint „megalkuvást nem ismerő”, keményvonalas ideológusokat és küldetéstudattól megszállt szakembereket, akik az SS elitjének tagjaiként váltották valóra ambícióikat, és Berlinben kidolgozták a holokauszt mechanizmusát. Megvolt a maga szerepe a népirtásban a fiatal nők egy teljes nemzedékének is, ha nem is a mozgalom élén, de a gépezet működtetőiként. Az ifjú szakembergárda nőtagjait és a feleségeket - a nőket, akik a második világháború folyamán áttelepültek keletre, és közvetlen szemtanúk, cinkosok és gyilkosok lettek — az jellemezte, hogy az első világháború „baby

boom”-jában fogantak, egy korszak végén és egy másik korszak kezdetén.

1918 végén a német birodalmat lerombolta a katonai vereség; a katonák fellázadtak, a háborús bűnösnek nyilvánított császár Hollandiába menekült. A régi rendszer patriarchális világa összeomlott, és a romok között lehetségesnek tűnt minden politikai kezdeményezés.

A nők esetében az új rend - Németország első kísérlete, hogy az amerikai és brit példák nyomán demokráciát teremtsen - esélyt teremtett, hogy a modernizálódó Nyugat-Európában nagyobb személyes szabadságra tegyenek szert. A német nők 1919 januárjában szavaztak először, és a weimari köztársaság alkotmánya értelmében legalábbis papíron, formailag egyenjogúak lettek. Rendkívüli változás volt ez, hiszen 1908-ig a német nőket eltiltották mindennemű politikai tevékenységtől, és a német társadalom „alsóbbrendű” nemének tagjaiként csak alárendelt állásokban helyezkedhettek el, bár ezt a helyzetet a legtöbb német nő természetesnek tartotta. Hamarosan az első világháború arra kényszerítette őket, hogy belépjenek a háborúval összefüggő feladatok nyilvános szférájába, a gyárakba, a közlekedésbe, a kormányhivatalokba. A politikában azonban járatlanok voltak, és a legtöbben készséggel vallották magukat apolitikusnak. Ám a monarchia szétrobbanásával hirtelen megnyílt előttük az addig elzárt politikai aréna is.

A weimari köztársaságban ugyancsak robbanásszerűen szaporodtak el a mindenféle mozgalmak, a polgárőrcsoportok, a legtarkább hitvallású pártok. Egyedül Münchenben a születőben lévő náci párt az 1920-as évek elején csupán egyike volt negyven hasonló szerveződésnek. A legtöbben büszkén vallották magukat v*ölkisch*-nek; a szó „népit” jelent, de ez esetben a „nép” *(das Volk)* meghatározás kizárólag németekre vonatkozott. E népi mozgalmak nyíltan nacionalisták, idegengyűlölők és antiszemiták voltak. A rasszizmusban találták meg egységüket, a liberalizmust és a parlamentáris demokráciát pedig elvetették mint idegen behatolást az elképzelt, békén és renden alapuló germán életmódba. A múlt romantikusra színezett felfogásának hatására a *Volk* bajnokai a német vér és a német talaj egységét, a harcosok

acélos elszántságát dicsőítették. A legyőzött Németország háború utáni megalázottságában a nemzeti újjászületés, az ország becsületének helyreállítására vállalkozó megváltó mítoszai különösen a fiatalokát és a vidéki szegényeket vonzották, akik seregestől özönlöttek a nagyszámú néppártba.

A német nők részvétele a jobboldali mozgalmak kialakulásában valószínűleg jelentéktelen volt. A férfiak nem óhajtották feladni hagyományos politikai egyeduralmukat, a nők problémáit pedig mellékesnek tekintették, és eszükbe sem jutott, hogy országos jelentőséget tulajdonítsanak nekik. Weimar *völkisch* pártjai a harcos férfivilágból merítették erejüket, a nők házi kis világa hidegen hagyta őket. A gyengébb nemet inkább az intézményesült, háború előtti pártok képviselték, így a Katolikus Centrum Párt és a Szociáldemokrata Párt. A kommunista mozgalmat (amelynek egyik vezetőjét, a nevezetes Rosa Luxemburgot egy elbukott berlini felkelés után brutálisan meggyilkolták) csak egy radikális, többnyire városi kisebbség támogatta.

A feminizmus mögött nem állt" olyanszerű elkötelezett női mozgalom, mint amilyenek jóval később, az 1960-as és 1970-es években felléptek. A weimari politikai, kulturális és társadalmi életben a „nőkérdés" ehelyett széttagoltabb, ellentmondásos formákban jelent meg — szervezett kampányok bontakoztak ki például a prostitúció, a fogamzásgátlás, a szexuális öröm, a jóléti reformok vagy a munkafeltételek ügyében, és segélyakciók indultak a német menekültek érdekében, akik a versailles-i szerződés értelmében elcsatolt területekről érkeztek. A mozgalom, amelyet a választójog megszerzéséért folytatott küzdelem korábban egységbe kovácsolt, most egymástól független kampányok tömkelegére bomlott. Ezek közül néhány, például a szexuális felszabadulásról szóló, kitűnt robbanékony, újító szellemével, ám a legtöbbje körül heves viták dúltak, és a jobboldalt legalább annyira felháborították, mint amennyire a baloldalt még vakmerőbbé tették.

A női szervezetek gyakran politikamentesnek nyilvánították magukat, de a női vagy családi értékek melletti kiállásuk sokkal több volt üres önmutogatásnál. Ezek az értékek erőszakosan, megosztó módon határozták meg a németség fogalmát. A Német

Gyarmati Liga női tagozata például régóta harcolt a külföldön tartózkodó németek faji keveredése ellen, a Német Háziasszonyok Szövetsége pedig arra képezte ki a fiatal nőket, hogy vegytiszta német háztartást vezessenek, amely kizsákmányolja a cselédeket, kizárólag német árut vásárol, és felügyeletét egy sziklaszilárdan hazafias háziasszony látja el makulátlanul tiszta kötényben. Voltak ellentétes irányzatok is, például Az Anyákat és a Szexuális Reformot Védelmező Szövetség, amely a leányanyákat segítette, és otthonokat tartott fenn férjezetlen nők és gyermekeik számára. Ám még ebben az első világháború előtti radikális mozgalomban is működött egy orvosokból és orvosnőkből álló kemény mag, amely mindinkább a „faji tudomány” felé tolódott, és ebben a szellemben értékelte a nők szociális problémáit.

Az 1920-as évek megnövelték a német átlagember személyes szabadságjogait és politikai erejét. Szólásszabadság, szabadidő, mozgástér, kereskedés, közszolgálatok - mindehhez sokkal könnyebben lehetett hozzáférni, mint azelőtt bármikor. Ugyanakkor a rádió, a képes magazinok és az autó vidéken is elterjesztették a város életritmusát és sokszor zaklatottságát is. Kiderült azonban, hogy mindezt a legtöbb német sokallja. A modernség és a demokrácia káoszában és bizonytalanságában egyre vonzóbbá vált a rend ás a hagyomány visszaállítása. A sérülékeny köztársaságot ellenforradalmi mozgalmak vették ostrom alá. Zúgolódó hazafiak és hatalmukat vesztett monarchisták nem fogadták el Németország vereségét, és folytatták a maguk csökönyös lövészárokharcát, amelynek színhelye most áttolódott a német utcákra. Megtalálták az új ellenséget is: a kommunizmus vörös rémét, valamint Weimar „novemberi bűnözőit”, akik 1918 novemberében aláírták a fegyverszünetet, és ezzel „hátba döfték” a hazát. A csatatér helyett a régi és az új jobboldal egyaránt a hátországot hibáztatta Németország világháborús vereségéért, a hátországot pedig két emberfajta személyesítette meg: a női vértanú, aki csontvázzá sorvadt a szövetségesek kiéheztető blokádja miatt, és a zsidó polgár, aki a fondor tőkés vagy a politikus jellegzetes öltözékében feszített. Az efféle mítoszok és előítéletek hozzájárultak a törékeny köztársaság politikai polarizálódásához és működésképtelen koalícióihoz. Hogy kitörjenek a zsákutcákból, mindegyre új választásokat rendeztek. A németek szinte állandósult választási hadjáratok közepette éltek, és kimerítette őket az

agitprop politikai kultúrája, amelyben brutálisan keveredett a tömegeknek címzett reklám és a választó fülkék felé terelő erőszak. 1919 és 1932 között huszonegy különböző kormány próbálta irányítani az országot. Ebben a Németországban — a szüntelen választási harcok viszályai és bizonytalansága, az elszabadult infláció és a modernitás megannyi felzaklató és izgató ingere közepette - vált felnőtté a legtöbb olyan nő, aki később részt vett a hitleri népirtás programjában.

A német nők szélsőjobbos fordulata nem a náci párttal kezdődött. A weimari korszak harminc különböző hivatalos pártja közül a konzervatív többséghez tartozó nők nem szavaztak aránytalan tömegben a nácikra, még 1932-ben sem, amikor a párt népszerűsége a zenitjén volt. Sőt a női konzervatívok szemében éppenséggel a náci párt bizonyult a legkevésbé vonzónak, mivel nem tartott igényt női párttagokra, és a szavazólapjaira sem kerültek fel nők. A modern politizálást, amelynek stratégiáját a sörözőkben határozták meg, és onnan vitték ki az utcára, férfiak barkácsolták össze. A nők a húszas évek végén egyenruhát ölthettek, és felvonulhattak a tüntetéseken, de a Führer közelébe nem kerülhettek. A hivatalos párttörténetek érzelmesen örökítették meg a Vörös Horogkeresztes Nővéreket, akik ápolták az SA tagjait: a harc e korai szakaszában sok vér folyt, és a mozgalomhoz tartozó ápolónőknek számos sebesültet kellett ellátniuk. Ebben a korszakban a mozgalom női támogatóit valósággal gondviselőként idealizálták, de vigyáztak rá, hogy alárendelt szerepet játsszanak. Mindazonáltal Hitler mozgalma így is jó néhány nőt vonzott, akik önállóan kezdeményeztek bizonyos kisegítő szerveződéseket, például a Nők Harci Ligáját (1926), amely arra törekedett, hogy a nőket társadalmilag és politikailag a nemzetközösségbe integrálja. A Hitler ügyét felvállaló német nők megtették a maguk dolgát a szavazófülkékben, a pártirodákban és odahaza. Egy korán csatlakozott női aktivista elmondta, hogyan pártoltak a politikai öntudatra ébredt nők a náci mozgalomhoz, és mi volt a szerepük a választásokon és a korai összecsapásokban:

A nők nem maradhattak közönyösek ebben a küzdelemben, amely saját jövőjüket és gyermekeik jövőjét is meghatározta. (...) Aztán meghallgattuk az első nemzetiszocialista szónokot. Odafigyeltünk rá. Elmentünk további gyűlésekre is. Hallottuk a Führert. (...) Az

első sorokban férfiak álltak. A nők csendesen végezték a kötelességüket. Az éjszakai órákban az anyák szorongva várták a hazatérők lépteit. Sok asszony leste a sötét berlini utcákon az emberét vagy a fiát, aki életét és vérét kockáztatta az alsóbbrendűekkel vívott küzdelemben. Sok brosúrát hajtottak úgy össze, hogy az SA tagjai (a rohamosztagosok) bedobhassák a levélszekrényekbe. Sok értékes óra telt el az SA konyháiban és helyiségeiben. Minden alkalommal pénzt gyűjtöttek. Az új hit szájról szájra terjedt.

Semmilyen út nem volt túl hosszú, semmilyen, a párt javára végzett szolgálat nem volt túl csekély.

Bár a német nők tevékenyen támogatták a náci mozgalmat, nem ők tehetnek róla, hogy a választás Hitlert juttatta hatalomra. Hitlert nem demokratikusan választották meg; felső osztálybeli, idősebb férfiak ármánya tette meg kancellárrá abban a hitben, hogy ez a fiatal szerencselovag majd szétzúzza a baloldalt, és visszaállítja a konzervatív rendet.

Mihelyt Hitler hivatalba lépett, ő és követői minden alkalmat és törvénykezési egérutat kihasználtak, hogy Németországot egypárti diktatúrává és faji kizárólagosságon alapuló országgá változtassák. 1933 februárjában, amikor a Vezér még egy hónapja sem volt hatalmon, felfüggesztették a polgári jogokat; a politikai ellenfeleket letartóztatták, és börtönbe vagy az újonnan felállított dachaui koncentrációs táborba zárták. A szakszervezeteket feloszlatták, könyveket égettek, a zsidó üzletek ellen bojkottot szerveztek. Újjászervezték a közszolgálat egész rendszerét, a nem árja származásúakat nyugdíjba vagy kilépésre kényszerítették. Az üldözöttek között volt mintegy nyolcezer női kommunista, szocialista, pacifista és „aszociális elem". 1933 márciusában letartóztatták Minna Cammens volt szociáldemokrata parlamenti képviselőnőt, amiért náciellenes röplapokat osztogatott - fogva tartása és vallatása közben a Gestapo meggyilkolta. A Kommunista Párt női tagjait is letartóztatták és megölték, vagy felakasztva találták a cellájukban. A moringeni dologházat alakították át a birodalom első női táborává; a Jehova Tanúi közül is idekerült néhány nő, aki ellenezte a háborút, és nem fogadta el Hitlert első számú megváltónak. Lina Haagot és más közismert kommunista

pártvezetők asszonyait férjükkel együtt tartóztatták le. Amikor a Gestapo Lina Haagot délidőben végigvezette lakóháza folyosóin, a szomszédai mind „hangtalanul és óvatosan” becsukták ajtajukat. Az asszony öt évet töltött börtönökben és táborokban. Amikor éppen egy stuttgarti börtön magánzárkájában sínylődött, meghallotta egy halálra ítélt fogolytársnője kétségbeesett suttogását. Más alkalommal sikoltozás szűrődött át a falakon, miközben egy részeg náci őr egy népszerű korabeli slágert énekelt, amelynek refrénje most vérfagyasztón hangzott: „Ha eltűnsz, búcsúzz el szép csendesen.”

A női foglyok növekvő száma következtében megszaporodtak a női őrök is; ezeket a náci párt nőszervezetéből toborozták. Női orvosi személyzetet is foglalkoztattak a táborokban; a háború végén a táborok személyzetének mintegy tizede nőkből állt. Legalább háromezer-ötszáz nőt képeztek ki a koncentrációs táborok őreivé, a legtöbbjét Ravensbrückben, ahonnan más táborokba osztották be őket, például Stutthofba, Auschwitz-Birkenauba és Majdanekbe. Akik önként jelentkeztek erre a hátborzongató munkára, a tömeggyilkosságok helyszíneit ígéretes munkahelynek látták. Az egyenruha tekintélyt parancsolt, a fizetés jó volt, a hatalomgyakorlás lehetősége csábító. Néhány őrnek állt nőnek priusza volt, vagy éppen börtönben is ült, és azért vállalta ezt a munkát, hogy a nácik szemében rehabilitálja magát. A háború alatt sokan azért jelentkeztek a táborokba, hogy így tegyenek eleget a kötelező munkaszolgálatnak.

Miután a női újoncok túlestek a kiképzésen, letették az esküt, és bekerültek a táborok rendszerébe, vajmi kevesen mutatkoztak emberségesnek az alájuk tartozó foglyokkal. A neuengammei tábor női őrei közismertek voltak metsző kiabálásukról, pofonjaikról, ütlegelésükről. A fogoly szemszögéből az ilyen „fegyelmezés” inkább önkényes terrorcselekménnyel ért fel, amelyet még ijesztőbbé tett, hogy nő követte el.

Nőket más nők a táborokon kívül is bántalmaztak. A foglyok osztályozását a hatóságok szándékosan bizonytalanságban hagyták, és rugalmasan kezelték. Bárkit fel lehetett jelenteni mint munkakerülőt, szabotőrt, rendezetlen életű vagy „aszociális” személyt. Egy ízben egy asszony úgy lépett be a pékségbe, hogy

elmulasztotta az ott lévőket a kötelező *Heil Hitler!-rel* köszönteni; hamarosan kihallgatásra idézte be a Gestapo. Az „aszociális" elemeket — csavargókat, piti kis tolvajokat, prostituáltakat, mindenféle aljanépet, akik bemocskolták a német utcákat, és elhomályosították az árják szemkápráztató szépségét - letartóztatták, sterilizálták, sőt meg is ölhették. A diktatúra nem szorul népes titkosrendőrségre, ha a szomszédok, félelemből, konformizmusból, fanatizmusból vagy csak merő rosszindulatból a rendszer helyett is elvégzik mások megfigyelését és ellenőrzését. Bevált módszere ez a személyes és politikai elszámoltatásnak. A társadalom legsebezhetőbb, marginális elemei nélkülözhetőek.

Hitler kijelentette, hogy a nő egyaránt a helyén van az otthonában és a mozgalomban. Az 1934-es nürnbergi náci pártkongresszuson a maga szokásos harcias retorikájával élt: „Amit a férfi hősiességben a csatatéren nyújt, azt a nő végtelen kitartással és áldozatossággal, végtelen fájdalommal és szenvedéssel egyenlíti ki - nyilatkozta. — Minden gyerek, akit világra hoz, csatával ér fel, és ezt a csatát népe fennmaradásáért vívja. (...) A *Volk* nemzetiszocialista közössége azért épülhetett szilárd alapra, mert nők milliói váltak leghűségesebb, legfanatikusabb harcostársainkká." 1935-ben és 1936-ban, a náci párt nőszervezete előtt tartott beszédeiben Hitler kijelentette, hogy egy anya, aki öt, hat vagy akár hét egészséges, jól nevelt gyermeket ad a közösségnek, többet ér, mint egy női jogász. A női egyenjogúságot mint marxista követelést vetette el, „mert olyan területre kényszeríti a nőt, ahol szükségképpen gyengébben teljesít. Olyan helyzetekbe sodorja, ahol nem szilárdíthatja meg pozícióját a férfival és a társadalommal szemben, csak még gyengébbé teheti." Azokat a nőket, akik diplomákat és elismerést hajszolnak a tudományos életben vagy a politikában, kvóták bénítják. Ahogy Alfred Rosenberg, a náci párt főideológusa összefoglalta: „Így hát a női energiák kibontakozásához nyitva kell hagyni minden lehetőséget. De egyvalamit tisztázni kell: bíró, katona és államfő ma is, a jövőben is csak férfi lehet." A Reichnek a születésekért vívott küzdelmével a nőknek is lépést kellett tartaniuk; meg kellett fogadniuk a parancsokat, áldozatot kellett hozniuk a közjóért, acélos idegekkel, némán kellett tűrniük a szenvedést. Nem rendelkezhettek saját testükkel, amelyet immár az állam szolgálatába állítottak. A győzelmet a rendszer nem pusztán születésekben, hanem az egészséges árja kisbabák számával mérte.

A minőségi szülésekért folytatott tömeges kampány nemzedékektől és osztályoktól függetlenül szűrte meg a német nőket, akik részt vettek a nácik faji háborújában, de meg is szenvedtek érte. A bábák szakmája felvirágzott. A rendszer rögeszmés tisztaság- és természetességkultuszának következtében a császármetszések számát korlátozták, és a szoptatásért jutalom járt. Nem minden nő minősült megfelelő harcosnak. Azokat, akik úgynevezett genetikus rendellenességben szenvedtek (például az alkoholisták és a betegesen depressziósok), a nemi betegségben szenvedő prostituáltakat, a roma és szinti, valamint a zsidó nőket abortuszra és sterilizációra kényszerítették. A négyszázezer, sterilizációra kényszerített nem zsidó német ötven százaléka nő volt. Gisela Bock történész szerint több ezren haltak bele a kontárul végzett orvosi beavatkozásokba. Egyszerű német asszonyokat és lányokat csaptak be bábák és ápolónők, akik terhesség alkalmából állítólagos kockázatokra hivatkoztak, és rutinszerű nőgyógyászati vizsgálat alapján abortuszt és sterilizációt javasoltak. Ekként a hibátlan árja bébikért már a második világháború kitörése előtt is zajló polgárháborúban nők döntöttek élet-halál kérdésekben más nők helyett, rombolva az erkölcsi érzékenységet és más nőket is bevonva a rezsim bűneibe.

Ez a rezsim a német nőktől, sőt még a fiatal lányoktól is politikai konformizmust követelt. Az ideológia sulykolása hivatalosan tízéves korban kezdődött. 1936-tól kötelezővé tették a tagságot a Hitlerjugend lánytagozatában, a Német Lányszövetségben (Bund deutscher Mádel, BdM). Néhány, a Vatikán védelmét élvező katolikus ifjúsági egylettől eltekintve a nácik sorra szüntették meg az ifjúsági szervezeteket, vagy beolvasztották őket a Hitlerjugendbe. Mivel azok a szülők, akik óvni akarták gyermekeiket az utóbbi mozgalomtól, hamar elvesztették otthoni és lakóközösségi tekintélyüket, általában engedtek a náci agitátorok, a szomszédok és a kollégák zaklatásának. Az olyan városokban, mint például Minden, a helyi tisztviselők benyújtották a pártnak az újszülött leánycsecsemők listáját, a párt önkéntesei pedig kellő időben házról házra jártak, hogy új tagokat toborozzanak a lányszervezetnek.

A Német Lányszövetség tagjai félkatonai kiképzésük részeként célba lőnek

A szövetség kielégítette sok - politikailag érdeklődő vagy apolitikus — lány vágyát, hogy közösségbe tartozzon vagy tartós baráti kapcsolatokra tegyen szert. Egyesek megfelelő ugródeszkát láttak benne a nácipárt-tagsághoz és a mozgalmi karrierhez, és a BdM-ben akarták elsajátítani a szükséges képességeket. Mindenben a szervezet helyi főnökasszonya „hihetetlenül basáskodó” volt, és az egész városkában „hírhedtté vált már-már rosszindulatú”

kiabálásáról és visítozásáról. Ám az ilyen kis közösségekben a leggyűlöletesebb helyi náci női vezetők is szerepmintává válhattak a serdülő lányok számára.

A kor fiatal női nem hátrafelé, hanem előrenéztek. Nem voltak önjelölt feministák; nemzedékük legtöbb tagja éppenséggel elavultnak bélyegezte és lenézte a szüfrazsetteket. Amikor a nácik 1933-ban el akarták törölni a nők választójogát, a német nők nem kezdeményeztek éhségsztrájkot. Ellenségüket nem „a zsarnokoskodó férfiakban" látták, hanem „a zsidóban", „az aszociális elemekben", „a bolsevikben" és „a feministában". Ahogy Hitler 1934-ben kijelentette: a nők emancipációjáról csak a zsidó értelmiségi szónokol — a náci mozgalom majd „emancipálja a nőket a nők emancipációja alól". Való igaz: a weimari korszakban a német zsidó nők jelentős szerepet játszottak a társadalmi reformokban és a nőmozgalmakban. Hitler megnyilatkozásai tehát kettős célt szolgáltak: a zsidóknak a német politikából való eltávolítását és a független nőmozgalom németországi eltiprását. A weimari korszak „kísérleti laboratóriumát" le kellett járatni és meg kellett szüntetni, és a helyébe újabb emancipációs alternatívát kellett nyújtani: a nácikét, amely a fegyelmet és a konformizmust állította előtérbe. Azok a német nők, akik a nácizmusban érvényesülési lehetőséget láttak, egyfajta felszabadulásként élték meg a bajtársiasság szellemét: nem mint feministák, akik hadat akartak üzenni a patriarchátusnak, hanem mint egy konzervatív, rasszista forradalom ügynökei. Hitler fasiszta társadalmának teljes jogú árja tagjaiként akaratuk ellenére is politikát csináltak. A „nőkérdés" immár az utcákra tóduló asszonyokban és lányokban fejezte ki magát: a nők elindultak a gyűlésekre és ünnepi parádékra, a gazdaságokba, hogy munkát vállaljanak, a nyári táborokba és menetgyakorlatokra, háztartási tanfolyamokra, orvosi vizsgálatokra, zászlóavatásokra.

A náci párt gyűlése Berlinben 1935 augusztusában. A zászlókon ilyen leiiratok láthatók: „A zsidók a mi szerencsétlenségünk”: „Asszonyok, lányok, a zsidók a ti romlásotok"

A *Volk* ideológiájához a nőket illetően egyfajta esztétika is tartozott. E szerint a szépség nem kozmetika, hanem az egészséges étrend és a sportos életmód függvénye. A német lányoktól-asszonyoktól elvárták, hogy ne lakkozzák a körmüket, ne szedjék a szemöldöküket, ne rúzsozzák a szájukat, ne festessék a hajukat, és túl soványak se legyenek. A náci vezetők az 1920-as évek egész kozmetikai fellendülését zsidó üzletelésnek tüntették fel; a német nőiség elértéktelenítését látták benne, amely a nőket prostituáltakká változtatja, és a faj romlásához vezet. Azt hirdették, hogy a német férfiak ne a nagyvárosi vagy hollywoodi modellt követő vampokban keressék társukat, hanem a „szomszéd kislányokban”. A fiatal nők természetes sugárzásáról gondoskodjon a fizikai teljesítmény, a szabad ég alatti tartózkodás és a legünnepeltebb állapot: a terhesség.

Hitler az átlagos németek faji tudatának megerősítésére törekedett, ám sok nő számára a faji eszmélés politikai eszméléssel is járt. A nők tevékenységét az a becsvágyó, időnként kihívó, de elsősorban

mindig serkentő hatású elképzelés vezérelte, hogy az élettől az eddiginél többet várjanak. Visszaemlékezéseikben és interjúikban Hitler fúriái egymáshoz igencsak hasonló ifjúkori élményekre hivatkoztak. Midőn elemi és középiskoláikat elvégezve fiatal felnőtté serdültek, rájöttek, hogy valamit el akarnak érni; azt akarják, hogy legyen belőlük valaki. Ez a törekvés ma közhelynek számít, de a maga idejében forradalmi hatása volt.
Szerény származású fiatal nők az érvényesülés kedvéért elhagyták falvaikat, gépírónői vagy ápolónői tanfolyamokra iratkoztak be, és csatlakoztak valamilyen politikai mozgalomhoz. A weimari időkben először szavazó asszonyok lányai nagy lehetőségeket láttak maguk előtt Németországban csakúgy, mint a határokon túl.

*

A könyvemben szereplő nők ritkán jellemzik, vagy esetleg meg sem említik a nácik háború előtti zsidóügyi politikáját.
Brigitte Erdmann, aki Minszkben szórakoztatta fellépéseivel a katonákat, 1942-ben egyenesen azt írta édesanyjának, hogy Belorussziában látott először német zsidót. Vajon felfogták-e a német nők, milyen központi helyet foglal el a „zsidókérdés” Hitler ideológiájában, és tisztában voltak-e vele, mi történik a zsidókkal?
A Németországban felserdült német lányok természetesen találkoztak a durva propagandával, a plakátokon és az újságokban alacsonyabb rendű fajként ábrázolt zsidókkal. A szépirodalomban és a filmekben a zsidót veszélyes és — a lányoknak címezve — kéjsóvár lényként mutatták be. Ebben a szexualizált formában az antiszemitizmus a német keresztények és a német zsidók kapcsolatának legintimebb, érzelmileg legfűtöttebb zónáját vette célba. Mintha rászabták volna az árja német nőlakosságra, amelyet sérülékeny szexuális tárgyak kollekciójának tüntettek fel, és arra buzdítottak, hogy éberen védjék saját testüket a zsidóktól. Az antiszemitizmusnak ez a formája a német férfiak macsó hajlamait is felajzotta: becsületüknek és férfiasságuknak próbája lett, hogy megvédik-e a hozzájuk tartozó nőket a „veszedelmes” zsidóktól.

A gyermekgondozási tanfolyamokon a nőket a „faji higiéné” szellemében arra oktatták, hogy az arcvonások és a fejforma elárulja az „alsóbbrendűek” gyűlöletes természetét. A középiskolákban a gyerekek aprólékosan kidolgozott származási

táblázatokat rajzoltak, aminek kettős célja volt: a gyerekekben tudatosította német vérvonalukat, a tanárok pedig megtudták, ki az árja, és ki nem az. Az új kiadású tankönyvekben antiszemita jelszavak és groteszk zsidóábrázolások vegyültek náci jelképekkel és a vonzóvá retusált Führernek tulajdonított felemelő idézetekkel. Játszótereken, fürdőkben, sporteseményeken senki sem kifogásolta a zsidók nyilvános szidalmazását és a velük szembeni hepciáskodást. Egy katolikus vidéken a húshagyókeddi jelmezes felvonulás egyik, gondosan megtervezett színpadán ortodox zsidóknak öltöztetett németek vonultak Palesztinába. A gúnyos paródiához tartozott a résztvevők „zsidós orra” is.

A két világháború között a német lányok mind az utcákon, mind az iskolában láthatták, hogyan tombol a politikai erőszak. Megtanulták, hogyan viseljék el ezt, sőt azt is, hogyan lépjenek fel kiválasztott ellenségekkel és sérülékeny osztálytársakkal szemben. Amikor az egyik iskolában egy német lány meg akarta ütni korábbi zsidó barátnőjét, meglepetésére a zsidó lány visszaütött. Mire a német lány kijelentette: „Te zsidó vagy, nem üthetsz vissza.”

Mire bekövetkezett az 1938. novemberi pogrom, az első világháború *„baby boom"*-jának szülöttei éppen felnőtté értek. Látták, hallották, olvasták, milyen pusztító támadások érik a zsidókat szerte Németországban. A kisebb-nagyobb városokban százával gyújtották fel a zsinagógákat és verték be az üzletek kirakatait.

SA- és SS-legények dúlták fel a zsidó temetőket, kiásva és összetörve a sírköveket. Zsidó férfiak ezreit verték össze, harmincezret koncentrációs táborba hurcoltak. Hivatalos német források szerint a zsidó halálos áldozatok száma kilencvenegy főre rúgott; Richard Evans történész becslése szerint azonban a halálesetek száma, a háromszáz öngyilkosságot is beleértve, ezer és kétezer között volt. A zsidó tulajdonban lévő mintegy kilencezer üzlet és vállalkozás háromnegyedét kifosztották és lerombolták. A bevásárlásra induló asszonyok-lányok látták ezt a pusztítást; sokan ingerülten jegyezték meg, hogy mindezt el kell majd takarítani; mások a bevásárlás nehézségeire panaszkodtak. A berlini átlagember a pogromot eufemisztikusan „Kristályéjszakának” nevezte el, a rombolást

inkább anyagi, mintsem emberi szempontból értelmezve. (Angolul „törött üvegek éjszakájának” nevezik.) Egy berlini nő, aki a reggeli világosságnál megpillantotta az üvegcserepeket, azt gondolta: „A zsidók az új Németország ellenségei. Az éjjel belekóstolhattak, hogy ez mit jelent.”

A birodalom fogyasztói társadalmában a vásárlók és eladók kategóriáiba tartozó német nők nap mint nap találkoztak zsidókkal. A korábbi bojkottok idején ők döntötték el, milyen üzletekbe járnak, és melyiket kerülik el nagy ívben, és végignézték, amint a helyi boltok és vállalkozások gazdát cserélnek. 1933 előtt néhány kiemelkedő nagyáruház — például a Tietz-hálózat, benne Berlin Harrodsával, a KaDeWével - zsidó tulajdonban volt. A bojkottok alatt az SS legényei megrongálták a kirakatokat, és megpróbálták megakadályozni a nők belépését. A legtöbb üzlet zsidó családi kisvállalkozás volt, de a Tietzhez hasonló nagyobb áruházakban sok német nő dolgozott eladóként. A náci vezetők és a német pénzemberek kiebrudalták a zsidókat: értéken aluli kiárusításra kényszerítették, és az igazgatói testületekből eltávolították őket. A legtöbb német elárusítónő számára a zsidó kiskereskedések „árjásítása” elbocsátást vagy új főnököt is jelenthetett; de mindenképpen eseményről volt szó, szemmel látható változásról, amely zsidó szomszédaik és munkaadóik kálváriájának kezdetét és későbbi eltűnésüket harangozta be.

Az 1930-as években a hullámokban érkező náci támadások fokozatosan elviselhetetlenné váltak, és előbb-utóbb a legtöbb zsidó, aki tehette, elhagyta Németországot. 1940-ig a zsidóságnak mintegy a fele távozott; ezek kétharmada gyerek volt. Német szemszögből nézve az otthon maradt zsidók mint emberi lények láthatatlanok voltak, mégis örökké kísértették a németeket mint fantomok vagy az országot fenyegető sötét erő. Így történt, hogy a Minszkben fellépő Brigitte Erdmann és más német nők, akiket megdöbbentett a zsidók keleti jelenléte, komolyan hitték, hogy még soha nem találkoztak zsidóval, holott Németországban, ahol felnőttek, a legtöbben nap mint nap kapcsolatba kerültek zsidó polgártársaik valamelyikével.

Az, hogy ne vegyenek tudomást a zsidók szorult helyzetéről, egyfajta társadalmi normává vált, és mint ilyen, összefüggött az elvárással, hogy a német lányoknak valamilyen nőies színezetű

szívósságot és keménységet kell képviselniük. A Német Lányszövetség a fiatal nők edzésprogramjába többek között fegyelmezett menetelést és éleslövészetet iktatott. Fiatal nőket, sőt fiatal lányokat képeztek ki, hogy alakulatban tüzeljenek légpuskákból. A porosz militarizmus évszázados hagyománya nemcsak a totális háborúk és „végső megoldások” kultúráját ápolta, hanem a maga XX. századi fasiszta válfajában a nőket is betagolta a maga harci társadalmába mint hazafias gondozókat és harcosokat.

A testedzéshez társult a népbutítás. A német diáklányok nem tanultak például latint, mert az ilyen ismeretekre a leendő anyáknak nincs szükségük. Ehelyett a lányok között brosúrákat osztottak szét, amelyek a leendő férj megválasztásához szolgáltak tanácsokkal. Az első kérdés a férjjelölthöz így hangzott: „Milyen fajból származik?” Az ilyen tanácsadás és szociális támogatás hasznosnak számított. Az anyaság nyilvános propagálásának szintén vonzerőt tulajdonítottak. „Az én államomban az anya a legfontosabb polgár” - jelentette ki Hitler. A német anyák addig még soha nem részesültek ekkora elismertségben és ennyi szolgáltatásban; megszaporodtak a csecsemőgondozási tanácsadók, fejlődött az egészségügyi felvilágosítás (hangsúllyal a „faji higiénén”), és igazi celebeket avattak azokon az ünnepségeken, amelyeken a négy gyereknél többet szült anyákat becsületkereszttel tüntették ki.

Természetesen ajánlatos, hogy a náci propagandát és a náci vezetők nyilatkozatait ne vegyük készpénznek. A propaganda vissza akarta szorítani a nőket a *Kinder, Küche, Kirche* — gyerekek, konyha, templom - magánjellegű szférájába, de a házasságkötések, valamint a születések számának növelésére szánt anyagi ösztönzők nem jártak a náci vezetők által elvárt eredményekkel. 1935 után csökkent a születések és nőtt a válások száma. A statisztikákból kiderül, hogy a legtöbb német nő nem élt házasságban, nem volt rendszeresen várandós, és nem is maradt otthon. Amikor a Harmadik Birodalom létrehozta a maga burjánzó intézményeit és hivatalait először szerte Németországban, később a megszállt területeken is, a nők akkora részét alkották a munkaerőnek, mint addig a német történelemben még soha. E nemzedéld gárda egyik tagja így összegezte a helyzetet: az első világháború ráébresztette őket arra, hogy „mindenkinek szakmára van szüksége. Senki nem vehette biztosra, hogy majd férjhez megy.

(...) Ki tudta, mit hozhat a jövő?

És mégis tévedés lenne, ha a német nőknek a hitleri Németországban elért döntési szabadságát túlbecsülnénk. Zsidó férfival például nem köthettek házasságot, örökletesnek tartott betegségben szenvedő gyermeket nem nevelhettek fel. Politikai opcióik sem voltak, hiszen az egyetlen törvényes párt a náci párt volt; és korlátozott volt az előttük nyitva álló karriertípusok száma. A háború előtt az iskolákból frissen kikerült vagy egyetemre készülő német fiatalokat a Reich javára végzendő munkára kötelezték; általában a mezőgazdaságban dolgoztak fél évig. Ezekben a munkaszolgálatos táborokban a nemeket ugyan elkülönítették egymástól, de a társadalmi és gazdasági osztályokat úgy terelték egy fedél alá, hogy kifejlődjön körükben a nemzeti bajtársiasság érzése. 1938 elejétől Hitler háborús felkészülésének keretében minden, felsőfokú tanintézetbe vagy kereskedelmi iskolába beiratkozott diáklánynak előzetesen hármas alapkiképzésben kellett részesülnie, mégpedig légvédelemből, elsősegélynyújtásból és kommunikációból.

A náci rendszer nem tűrte meg azokat, akik kilógnak a sorból. A katonai és kormányhivatalokban alkalmazott nőket csak egészségi okokból (például terhesség miatt) vagy fegyelemsértés esetében lehetett elbocsátani (az utóbbiért büntetés is járt). A Reich szolgálatának kötelességét mind az iskolákban, mind az ifjúsági programokon belesulykolták a gyerekekbe, és azokat, akiket lustának vagy munkakerülőnek minősítettek, az egyre szaporodó koncentrációs táborokba küldték „átnevelésre”.

1941 nyarán, amikor Hitler hadseregei egyre több keleti területet foglaltak el, a kötelező munkavégzés hatókörét is kiterjesztették: egyre több nőt helyeztek el a hadiiparban, a hivatalokban és a kórházakban. A náci vezetők totális háborút készítettek elő, és totalitárius birodalmat akartak teremteni. Programjuk szerint egész Európa árja erődítménnyé fog változni, amelyet Hitler berlini főhadiszállásáról kormányoznak. Ehhez a globális becsvágyhoz új kasztot kellett létrehozni: egy fiatal férfiakból és nőkből álló német birodalmi elitet.

2

A KELETNEK SZÜKSÉGE VAN RÁD

TANÍTÓNŐK, ÁPOLÓNŐK, TITKÁRNŐK, FELESÉGEK

A náci mozgalom első éveiben Hitler és követői kidolgozták a maguk birodalmi ideológiáját, és kijelölték területi igényeiket. Ha helyreállítják Németország Európán belüli nagyhatalmi státusát, betetőznék a művet, amelyet a császár megkezdett. Ellentétben azonban a britek irányvonalával, akik a tengeri hatalommal és a tengeren túli szerzeményekkel biztosították a maguk hegemóniáját, a német taktika az európai kontinensre és különösen Kelet-Európa termékeny földjeire összpontosított. Hitler doktrínáját a mozgalom bibliája, az 1925-ben kiadott *Mein Kampf fo*galmazta meg:

Mint ahogy őseinknek is (...) életük kockáztatásával kellett küzdeniük területért, a jövőben semmilyen népi szívesség sem juttat nekünk földet, azaz életet a népünknek, hanem egyedül a győzedelmes kard hatalma. (...) Mert a probléma megoldását nem a gyarmati szerzeményekben kell keresnünk, hanem kizárólag a betelepülésre alkalmas és a szülőhazát megnövelő területek meghódításában. Ekként mi, nemzetiszocialisták tudatosan lezárjuk háború előtti korszakunk külpolitikájának irányultságát, és ott folytatjuk, ahol ezelőtt hatszáz évvel abbahagytuk. Megállítjuk a németek véget nem érő déli és nyugati menetét, és tekintetünket a keleti területek felé fordítjuk.

A Mein Kampf visszaemlékezés, ideológia és szónoki kirohanások szokatlan egyvelegében kapcsolta össze a mozgalom céljait Hitler életrajzával. Visszatekintve hetyenkedőn hangzik a nyílt felszólítás Kelet-Európa gyarmatosítására. Tudjuk, hogy Hitlernek követőihez szóló felhívása népirtásba torkollott, ám az európai hegemónia hajnalán egy önjelölt nagyhatalom efféle birodalmi igényeit elfogadhatónak tartották. Hitler abból indult ki, hogy népének kollektív joga van ezekre a területekre, amelyek történelmi alapon megilletik. Ukrajnai bunkerjában később így ábrándozott:

A német telepesnek tágas, csinos gazdaságban kell majd élnie. A

német szolgáltatások csodálatos épületekben fognak működni, a kormányzók palotákban laknak. (...) Az orosz területek azt jelentik majd számunkra, amit India jelentett Angliának. Bárcsak megértethetném a német néppel, mit jelent ez a térség jövőnk szempontjából! A gyarmatok birtoklása mindig ingatag, de ez a terep teljes biztonsággal a miénk. Európa nem földrajzi, hanem faji entitás.

Az 1930-as években az állam megsokszorozta a Mein Kampf forgalmát, és kötelezővé tette, hogy az oktatásban felhasználják „a vér tisztasága lényegének" megértetésére. A náci házassági szertartáshoz is hozzátartozott a Führer ajándéka: minden német pár megkapta a *Mein Kampf e*sküvői kiadását.

Ha a megajándékozott újsütetű német asszonykák egyáltalán elolvasták a művet, először talán fel sem fogták, mit jelent Hitlernek a kelet gyarmatosítását célzó felszólítása. Az 1914-es német határok visszaállítására, sőt kiterjesztésére vonatkozó követelés azonban nem volt népszerűtlen. A Nagy Háború mérlege - különösen a megalázó területi veszteség — csak megerősítette a németek meggyőződését, miszerint ők egy *Volk ohne Raum,* megfelelő élettértől megfosztott nép; ez volt a címe az 1920-as évek egyik piacvezető regényének is. Náci propagandisták és értelmiségiek tankönyvekben és népszerű kiállításokon a német történelmet keleti migrációk egymást követő hullámainak elbeszélésévé formálták át. A Hitlerjugendben a német lányokat 1938-tól új dalokra tanították, ilyen szövegekkel: "A keleti szélbe tartsátok zászlóitok / Mert a keleti szél kibontja őket / Odaát olyan építkezésbe kezdünk / Amely dacolni fog az idő törvényével." 1942-ben Joseph Goebbels birodalmi propagandaminiszter és vezérkara nagyszabású kiállítást rendezett Berlinben *A szovjet paradicsom* címen, amelyet már 1934 óta készítettek elő, és majdnem másfél millió német látta. Goebbels a bolsevizmus rémségeit a németek *Drang nach Osten*-jával (Nyomulás keletre) kapcsolta össze. A kiállítás a németek kelet-európai jelenlétét a középkor történelméig: a teuton keresztes lovagokig, a Hanza Szövetség szorgos német kereskedőiig és a nehéz munkát végző német parasztokig vezette vissza, akik egymást követő vállalkozásokban igyekeztek megfékezni a nyugat felé törő ázsiai hordákat. A németek a civilizáció nagy védelmezői és kifejlesztői voltak. *A szovjet*

paradicsom-ban a német nők mint odaadó feleségek és robusztus anyák szerepeltek. Ezek a képek és elbeszélések arra voltak hivatva, hogy az egyszerű németeket keleti áttelepítésre serkentsék, és szükségesnek, történelmileg jogosultnak láttassák a bolsevizmus elleni keresztes hadjáratot, illetve 1939-ben Lengyelország leigázását, 1941-ben pedig a Szovjetunió elleni támadást.

A Harmadik Birodalom idején keletre költöző német nők korántsem alkották a német imperialisták első nemzedékét. A császárt a Szahara alatti Afrikában képviselő gyarmati elithez számos női misszionárius tartozott, míg a két világháború között a nőket otthonukhoz közelebb, a határövezetekben mozgósították, hogy a versailles-i szerződés értelmében elvesztett területeken németeket mentsenek. Lengyelország 1939. szeptemberi veresége után több ezer német nőt hívtak be munkaszolgálatra, és felszólították őket, hogy szabadságukat is lengyel földön töltsék. A náci nőmozgalom propagandája birodalmi ábrándokat élesztett fel, amikor 1942-ben azt hirdette: „A hatalmas keleti térségek, amelyeken katonáink harcok és győzelmek közepette átvonultak, egyre nagyobbak lesznek, mint ahogy nőttön-nő azon németek száma is, akik a polgári közigazgatással együtt megjelennek keleten. (...) A harcoló egységeket mindig gyorsan követik a német nők is."

Azoktól a nőktől, akik a pártvezetés felső szintjein szerettek volna elhelyezkedni, idővel elvárták, hogy szerezzenek némi tapasztalatot a keleti területeken. 1943-ban több mint háromezer fiatal nő Lengyelországban készült fel otthoni karrierjére. Ok gondoskodtak — a továbbképzést is beleértve — azokról a népi német menekültekről, akik Romániából és Ukrajnából sereglettek kijelölt lengyel falvakba, például Zamoscba, ahonnan a megszálló német erők brutálisan elűzték a lengyeleket, megfosztva őket házuktól, jószáguktól, személyes holmijuktól. Ami a népirtás politikáját, a társadalmi átállítás terveit és a női aktivisták foglalkoztatását illeti, az európai és tengeren túli német birodalmi terjeszkedés történetében a náci fejezet volt a legszélsőségesebb.

A nácik képzeletében a keleti *Lebensraum,* az idegen földön létesítendő árja élettér olyan határ volt, ahol minden lehetségessé vált - az a hely, ahol a tömeggyilkosságok nagyüzemei együtt és egyszerre épülhetnek utópisztikus kolóniákkal, ahová csak

németek léphetnek be. A „kelet” felidézte az egykorú irodalmi alkotások és filmek valamennyi, erőszakos és romantikus cowboy- és indián típusfiguráját. A Harmadik Birodalom népszerűnek szánt kultúrája a vadkeletet olyan termékeny vidékként festette le, ahol a teuton kincsvadászok, szabadcsapatok és pionírok megszelídítik a környezetet és az ott élő vadembereket. A náci fényképeken hosszú sorban ekhós szekereken közeledő népi németek jelentek meg, a helyi csendőrök és az SS rendőrei pedig úgy szelték át motorbiciklijüket meglovagolva a síkságokat, mint a lovaikon vágtató cowboyok. Az 1930-as évek egy népszerű családi társasjátéka keleti pionírokként ábrázolta a német telepeseket.

Hitler, akit lenyűgözött az amerikai vadnyugat, meg is fogalmazta a kapcsolatot: kijelentette, hogy „a bevándorló németeknek germanizálniuk kell a keletet, és a bennszülöttekre úgy kell tekinteniük, mintha rézbőrűek volnának”. Himmler ugyanekkor Németország sorsszerű küldetésének nevezte a nácik keleti megjelenését. Sok német nőtt fel Karl May kalandregényein vagy látta a *Kalifornia császára (Der Kaiser von Kalifornien)* című, 1936-ban készült filmet, esetleg az ennél nagyobb szabású, 1941-ben bemutatott *Carl Peters-t,* egy Afrikában garázdálkodó, állatias germánról, aki fehér kabátot és fényes fekete csizmát ölt, ha meg akarja korbácsolni a feketéket. Ezek a kulturális termékek, akárcsak korábban a német expresszionisták horror- és gengszterfilmjei — *Nosferatu, Dr. Caligari, M* -, Siegfried Kracauer kortárs kritikus szavaival „a kollektív tudat mélyrétegeit”, valamint az adott időszak és nemzedéke „pszichológiai hajlamait” tükrözték.

A *Lebensraum* fogalmát - akárcsak a Reichen belül a *Volksgemeinschaft* eszméjét - a nácik arra szánták, hogy felvillanyozza és feltüzelje a németeket, hódításra, gyarmatosításra és Kelet-Európa kizsákmányolására serkentse őket. Németország határ menti régióinak és külhoni örökségének visszakövetelését a nemzeti önrendelkezés bizonyítékaként állították be: a Wehrmacht lengyelországi és szovjetunióbeli behatolásával német átlagemberek millióitól várták el, hogy a birodalom, új urainak és a meghódított területek telepeseinek érezzék magukat. A *Lebensraum* valósága persze messze lemaradt hangzatos demokratikus perspektívái mögött.

A pusztító akció a katonai erők, az SS és a rendőrség, valamint a polgári kormányszervek és a fejlesztési vállalkozók kombinált rohamából állt. A Reich Hitler után következő legfőbb hatalmassága, Heinrich Himmler, az SS és a rendőrség birodalmi vezetője egyaránt irányította a biztonsági apparátust és a társadalom átalakítását. Általános Keleti Terv *(Generalplan Ost)* nevű nagyszabású koncepciójához híven húsz éven belül harminc- és ötvenmillió közötti „alsóbbrendű” szlávot akart megöletni vagy deportáltatni, hogy a német telepeseknek helyet csináljon, míg a „szerencsés” helóták, akik maradhatnak, új német gazdáikat szolgálják majd. A Faji és Áttelepülési Hivatal és a germanizálás egyéb intézményei valamennyi keleti területet behálózták, hogy fajilag elfogadható népi németeket és megfelelő gyarmati enklávékat keressenek. Himmler utasította embereit, hogy szervezzenek az állam által szentesített emberrabló kampányaikat; ezek egyik válfaját elég hátborzongató módon „szénagyűjtésnek” nevezték el. Ha egy SS-katona valamelyik ukrán, lengyel vagy belorusz faluban meglátott egy helyes, szőke, kék szemű kisfiút vagy kislányt, jogában állt lecsapni rá. Ezután az SS fajvizsgálói megállapították, elegendő germán vér folyik-e a gyermek ereiben, s ha az eredmény megnyugtató volt, kijelölték örökbefogadásra. Az elrabolt gyerekek befogadására és adoptálására meddő vagy vetélésen átesett német asszonyokat választottak, akik kétségbeesetten szerették volna igazolni faji érdemeiket. A fajilag értéktelennek ítélt gyerekeket gyermekotthonokba vagy kényszermunkatáborokba küldték, olykor pedig kísérleti állatokként bocsátották a vállalkozó kedvű náci orvosok rendelkezésére.

A gyerekek értékelése és újraelosztása tehát további olyan tevékenységi kör volt, amelynek ellátásával a német nők részt vehettek a Reich államilag irányított népirtásában. Mint áttelepülési megbízottak és fajvizsgálók a kiszemelt gyerekeket ők kísérték el keletről a birodalomba, és gondoskodtak róla, hogy befogadó családokhoz vagy államilag fenntartott gyermekotthonokba kerüljenek. A germanizálás ez esetben a gyerekek erőszakos asszimilációját jelentette; német női szociális munkások és anyák láttak hozzá „civilizálásukhoz”. A német hivatalos jelentések ezeket a gyerekeket jellegzetes köntörfalazással „elárvultnak” nevezték, holott valójában a partizánellenes és tömeges megtorlási hadműveletek keretében az SS és a katonaság lőtte agyon az apákat,

és küldte az anyákat koncentrációs táborba. Lidicében — a cseh faluban, amelyet a nácik, bosszúból Himmler helyettesének, Reinhard Heydrichnek a meggyilkolásáért, elpusztítottak - a 105 ott elő gyermekből lettek talán a legnevezetesebb áldozatok, ám az érintettek sokkal többen voltak: az elrabolt gyerekek száma becslések szerint valahol ötvenezer és kétszázezer között lehet. A háború után a lengyel kormány és az életben lévő családtagok kérelmezték a gyerekek hazaszállítását, ám legtöbbjüket nem sikerült azonosítani, és akiknek kilétét mégis megállapították, azokról sok német anya nem volt hajlandó lemondani. Ily módon sok gyermek német otthonokban nőtt fel, és csak kevesen tudták meg, honnan származnak. A náci népirtásnak ezt a formáját soha nem lehetett volna megvalósítani a német női ügyintézők és német anyák közreműködése nélkül.

Himmlerre hárult a kettős felelősség, hogy egyszerre védje és szaporítsa a német fajt, vagyis egyfelől megsemmisítse ellenségeit, másfelől gyarapítsa az árják létszámát. A náci mozgalom új irányba akarta terelni Európa történelmét: német hegemóniát akart teremteni, olyan korszakot, amelyben a maga velejéig antiszemita világnézete megszabadulna a zsidók faji és politikai befolyásától. Azt a készséget, hogy súlyos válságok idején „a zsidót" tegyék meg bűnbakká, természetesen nem a németek találták fel, noha a náci ideológiában meghatározó volt e motívum központi szerepe.

A náci gondolkodáson belül a keleti „élettér" ellentmondásos szerepet töltött be: nemcsak Németország leendő édenkertje, a nagy lehetőségek terepe volt, hanem ellenséges területnek is számított. A birodalmi álmok a Németország és Oroszország között elterülő földeket is célba vették, amelyeket szerintük alacsonyabb rendű, fenyegető fajok és politikai ellenfelek népesítenek be. A valósággal paranoid gyűlölet radikális népességi politikát és fokozott biztonsági rendszabályokat gerjesztett, és ebből lett a civilek, a szovjet hadifoglyok és különösen a zsidók - férfiak, nők, gyermekek - tömeges legyilkolásának logikai alapja. A kampány már 1941. júliusának végén kibontakozott, amikor úgy tűnt, hogy a Szovjetunió gyors összeomlására vonatkozó német jóslatok megvalósulnak. Himmler azt követelte, hogy irtsák ki a partizánfészkeknek vélt falvak zsidóságát, és elsőnek a belorusz

lápvidék megtisztítását tűzte napirendre. A tömeggyilkosságok a háború leple alatt zajlottak, mégpedig, Christopher Browning történész találó meghatározásával, „a győzelem eufóriájában”.

Milyen útvonalakon jutottak el keletre a német férfiak és nők, és hányán vettek részt ebben a sajátos exodusban? A német kormány és a náci szervezetek a német hadseregek sarkában legalább harmincötezer gyarmatosítási ügyintézőt irányítottak a korábbi Szovjetuniótól elfoglalt területekre. A nácik megszállta Lengyelország is megkapta a maga kvótáját szerencselovagokból, vállalkozókból, műkedvelőkből, karrierépítőkből, uborkafára kapaszkodókból és korábbi fegyencekből; összesen mintegy tizennégyezer német férfi és nő sürgött-forgott ebben a Főkormányzóságnak elnevezett közigazgatási kerületben. Ezen túlmenően Michael Kater történész becslése szerint tizenkilencezer fiatal német nőt helyeztek át a Lengyelországtól elcsatolt területekre, hogy segédkezzenek a betelepítési műveletnél. További női alkalmazottak működtették a német postahivatalokat és vasutakat. Ezek a számadatok nem foglalják magukban Himmler SS- és rendőri személyzetét, a Német Vöröskeresztet, a fegyveres erők főhadiszállásán és tábori irodáiban foglalkoztatottakat, valamint a kormány által megbízott vállalkozókat. Tovább bonyolítják a helytálló becslések kidolgozását az áthelyezések, a szabadságolások, a háborús körülmények között bekövetkezett halálesetek, a családtagok látogatásai vagy ideiglenes letelepedése. Ám a nők keleti jelenlétéről korábban közölt becsült adat — vagyis a félmilliós összlétszám - az ápolónők, titkárnők, tanítónők, feleségek, női pártmunkások és áttelepülési tanácsadók dokumentált tartózkodásán alapul, és lefedi Kelet- és Délkelet-Európa egész területét, az 1939-ben Németországhoz csatolt lengyel régiókat is beleértve.

Ebben a fejezetben a legnépesebb kategóriákba tartozó nőkkel - tanítónőkkel, ápolónőkkel, titkárnőkkel és feleségekkel - találkozunk majd, azokkal, akik elfogadták vagy megragadták a keleti utazás lehetőségét.

TANÍTÓNŐK

Senki sem tért meg máról holnapra a nácik ügyéhez; kellett hozzá az az indoktrináció és megerősítés, amelyet a fiatalokba

szüntelen sulykoltak a Reich iskolái. Hitler véleménye szerint a megfelelő oktató-nevelő munkának „a rábízott fiatalok ösztönébe és értelmébe, szívébe és agyába kell égetnie a faji érzéket és faji meggyőződést”. Egy 1934-es reform értelmében az iskolának a nemzet szolgálatára és a nemzetiszocializmus szellemében kellett nevelnie az ifjúságot, és a tanítókat e szellemiség közvetítésének jegyében kellett kiképezni. A német tanítók kétharmada látogatott olyan kiképzőtáborokat, ahol testedzésben és ideológiai oktatásban volt részük.

A német iskolákban a történelemórák középpontjában a német katonai erények, a birodalmi múlt és a hős pionírok álltak. Hitler olyan hősi panteonba került, ahol Nagy Károly, Nagy Frigyes és Bismarck voltak a szomszédai. A nyelvoktatás a beszéd sémáit nem egyes régiók dialektusának, hanem faji változatoknak tüntette fel. A matematikaórákon a tanulók kiszámították, mibe kerül a kormánynak a fogyatékosok intézményes állami ellátása, és így az ifjonti koponyákban gyökeret eresztett a „haszontalan éhenkórászoknak” nevezett betegek megsemmisítésének gazdasági jogosultsága. Az egyik tankönyv „a zsidó megfigyelésére” oktatott: „nézzétek meg a járását, a tartását, a gesztusait, s hogy hogyan mozog beszéd közben”. Az egyik tanítónő elmagyarázta, hogy a zsidók nemcsak kívül, de belül is rútak. A német faj felsőbbrendűségét minden tantárgyba beleszőtték. Egy zsidó diáklány később felidézte, hogy tanítónője egy napon horogkeresztes jelvénnyel lépett a tanterembe, rámutatott, és így szólt: „Menj a terem végébe. Te mostantól nem tartozol közénk.” Azokat, akik kétségbe vonták az ilyen elveket, akár diákok voltak, akár tanítók, eltávolították a rendszerből. A harmincas években megszokott volt az alkalmazkodni nem hajlandó vagy engedetlen gyerekek fizikai bántalmazása.

Az 1933-ban hozott, az örökletesen beteg utódok elkerülését célzó törvény foganatosítása érdekében a tanítóknak be kellett jelenteniük a fogyatékos gyermekeket. Ha egy gyerek nem tudta rendesen begombolni a kabátját, nem állta meg a helyét a vizsgán, vagy sportolás közben nem sikerült összehangolnia a mozdulatait, „szűrésen” kellett részt vennie. Reichersbeuern bajor falu egy leiemből álló iskolájának intim környezetében került sor ilyen gyilkos szelekcióra. 2011-ben interjút készítettem egy korábbi

tanulóval, Friedrich K.-val, aki ekkor már a hetvenes éveiben járt, és nagy kedvvel mesélt háború alatti élményeiről. A teraszán ültünk, örömünket lelve az ilyenkor szokásos kávéban és süteményben. Utána megkérdeztem Friedrich K.-tól és a feleségétől, aki csatlakozott hozzánk, kik voltak a faluban a legfőbb nácik. A férfinak eszébe jutott a helyi tanítónő, Ottnad asszony, aki már meghalt. Öngyilkos lett. A házigazda a közeli kápolna felé intett, ahol a tanítónőt eltemették, és mondott valamit a sírhelyéről, valami apró részletet, ami csak az ilyen kis falvak lakóinak tűnik fel. Megkérdeztem, mit követett el a nő. Friedrich K. elhallgatott, és a feleségére nézett, aki jóváhagyólag bólintott. A férfi belekezdett az elbeszélésbe: „Volt a falunkban egy nagyon helyes kislány, aki vel szerettem játszani. Fára másztunk. Az iskolában ő volt a padszomszédom. De néha rohamai voltak. Epilepsziás volt. És Ottnad asszony ezt nem tudta elviselni. Aztán a kislány egyszer csak nem jött többé iskolába, és a faluból is eltűnt. Mi, gyerekek kíváncsiak lettünk, és megkérdeztük a tanítónőt, mármint Ottnad asszonyt, hová lett. Ő elmagyarázta, hogy a lány bomlasztotta az osztályt, és el kellett küldeni. És a lány soha többé nem jött vissza.

A pedagógusszakmában csakúgy, mint a betegápolásban vagy a bábamesterségben továbbra is becsülték a testi és szellemi gondoskodás hagyományos női erényeit, csakhogy ebben az időben ezt a gondoskodást is szelektíven, „faji" mérce szerint alkalmazták: aszerint, hogy ki a „felsőbb-", és ki az „alsóbbrendű" ember, németnek számít-e vagy sem, méltó-e rá, hogy teljes jogú tagja legyen a közösségnek, vagy ki kell űzni onnan. A tanítók elmegyógyintézetekbe szerveztek tanulmányi kirándulásokat, hogy a diákokban tudatosodjék a saját „faji egészségük" az előttük bemutatott betegek torzulásai láttán és visítozásukat hallgatva. A gyerekek fejébe sulykolták, hogy ne érezzenek szánalmat az ilyen „alsóbbrendű" lények iránt. Ahogy Claudia Koonz történész megjegyezte, az ilyen programok megsértették a polgári illemszabályt, hogy ne bámuljuk meg a nálunk kevésbé szerencséseket és a társadalom peremén élőket. Csakhogy a nácik szocializációja éppenséggel *buzdított rá,* hogy saját felsőbbrendűségünk jeléül megbámuljuk az alattunk lévőket. Az ember így elsajátította a szenvedéssel szembeni pökhendiséget. Ez a pedagógiai technika nem korlátozódott Németországra; az

alacsonyabb rendűeknek kijáró megvető tekintet ugyanígy siklott át a kelet birodalmi földjein élő páriákon is.

A fellegekben járó Ingelene Ivens arra született, hogy Hitler egyik női harcosává lépjen elő, aki a makulátlan germán oktatásért küzd a megszállt Lengyelországban. Ivens Hamburgban nyerte el tanítói oklevelét, és amikor vizsgáira készült, azt latolgatta, hol szeretne tanítani. Külföldi szolgálatra csak a legjobb jegyeket felmutató végzősöket osztották be, ő tehát megkettőzött szorgalommal tanult. Kislánykorában apjával Hollandiában járt, és szép emlékeket őrzött Hágáról, a kormány székvárosáról, különösen annak egyik épületéről, a német iskoláról. 1942 tavaszán, amikor Hitler hadseregei uralták Európát, a lány a berlini kulturális minisztérium hivatalos értesítését várta majdani állomáshelyéről. Vajon hová helyezik? Számos lehetőség jöhetett szóba. Hága eszményi lenne, de itt van még a többi holland város, Észak-Franciaország, Csehország, Lengyelország, Lettország, esetleg Ukrajna...

Amikor megjött a hivatalos bélyeggel ellátott, vékony, kék boríték, Ivens szívverése felgyorsult. Felvágta a borítékot, és azt olvasta: „Ezennel kinevezzük a poseni kerületben lévő Reichelsfelde állami általános iskolájának tantestületébe.” Ivenst feldúlta a hír. Apja elhagyta a szobát, és sorra hívta a barátait. Tudja valaki, hol van ez a helység? Az apa összegyűjtött néhány sommás adatot. Reichelsfelde kis falu volt a Németországhoz csatolt lengyel területen. A faluban nem volt se posta, se vasútállomás, se elektromos áram, se csatornázás...

Ivens csalódott volt, de nem tehetett semmit. A parancs az parancs, és idő sem volt, hogy tovább álmodozzon Hágáról. Csomagolni kezdett, és megtervezte útját. Először a körzeti fővárosba, Poznanba (Posen) rendelték, hogy onnan gyalog vagy biciklin u gye meg a hátralevő mintegy tizenöt mérföldes utat Reichelsfeldéig.

Ivens egyike volt a több száz németországi tanítónőnek, akit Lengyelország Warthegaunak átkeresztelt tartományába küldtek, távoli vidékek egy tantermes iskoláiba; és vele együtt több ezer tanítónőt és segédtanítónőt irányítottak Lengyelország más részeibe, továbbá Ukrajnába, Litvániába, Lettországba és a Cseh-Morva Protektorátusba (vagyis a nácik által bekebelezett cseh területre) . Bár a náci hatóságok sem lelkesedtek azért, hogy

magányos nőket ilyen távoli falvakba helyezzenek, nekik sem volt más választásuk; ezekben a háborús években kevesebb férfi állt rendelkezésre polgári íróasztali állások és értelmiségi munkakörök betöltésére. A náci vezetők el voltak tökélve, hogy folytatják keleti „civilizációs küldetésüket”, és nem törődtek a magányos nőkre leselkedő veszélyekkel. Az iskolák központi intézményeknek számítottak, ahol a népi németeket megnyerik a nácik ügyének, és faji hierarchiát teremtenek, eltávolítva a nem német gyermekeket; ugyanakkor a tanítónőkből új elit jön majd létre. 1940 márciusában, mintegy fél évvel a háború kitörése után a berlini oktatási minisztérium már felszólította helyi kirendeltségeit, hogy e küldetés valóra váltására haladéktalanul küldjenek képzett tanerőket a keleti területekre. Egyedül Lengyelország egyik régiójában mintegy kétezer-ötszáz német nő dolgozott a csak németeknek fenntartott iskolákban, és ők szervezték meg a körzet több mint ötszáz óvodáját is. Akárcsak Ivens, ezek a nők sem szólhattak bele munkahelyük megválasztásába; akik megkísérelték, hogy távozhassanak a Reichelsfeldéhez hasonló állomáshelyekről, rutinszerű elutasításban részesültek. Hogy a felmondásoktól elvegyék a kedvet, a náci párthoz tartozó Fiatal Német Nők Szövetsége és a Nők Szervezete a keletre szóló kinevezéseket hazafias kötelességnek és érdekes kalandnak állította be.

A náci keletre helyezett tanítónők és óvónők nem túl változatos, de alapvető jelentőségű formákban járultak hozzá a rezsim népirtó kampányának kiterjesztéséhez és megvalósításához. Kitaszították a nem német gyermekeket az iskolarendszerből; Lengyelországban, Ukrajnában és a Baltikumban kiváltságokban és ideológiai nevelésben részesítették a népi németeket; eltulajdonították a zsidók és lengyelek tulajdonát és javait az iskolák és a tanulók számára; és amikor a nácik kiürítették a keletet, magukra hagyták növendékeiket, köztük nagyszámú árvát. Számos iskolát vezettek a birodalomból küldött német nők, helyi népi németek segítségével. Egy lettországi fiatal népi német nő, aki Lengyelországban és Ukrajnában dolgozott mint kisegítő óvónő, később „sziszifuszi kiadatnak” nevezte munkáját. A helyi SS-rendőrök egyre több „fajilag értékes” gyereket zsúfoltak az iskolákba - a szüleiket ők lőtték agyon. A sokkhatás alatt álló, gyökereiktől megfosztott gyerkeket az egész, fokozatosan felvirágzó keleti náci oktatási rendszeren belül arra kötelezték, hogy

megtanuljanak németül, német dalokat énekeljenek, valamint bemagolják Hitler tételeit a helyes viselkedésről és a német faj felsőbbrendűségéről.

ÁPOLÓNŐK

Minden szakma közül az ápolónői kapcsolta össze közvetlenül a legtöbb német nőt a háborúval és a náci népirtással; az ápolónők ugyanis egész sor hagyományos és új szerepet töltöttek be a kialakuló rasszista államban. Ők látták el tanácsokkal az átlagos nőket a „faji higiéné” és az örökletes betegségek kérdéseiben. Németországban részt vettek a szellemi és testi fogyatékosok kórházi szelektálásában, majd elkísérték a halálra ítélt áldozatokat a gázkamrákig, vagy beadták nekik a halálos injekciót. A keleti területeken gondját viselték a német katonáknak, és közelről figyelték a szovjet hadifoglyok meg a zsidók nélkülözését és meggyilkolását. Dolgoztak a koncentrációs táborok kórházaiban, vigasztalták az SS rendőreit és katonáit, ha visszariadtak az áldozatok közelről való lelövésétől. A hivatalos egészségügyi szemléken gettókat látogattak, de magáncélból is felkeresték ezeket, kíváncsiságból, vagy ha kedvük támadt valamilyen tárgyra vagy szolgáltatásra. Ott álltak a vasúti peronokon, amikor a vagonokba zárt zsidó deportáltak segítségért könyörögtek. Közvetlen szemtanúi voltak az európai holokausztnak, és amikor az eutanáziaprogram Németországból átterjedt Lengyelországra, egyesek tömeggyilkosságokat is elkövettek. Kikből lett ápolónő a nácizmus idején, és milyen körülmények között jutottak el keletre?

Vöröskeresztes ápolónők eskütételi ceremóniája Berlinben

Midőn a XIX. század második felében az ápolónői mesterség nemes hivatássá emelkedett, kezdetben csupa közép- és felső osztálybeli nő űzte. A militarista német kultúrában elvárták, hogy „a ház angyala” háború idején szárnyait széttárva vigyen a tábori kórházak szenvedő katonáinak rendet, tisztaságot, anyai gondoskodást. A hosszú, fehér ruhát és szárnyas fityulát viselő nőket, akik ágytól ágyig röppentek, a katonák valóban „a front angyalainak” tartották. Az 1930-as évek közepére, amikor az új faji hierarchiának és a nemzeti egység meghirdetésének köszönhetően a német társadalomban enyhültek az osztályellentétek, és a társadalmi helyzet *egyre* kevésbé számított, a Hitler által tervezett globális háború megkövetelte az ápolónők tömeges mozgósítását. „Modellnek” elismert ápolónők tartottak otthonápolási tanfolyamokat a falvakban, és jelentkezőket toboroztak a fiatal lányok, különösen a Hitlerjugend tagjai közül. Toborzó körútjaikon hazafias jelszavakkal csábították a jelölteket, és propagandisztikus képeket mutogattak nekik egzotikus helyszínekről, ahol mosolygó ápolónők pózoltak makulátlan, hófehér egyenruhában - ezek a képek a háborút mint a gyógyítás és a gondoskodás élményét mutatták be, vérontásnak, erőszaknak

nyoma sem volt. Sok tizenéves leányzó fogékony volt a haza védelmére szólító felhívásra; menekülni akartak a falusi környezetből, és már a gyermekgondozási tanfolyamokon beléjük sulykolták a higiéné és a fajbiológia tudományát. Az 1939 végén és 1940 elején, közvetlenül a Lengyelország náci meghódítása után rendezett toborzó körutak eredményeképpen mintegy tizenötezer nő csapott fel ápolónőnek.

A náci korszak folyamán az ápolási szakma erős nacionalista és ideologikus jelleget öltött. Az első világháború hosszú lebernyegeit szigorúan angolos uniformis, szerény főkötő váltotta fel; a legfontosabb kellék a katonai stílusú, a szervezeti hovatartozásra utaló kitűző lett. Ernst-Robert Grawitz orvos és SS-tiszt vezetése alatt a Német Vöröskereszt nem hivatalos, de annál jelentősebb kapcsolatot tartott fenn Heinrich Himmlerrel, akinek felesége roppant büszke volt ápolónői hivatására. A náci párt láttamozta a vöröskeresztes ápolónők oklevelét, miközben „barna nővérek” néven saját ápolónői gárdát is fenntartott. Zsidó ápolónők csak a zsidó kórházakban dolgozhattak; azoknak, akik bármely kórházban munkát vállalhattak, igazolniuk kellett árja származásukat és politikai megbízhatóságukat.

Az ápolónői munka egykorú értelmezésében humanitárius eszméknek kevés hely jutott. Egy nővért, aki Erfurtban végezte tanulmányait, megdöbbentett oktatójának kijelentése: „A gyűlölet nemes érzés.” Az ápolónő hagyományos erényeit — az önfeláldozást, a fegyelmet, a diszkréciót - most a háború szolgálatába kellett állítani. Az ápolónőknek - hangsúlyozták az oktatók — az a küldetésük, hogy a katonákat gondozva, lelkiállapotukat karbantartva és egészségüket helyreállítva megacélozzák harci erejüket. Akárcsak a német katonáknak, az ápolónőknek is kötelezően előírták a Führernek tett hűségesküt. Egy Rigába helyezett vöröskeresztes ápolónő nemrég a videokamera előtt elmondta, hogy neki a fejébe verték: Oroszországban „gonosz emberek” élnek, „bolsevik kommunisták”, akik lemészárolják és felfalják a gyerekeket. A videón látszik, hogy a nő „a zsidókat” akarta megnevezni, de közbelépett az öncenzúra, és inkább „bolsevik kommunistákat” mondott. „És mi mindent elhittünk, amit mondtak nekünk.”

Erika Ohr, 1941

Amikor az ápolónők toborzói 1938-ban felkeresték Erika Ohrt, egy juhász lányát, az a svábföldi Ruppertshofenben, a lelkész házában dolgozott mint szolgáló és dada. Nem érezte otthon
magát, különösen azért, mert a falubeliek ferde szemmel néztek rá: egy egyedülálló fiatal nő, aki egymaga dolgozik egy pap

háztartásában! A helyi pártszervezet agitátorai beszéltek a lelkésszel, és azt javasolták, hogy Ohr lépjen be a Német Lányszövetségbe. A lány úgy nézte, nem tehet mást, és belépett, ám kevés gyűlésen vett részt, mert azokat többnyire este tartották, amikor még a lelkész konyhájában volt dolga. A gyűlések ideológiai tartalmából semmire sem emlékezett - vagy talán későbbi beszámolójában elhallgatta az ilyen részleteket —, emlékezett viszont az egyenruhájára: ropogós fehér blúzt és sötétkék szoknyát utaltak ki részére.

Jövőjére nézve meghatározóbb volt az az esemény, amelyet valószínűleg ugyancsak a párt szervezett: találkozott két vöröskeresztes ápolónővel. Ezek is falusi lányok voltak, akik megtudták, hogy a család földjét a legidősebb fivér örökli, és ekkor elhatározták, hogy elhagyják otthonukat, és önálló szakmát választanak. Ohrnak megtetszett a vöröskeresztes egyenruha és a hajtókán viselt kitűző. A két nővér biztatta, hogy meneküljön el a rá váró paraszti vagy cselédsors elől. Ahogy a lány megfogalmazta: „Többre vágytam."

1939-ben, mihelyt tizennyolc éves lett, Ohr ápolónői képzésre jelentkezett a legközelebbi városban. Először azonban kérelmeznie kellett, hogy a Birodalmi Munkaszolgálat felmentse a kötelező szolgálat alól, és árja származását is igazolnia kellett.
Miután elintézte a bürokratikus formaságokat, el kellett érnie, hogy munkaadója, a lelkész elbocsássa. Amikor távozásának híre kelt, a szomszédok nem akarták elhinni, hogy a pap szakácsnőjéből vöröskeresztes ápolónő lesz. Csak akkor fogták föl, amikor Erika jókora bőröndjét Stuttgartba szállították.

Amikor 1939-ben kitört a háború, egyre nagyobb szükség lett ápolónőkre és kisegítő nővérekre. Ohr jelentkezése a legjobbkor futott be. A lány nagy buzgalommal tett eleget a formaságoknak, de arra nem számított, hogy vele együtt hozzá hasonló fiatal nők tömegét küldik majd el Németországból Európa túlsó végébe, hogy sebesült katonákat és SS-rendőröket ápoljanak. Ugyanakkor voltak, akik elmegyógyintézetekbe és tábori kórházakba kerültek, azzal a feladattal, hogy tegyék el láb alól az „életre érdemtelennek” ítélt betegeket. 1940 októberében Erika Ohrt tizenkilenc társnőjével együtt beosztották az őszi tanfolyamra.

Feljebbvalói, a főnővérek sokkal idősebbek voltak; egyikük már az első világháborúlián is gyakorolta a szakmát. Mind rendkívül hatékonyak voltak, és nagyra értékelték a pontosságot és a tisztaságot. Egyesek szemlátomást élvezték, hogy parancsolgathatnak az újoncoknak. Az egyikük megkövetelte, hogy mind középen válasszák el a hajukat, mert ez együtt jár az ápolónői státussal. Erika Ohrnak azonban megvolt a saját önálló ízlése. Ő oldalt választotta el a haját, és amikor hazalátogatott és teljes ápolónői díszben lefényképezték, büszkén viselte a maga frizuráját.

Két évig tartó, különböző stuttgarti klinikákon és kórházakban abszolvált alapos kiképzés után Ohr megkapta a maga ápolónői oklevelét és egyszersmind a behívóját is. A Német Vöröskereszt valamennyi tagját - továbbá a nagyszámú vallási, párt- és kormányszerv valamelyikével kapcsolatban lévő ápolónőket — be lehetett hívni katonai szolgálatra; ez 1937-től vált a hivatalos politika részévé, amikor is, Hitler háborús készülődésének keretében, a Vöröskeresztet a hadsereg parancsnoksága alá helyezték. Ohr, amikor ápolónői képzésre jelentkezett, tisztában volt ezzel a helyzettel, ám ennek ellenére megijesztette a behívó, amely elől nem térhetett ki. Lehet, hogy pályaválasztásával nagy hibát követett el?

Az egyik stuttgarti katonai kórházban a lány találkozott német katonákkal, ellátta sérüléseiket, de most idegen földön, a front közelében kell majd dolgoznia. A nácik megszállta Európában vagy Észak-Afrikában bárhová kirendelhették. Nem volt semmiféle külföldi tapasztalata; soha nem merészkedett száz mérföldnél távolabbra dél-németországi szülőfalujától. Nyugtalanul és idegesen jelentkezett a stuttgarti kerületi katonai hivatalnál, hogy átvegye 1942. november 3-ától érvényes hivatalos áttelepülési parancsát, amely Ukrajnába szólt. Nem sok ideje maradt, hogy úti célján tűnődjön: néhány napon belül el kellett indulnia Berlinbe. Sebbel-lobbal becsomagolt, és értesítette családját beosztásáról. Amikor felszállt az Ukrajnába tartó vonatra, rádöbbent, hogy sok ezer katona között ő az egyetlen nő. A peronról senki sem intett búcsút neki.

1941 nyarán Annette Schücking, egy rendkívül művelt, előkelő származású fiatal nő ugyancsak felöltötte a maga szigorú

szabású vöröskeresztes egyenruháját. Családját több XIX. századi, nagyra becsült irodalmi személyiség tette nevezetessé. Dédapja életttársa volt Annette von Droste-Hülshoffnak, a zseniális költőnőnek, akinek hősi alakjai és Vesztfáliáról szóló romantikus meditációi a náci kultúra eszményeit is kielégítették.

A hitleri érában értékelték Schücking őseit, ám a család liberális politikai nézetei annál kevésbé tarthattak számot elismerésre. Pacifista apját, a weimari köztársaságot megalapító Német Szociáldemokrata Párt egykori tevékeny tagját a nácik az 1933-as hatalomátvétel után eltiltották a politizálástól. Annette Schückinget, aki otthonosan mozgott értelmiségi körökben, annyira elkeserítette apja sorsa, hogy elhatározta: jogi pályára lép, noha útjában állt a könyörtelen kvótarendszer, amely korlátozta a nők hozzáférését a felsőfokú tanulmányokhoz. Annette, mint idealista és lelkes honleány, szilárdan hitte, hogy a bíróságokon ő majd kijátszhatja a diktatúrát.

Hamarosan azonban felismerte, hogy nincs módja megváltoztatni sem a náci rendszert, sem a férfiakat, akik irányítják. A münsteri egyetem megfelelő évfolyamán ketten voltak nők, és a nagyképű professzorok rendszeresen gúnyt űztek belőlük, mert szemináriumi jelenlétükben a hagyomány megsértését látták. Amikor azonban szembesültek Schücking kiváló szakmai teljesítményével, 1941 júliusában átengedték az első államvizsgán. De hasztalan igyekezett, a jogi pályán nem helyezkedhetett volna el: Hitler kizárta a nőket az igazságszolgáltatásból és mindennemű jogászi munkakörből.

Ám mindettől függetlenül Schückinget, mielőtt tanulmányait befejezhette volna, behívták a kötelező háborús munkaszolgálatra. Ugyan mi várt rá? A szokványos irodai munkához nem érzett kedvet, ahhoz pedig, hogy egy gyárba osszák be, túlságosan képzett volt. Gyűlölte a nácikat, amiért eltörölték a politikai és szabadságjogokat, pályájához fűzött álmai meghiúsultak, de továbbra is büszke német nő maradt, akiben erős volt a kötelességtudat. A vele egykorú fiatal férfiakat csatába küldték, őket gondozni és ápolni kellett, otthon pedig Annette nem maradhatott. Ekkoriban a német mozikban egy híradófilmet vetítettek, *Mogiljovi anyák* címen; ápolónőkről szólt, akik Belorussziában teljesítik háborús kötelességüket - köszöntik Hitlert, adagolják a

gyógyszert, üdítőt és süteményt szolgálnak fel a fiatal katonáknak. Néhány hónapos kiképzés után a fiatal nőt az ukrajnai Novgorod-Volinszkij katonaotthonába helyezték, közel az intézményhez, ahol Erika Ohr, a juhász lánya dolgozott.

Annette Schücking ápolónő-egyenruhában, 1941 nyara

Ohr becsvágya és Schücking idealizmusa egyaránt az ápolónői munkában csapódott le. Ukrajnai és oroszországi munkavállalásuk, számos kolléganőjükhöz és katonai kisegítőhöz hasonlóan, szervesen hozzátartozott Hitler népirtó háborújához. Mindezek az ápolónők egy bűnös rendszert képviseltek, és ha

személyes tetteik nem is, de jelenlétük, szerepvállalásuk őket is bűnössé tette. Voltak azonban nővérek, akik maguk is részt vettek a tömeggyilkosságokban. Minden női foglalkozás közül az ápolónőiben koncentrálódtak a legtöményebben a dokumentált bűntettek, összefüggésben mind az eutanáziaprogramokkal, mind a táborok orvosi kísérleteivel.

A gyilkos német ápolónők esetei közül Pauline Kneissleré az ismertebbekhez tartozik. Az 1900-as születésű nő jómódú népi német családban nevelkedett Ukrajna odesszai körzetében. A bolsevik forradalom elől menekülő Kneissler család Vesztfáliában telepedett le, ahol a családfő először a mezőgazdaságban, majd a német vasutaknál dolgozott. A lány 1920-ban nyerte el a német állampolgárságot, és a Rajna menti Duisburgban szerzett ápolónői végzettséget. Az 1920-as évek elején különböző intézményekben tökéletesítette tudását, és biztos állást kapott egy berlini városi fenntartású elmegyógyintézetben. 1937-ben belépett a náci pártba. Tagja volt továbbá a Nemzetiszocialista Nőszövetségnek, a Nemzetiszocialista Jóléti Egyesületnek, a Birodalmi Légvédelmi I igának és az Ápolónők Birodalmi Ligájának. Amellett hogy tevékeny szerepet játszott a náci szervezetekben, és egész napos állása volt az elmegyógyintézetben, Kneissler lelkesen énekelt egy protestáns templomi kórusban is.

1939-ben a rendőrség felszólította, hogy az új év elején jelentkezzen a belügyminisztériumban. A megadott cím valójában a Columbus-ház volt, a náci eutanázia-hadművelet főhadiszállása, ahol őt és húsz további ápolónőt Werner Blankenburg, a Führer kancelláriájának küldötte tájékoztatta. Kneissler később így vallott:

A Führer kidolgozott egy „eutanáziatörvényt”, amelyet a háborúra való tekintettel nem volt szakad közzétenni. A jelenlévők teljesen önkéntes alapon vállalhatták az együttműködést. Egyikünknek sem volt kifogása a program ellen, így Blankenburg fel is esketett. Titoktartást és engedelmességet fogadtunk, és Blankenburg felhívta a figyelmünket, hogy az eskü bárminemű megszegését halállal fogják büntetni.

A nővéreket a középkori Grafeneck-kastélyban helyezték el, Stuttgarttól mintegy negyven mérföldre, közel ahhoz a helyhez,

ahol Ohrt kiképezték. A kastély — a württembergi hercegek korábbi nyaralója - több mérföldre van a legközelebbi várostól, és egy domb tetejére épült. Az első világháború után nyomorékok és testi fogyatékosok otthonává alakították.

Kneisslert azzal bízták meg, hogy keresse fel a környék intézményeit egy listával, amelyen összeírták a Grafeneckbe szállítandó betegeket. A szállításért felelős Schwenninger úr az Intézményi Gondoskodás Jótékonysági Alapítványát képviselte, és nála volt a megsemmisítésre szánt deportálandók listája: ezt össze kellett hasonlítani a meglátogatott intézmények által összeállított névsorral. Kneissler szerint a páciensek „nem mind voltak különösebben súlyos esetek"; sokan „jó fizikai állapotban" voltak. Egy-egy megadott napon mintegy hetven beteget szállítottak Grafeneckbe, és Kneissler volt az egyik kísérő ápolónő.

A betegeket, miután Grafeneckbe érkeztek, barakkokba helyezték, ahol két orvos felületesen megvizsgálta őket. Ez a két orvos „egy kérdőív alapján mondta ki a döntő szót: elgázosítsák-e az adott beteget vagy sem. (...) A legtöbb esetben a betegeket az érkezésüktől számított huszonnégy órán belül megölték." Elgázosítás előtt az orvosok két köbcenti morfium-szkopolamint fecskendeztek be az áldozatoknak; utána pedig sokukat felboncolták. Az elhamvasztást követően a hamvakat összekeverték és urnákba töltötték, amelyeket egy előre kinyomtatott levél kíséretében elküldték az áldozat rokonainak. A titkosság és az elkövetők védelme érdekében ezeket a „részvétnyilvánításokat" az orvosok álnéven írták alá, és a halál okát is hamisan adták meg.

1940 januárja és decembere között a grafenecki egészségügyi személyzet 9839 személyt gyilkolt meg. Kneissler, aki szemtanúja volt az elgázosításoknak, ijesztőnek, de nem olyan szörnyűnek találta az eljárást. Kolléganőivel egyetemben úgy okoskodtak, hogy „a gázhalál nem fáj".

Kneissler hivatásos gyilkosként működött Grafeneckben, Hadamarban és más német „eutanáziaközpontokban". Öt éven át csaknem nap mint nap segédkezett az elgázosításoknál, éheztette a betegeket, és halálos injekciókat adott be a szellemi és testi fogyatékosoknak. A háború után bűnössége egész Németországban közismertté vált. Kevesebben tudtak arról, hogy rövid időre keleten

is megfordult. Áthelyezésének része volt abban, hogy a tömeggyilkossági eljárások Németországból áttevődtek Lengyelországba és Belorussziába.

A nácik alatt Pauline Kneissler mestersége kifordult magából - kiképezték gyilkosnak, és felszólították, hogy öljön. Csatlakozott egy gyilkosokból álló csoporthoz, amely Hitler jóváhagyásával jött létre. Vele ellentétben más, keletre települt német nők dokumentált gyilkosságait nem annyira a szakmai képzettségük, mint a puszta alkalom, a természetük, valamint a hatalomhoz és a véres helyszínekhez való közelségük motiválta. Még a tábor- és börtönrendszer női őrei is maguk dönthették el, mennyire kegyetlenül és szadista módon bánnak a foglyokkal és a betegekkel. A náci rezsim nők ezreit formálta tettestárssá; arra képezte őket, hogy bánjanak durván a birodalom ellenségeivel - de gyilkos női káderek ki nevelése nem tartozott a nácik céljai közé. A táborok, börtönök és elmegyógyintézetek módszeres terrorjától eltekintve nem várták el a nőktől, hogy különösebben erőszakosak legyenek, vagy éppen öljenek. Azok, akik mégis ölésre vetemedtek, egy termékeny társadalmi-politikai környezet „lehetőségeit" használták ki, elvárva, hogy ne kiközösítésben, hanem elismerésben és jutalomban legyen részük. Keleten nem a tanítónők vagy az ápolónők közül kerültek ki a legvalószínűbb közvetlen gyilkosok, hanem a titkárnők és a feleségek soraiból. Ők voltak a legközelebb a bűntettek helyszíneihez és a férfiakhoz, akik a tömeggyilkosságokat elrendelték és végrehajtották. Szinte elkerülhetetlen volt, hogy ezekbe maguk is belekeveredjenek - és látni fogjuk, hogy többet is vállaltak a kelleténél.

TITKÁRNŐK

Az ápolónők mellett Hitler népirtó háborújának mindennapi műveleteihez a legnagyobb mértékben a német titkárnők és irodai kisegítők járultak hozzá - így például a kelet állami és magánkonszernjeiben tevékenykedő női adatkezelők és telefonközpontosok. A náci hatalomátvétel előtt Németországban egy másik forradalom kezdődött, amely a szóban forgó női nemzedék szempontjából döntő jelentőségű volt: a modern munkahely kialakulása és a munkahelyet betöltő, egyedülálló dolgozó nők megszaporodása. 1925-re a fehérgalléros, tisztviselői

állásban lévő nők száma az előző évtizedhez képest megháromszorozódott. 1933 és 1939 között egyre több fiatal nő keresett állást a mezőgazdasági és házimunka hagyományos elfoglaltságain kívül. Nők töltötték be az állami bürokrácia és a gazdasági társaságok állásait: így kerültek abba a gépezetbe, amely a holokausztot tervbe vette, megszervezte és végrehajtotta. A weimari korszakban az átlagos fiatal nő nem volt szabad szellemű *flapper,* a náci korszakban pedig nem volt kötelességtudó, dirndlis háziasszony — túldolgoztatott, alacsony fizetésű titkárnő lett belőle. A modernitás izgalmas volt, és fárasztó.

Noha a náci rezsim kihasználta őket, a fiatal nők előtt új távlatok nyíltak az adminisztráció vonalán. Választhattak: a Reichen belül vállalnak-e állást vagy külföldön; kormányszervnél vagy a hadiiparban. Ilse Struwe egyike volt a legalább tízezer titkárnőnek, aki a keleti irodák kedvéért elhagyta Németországot.

Ilse Struwe mint a Wehrmacht személyzeti titkárnője az íróasztalánál, 1942

Ilse eleven gyermek volt; porosz családja, ahol, későbbi visszaemlékezése szerint, a hallgatás volt a jelszó, még túl zajosnak is találta. Agyhoz kötött édesanyja megkövetelte tőle, hogy csendben maradjon — látható legyen, de nem hallható. Apja, gyümölcs-nagykereskedő és nácipárt-tag, megverte, ha nem

fogadott szót. Ilse hamar megtanulta, hogy ha engedelmes, jó kislány akar lenni, akit szeretnek és elfogadnak, akkor nem dacolhat a felsőbbséggel. Tűrt tehát, és csendben maradt.

Tizennégy évesen elvesztette az anyját. Később úgy emlékezett, hogy a halott asszony békés arcáról azt olvasta le: „Hála istennek, túl vagyok ezen az életen.” Anyja temetésén találkozott három lánnyal a Német Lányszövetségből, akik nagy hatással voltak rá. A lányok meghívták, hogy ha egyedül érzi magát és búsul, keresse lel az ifjúsági mozgalmat. Ilse elment a gyűlésekre, és élvezte, hogy kortársai befogadják. Összebarátkozott egy helyi fiúval, aki tagja volt a náci párt félkatonai szervezetének, az SA-nak, és bolondozásával megnevettette. Később, amikor a náci támadás keretében ejtőernyővel ledobták Lengyelországban, levelet írt szíve választottjának, és azzal kérkedett, hogy levágta egy öreg zsidó szakállát. Struwe kiábrándult belőle.

I.iselotte Meier 1941 körül

Felserdülvén a lány ráeszmélt, hogy kitörhet a nyomasztó légkörű családi otthonból és a faluból. Nyomorúságos sorsú anyja, aki egész életében kiszolgáltatott volt, annak idején azt tanácsolta, hogy tanuljon valamilyen szakmát. Struwe Berlinbe költözött, ahol elvégezte a középiskolát, majd egy kereskedelmi iskolában titkárnőnek tanult. Az apa értetlenkedett: miért bajlódik ilyesmivel, amikor úgyis férjhez megy majd. Azt követelte, hogy Ilse térjen haza, és segítsen neki vállalkozásában. A lány kész volt teljesíteni parancsát, ám ekkor egy Berlinben élő nagybácsi azt javasolta, hogy helyezkedjen el a katonaságnál. A németek éppen

ekkoriban foglalták el Párizst, és ott új irodákat hoztak létre. Ilse jelentkezett.

1940-ben Franciaországba, 1941-ben Szerbiába, 1942-ben Ukrajnába küldték, hogy kezelje a postát, jelentéseket gépeljen, és egy Wehrmacht-előörs hadműveleti irodájában közleményeket továbbítson. Egyike lett a birodalom kisegítő katonai szolgálata mintegy ötszázezer tagjának, azoknak a nőknek, akik kisegítőkként dolgoztak a hadseregben, a légierőnél és a haditengerészetnél. Kétszázezret e nők közül, akárcsak Ilse Struwét, a megszállt területeiben helyeztek el. Amikor Struwét Ukrajnába küldték, nem sokat gondolkodott. Utazni akart, kalandokra vágyott, és különben is: akárhová osztották be, mennie kellett.

Vele ellentétben Liselotte Meier önként választotta a keletet. Reichenbach szászföldi városban nőtt fel, a cseh határnál, az Érchegység kifutó dombjai között. Egyik gyerekkori barátnőjével együtt fehérgalléros munkára készült. Arról álmodoztak, hogy a közeli nagyvárosokban, Lipcsében, Drezdában, Berlinben építik ki pályájukat - és mind a ketten a belorussziai Lidában, ugyanabban az irodában kötöttek ki. Meier két évig tanult egy kereskedelmi iskolában, további két éven át tanuló volt egy kereskedésben. Tizenkilenc éves korában választás elé került: vagy egy lipcsei autógyárban kap munkát, vagy titkárnőként szegődik el a megszállt kelet új adminisztratív gárdájába. Ő a második lehetőséget válaszotta. A leendő megszálló személyzet egyik tagjaként került a lengyelországi Pomerániába, ahol a crössinsee-i kastélyban egy hónapos kiképzésben részesült. Itt megismerkedett az újonnan kinevezett birodalmi kormányzókkal, és felváltva kapott oltásokat meg ideológiai nevelést.

Mint Liselotte Meier, Johanna Altvater is önként jelentkezett keleti bevetésre. A nyugat-németországi Mindenben született, munkáscsalád lányaként; apja öntödei művezető volt. A vallásos és konzervatív vesztfáliai város társadalmilag merev volt, gazdasági válság sújtotta. Az 1930-as években alig volt itt munkalehetőség. A modernizálódó államban továbbra is a házasság maradt a társadalmi felemelkedés legfőbb útja. A nők azonban köztisztviselőként is elindulhattak a magasabb státus felé," és fokozatosan benépesítették Hitler államapparátusának sorait.

Altvater egy lányoknak fenntartott középiskolába járt, és a Hitlerjugend helyi szervezetében „bátor, erős nővé” és „a nemzetiszocialista világnézet bajnokává” érett. Városa iskoláiban buzgón toborzott a Német Lányszövetség, és ő még akkor jelentkezett, amikor nem volt kötelező. Altvatert a többi női jelentkezővel együtt ideológiai és fizikai próbáknak vetették alá. A lányszövetség nem volt tánciskola, és a szocializáció nem a hagyományos női értékeken alapult. Altvater azonban - aki részben fiús természet volt, részben kacér és úgynevezett jópofa — széles medencéjével termékenységet ígért, és megközelítette a náci nőeszményt; a faji küzdelemben pedig a fiúk mellett is megállta a helyét.

Johanna Altvater csakhamar elkívánkozott fojtogató légkörű szülővárosából. 1935 és 1938 között egy gépgyárban iparra szakosodott titkárnőnek tanult. Felügyelője „nagyon pontos, hangyaszorgalmú, becsületes és munkakedvtől fűtött” munkaerőnek minősítette. Ezzel az ajánlással sikerült Minden városvezetésében gyorsírói állást szereznie. Hamarosan azonban elege lett az íróasztal mögötti munkából; közelebb akart kerülni a háborús eseményekhez. Mindeni főnöke vissza akarta tartani, de nem boldogult vele.

A lány felismerte, hogy a nácipárt-tagság több lehetőséget ígér, leginkább talán az újonnan elcsatolt lengyel területeken. Beadta jelentkezését, és 1941 januárjában teljesült az óhaja. Irodai tapasztalata, hajadon volta, a párt iránti látványos rajongása és helyváltoztatási szándéka révén eszményi külszolgálati jelöltnek minősült. Az Elfoglalt Keleti Területek Birodalmi Minisztériuma nevű új intézmény kapva kapott rajta, és Ukrajnába helyezte. Altvater nyomban útra kelt.

Az 1915-ben született Sabine Dick, eredeti nevén Gisela Sabine Herbst, valamivel idősebb volt, mint Struwe, Meier vagy Altvater. Gimnáziumot végzett, vagyis a német oktatási rendszer legigényesebb középiskola-típusát látogatta, és az esetleges keleti foglalkoztatáshoz vezető útja fényesebb volt, mint a többi titkárnőé. Tizenkilenc éves volt, amikor állást vállalt a nemrég létesült berlini Gestapo-hivatalban. Innen a Birodalmi Biztonsági Főhivatalba helyezték át, ebbe a hatalmas szervezetbe, amelynek személyzete 1944-ben mintegy ötvenezer főre rúgott. Dick a

kémelhárító osztályon dolgozott; itt kutatták fel a nép ellenségeit, széles értelmezésben mindazokat, „akik a népközösség létét vagy a német nép életerejét veszélyeztetik”, hogy aztán őrizetbe vegyék, vallassák és bebörtönözzék őket.

A titkárnők, akik a náci terrorgépezetnek ebben a különösen hírhedt részlegében dolgoztak, meghatározott típushoz tartoztak. A legtöbben nácipárt-tagok voltak, vagy keleti munkavállalásukat megelőzően különböző pártszerveknél tevékenykedtek. Komoly, magabiztos teremtések voltak, akiket nem félemlített meg a Gestapo épülete — az a hely, ahová annyi németet rendeltek be, hogy a többség soha többé ne térjen haza. A szóban forgó álláskeresők ebben az intézményben vonzó munkahelyet láttak. A fizetés magasabb volt, meg aztán belül az ember mégiscsak nagyobb biztonságban van, mint kívül.

Amikor Németország Ausztriával bővült, még több német nő lépett be a náci rendszerbe. Midőn Hitler 1938 márciusában bekebelezte egykori szülőhazáját, két fiatal bécsi titkárnő már eljegyezte magát a nácizmussal. Később, mint igazi fanatikusok, önként jelentkeztek munkára a Gestapo lengyelországi vagy ukrajnai hivatalainak valamelyikébe.

Az 1920-as születésű Gertrude Segel egy SS-alhadnagy lánya volt, és ezért az SS úgynevezett örökletes közösségéhez *(SS-Sippengemeinschaft)* tartozott. Nemzedéke számos tagjához hasonlóan nyolc évig tanult elemi, majd középiskolában, végül pedig két évig kereskedelmi iskolába járt. Miután néhány évig egy magáncégnél gépírónősködött, 1938-ban belépett a Gestapo újonnan létesített bécsi hivatalába, és ott dolgozott 1941 februárjáig, amikor is jobb állásért folyamodott. Így került a lengyelországi Radom biztonsági rendőrségének és biztonsági szolgálatának (Sipo-SD) parancsnoka mellé.

Gertrude Segel 1941 körül

Segel, akinek az SS fajvizsgálói szerint „nyílt, becsületes jelleme” volt, azt állította, hogy ő rendszerető háziasszony, takarékos, és anyai természettel van megáldva. Arjának azonban nem látszott. Alacsony volt, barna szemmel és dús, sötétbarna hajjal. Egy SS-orvos megállapította, hogy külsejének egyes vonásai

határozottan „dinári” fajra vallanak, ez a faj azonban még értékes, délkeleti típusú germánnak számított. Amikor Gertrude később kérvényt nyújtott be, hogy házasságot köthessen Felix Landau SS-parancsnokkal, a kérvényhez mellékelt fényképen különös módon jellegzetes hímzett blúzban feszít, amilyet vidéken viselnek a szláv nők ünnepi alkalmakkor.

A tudós Michael Mann azt bizonygatta, hogy a Németországon kívül élő nácik - elsősorban a szomszédos Lengyel- és Csehországban, de Elzászban és Ausztriában is — az 1930-as években az átlagosnál fanatikusabbá váltak. Annyira vágytak rá, hogy a Nagynémet Birodalomhoz tartozzanak, hogy átrajzolták maguknak Közép-Európa határait, és forradalmasítani akarták országaikat, még akkor is, ha azok belepusztulnak a folyamatba. 1933-ban a harcias bécsi nácikat annyira fellelkesítette Hitler kinevezése és a náci hatalom németországi megszilárdulása, hogy erőszakkal ki akarták terjeszteni támogatói bázisukat. Esti összejöveteleket rendeztek, hogy egyedülálló fiatal férfiakat és nőket csábítsanak magukhoz. Josefine Krepp e nők egyike volt.

Josefine Krepp, a huszonhárom éves gépírónő családjával élt Bécs egyik külvárosában. A Krause utcai lakás nem igen volt alkalmas rá, hogy onnan az ember lánya karriert csináljon vagy férjet fogjon. 1933 márciusában Krepp a belvárosba villamosozott, hogy részt vegyen a náci párt egy gyűlésén. Két schillingjébe került, hogy többet tudjon meg a mozgalomról, és más érdeklődő fiatalokkal ismerkedjen. Ez a kétschillinges belépő egyszersmind első tagdíja is lehetett volna. Jelentkezett ugyanis, hogy belépjen a pártba, ez lett volna az első hivatalos kapcsolata egy politikai párttal. Mindazonáltal a tagkönyvére sokáig kellett várnia, mert azok után, hogy 1934 júliusában az osztrák nácik sikertelen puccsot szerveztek, és megölték a kancellárt, Ausztriában betiltották a pártot. Időközben Krepp jobb állást talált a rendőrség központjában. Miután Németország 1938 márciusában magához csatolta Ausztriát, Krepp, aki még mindig csak folyamodónak számított, végre kitűzhette a pártjelvényt. Most már elismerték elkötelezettségét és ambícióját, és új állást is ajánlottak neki, mégpedig Bécs szívében, a Ring utca szomszédságában — éppenséggel a Berg utca 43. alatti Gestapo-irodában.

Krepp munkahelye ugyanabban az utcában, csak valamivel lejjebb volt a Berg utca 19-től, Sigmund Freud házától, amelyet az *Anschluss-t.* követő napokban feldúltak. Az idős Freud néhány hónappal később Londonba menekült. Egyike volt annak a mintegy százharmincezer zsidónak, aki ily módon elkerülte a zsidóellenes lendeletek és pogromok sorozatát, amely kiközösítette és koldusbotra juttatta a bécsi zsidó közösséget. Zsinagógáikat, kulturális intézményeiket, iskoláikat, üzleteiket súlyosan megrongálták. Hitler a bécsi zsidókat hatványozottan gyűlölte. Számos osztrák azzal dúcolta alá jövőjét a pártban és a birodalomban, hogy 1938-ban és 1939-ben Bécsben kitett magáért. 1938 augusztusában Adolf Eichmann osztrák SS-százados felállította a maga Központi Kivándorlási Hivatalát a Rothschildok korábbi bécsi palotájában, ahol ő és csatlósai nagy buzgalommal tökéletesítették a zsidók kényszerű emigrálásának és javaik kisajátításának rendszerét. Ő maga és követői ezt a modellt vették át később, amikor az európai zsidóságot tömegével deportálták a nácik lengyelországi haláltáboraiba, Kelet-Európában pedig tömegesen agyonlőtték őket.

Josefine Krepp e történelmi változások közvetlen haszonélvezője volt. Mint a náci párt elismert korai támogatója és hűséges alkalmazottja, a szokványos rendőrségi irodából előléptették az elit biztonsági szervezetbe, a Gestapóba. Hans Block SS-tiszthez ment feleségül, és 1941 márciusában a házaspár szép lakást kapott. A lakás 1939 októbere óta üresen állt: ekkor deportálták az első ezerötszáz bécsi zsidót a lengyelországi Nisko rezervátumába. Az Apollo utcában Josefine Krepp új szomszédja Gertrude Segel volt.

Az olyan titkárnők, mint Block és Segel, nem voltak közönséges irodai alkalmazottak. Ha külsejük, genealógiájuk és jellemük megfelelt az SS-vizsgálók szemléjén, úgy ezek a Himmler berlini és bécsi főhadiszállásán foglalkoztatott fiatal nők teljes joggal erezhették magukat az alakulóban lévő elit tagjainak. A siker útja esetleg a keleti kiküldetésen át vezetett, és sokan közülük önként jelentkeztek lengyelországi, baltikumi és ukrajnai beosztásba. Egyesek megfelelő élettársra vadásztak, hogy javítsanak társadalmi pozíciójukon; mások újsütetű ideológiai elképzeléseik megvalósítására törekedtek; ismét mások felszabadító hatású kalandokra vártak. És sokan voltak, akik egyszerre

mindhárom célt el akarták érni.

A Gestapónál vagy a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnál dolgozó titkárnők nagy többsége kitartott e szervezetek mellett. Munkába állásukhoz hozzátartozott, hogy titoktartást fogadjanak. Ha igazolódott, hogy megbízhatóak, alkalmanként, ha szükség mutatkozott gyors- és gépírónőkre, a testület más irodáiba helyezték őket. Így történt ez Sabine Dickkel is. A háború után azt állította, hogy ő nem kívánkozott Németországon kívüli állásba, mígnem főnöke előállt a csábító ajánlattal: a titkosrendőrség minszki vezetőjének lehet a titkárnője, amire mindig is vágyakozott — befolyásos pozíciót tölthet be, a berlininél magasabb fizetéssel.

A náci Németország elképesztő terjeszkedése a maga szaporán burjánzó állami és pártirodáival, valamint a gazdasági és katonai újrafegyverkezés szédítő iramával - mindez egy tisztviselőkből, gyorsírókból, telefonközpontosokból, recepciósokból álló ifjú női seregtől függött. Akkoriban a női szakemberek sokasodása kapcsán férfiak és nők ambivalensen reagáltak. Egyfelől a kormány és a gazdaság működtetéséhez szükség volt a nőkre, és mert legtöbbjüket alulfizették, olcsó munkaerőnek is számítottak. Másfelől ezek a nők két könyökkel törtek karrierre, és „énközpontúságuk szinte határtalan volt". Kötekedő bírálóik felrótták, hogy elorozzák az állásokat a férfiak elől, gyengítik a családi hagyományokat, és „mint potenciális anyák, nem teljesítik a nemzettel szembeni kötelességüket". Ám mihelyt a frontra behívott férfiak helyett a hivatalok és irodák a nőkre szorultak, az aggályokat és előítéleteket félre kellett tenni. A nők ekként rendkívüli méretekben hozzájárultak a náci rendszer fenntartásához — a nyilvánosság előtt mégis lekicsinyelték ezt a tényt. A náci ideológiában és propagandában a német faj hősnője továbbra is az anya maradt.

FELESÉGEK

A Gestapónál dolgozó titkárnők ezrei voltak közvetlen tanúi és adminisztratív cinkosai a tömegével elkövetett bűnöknek. Ám ameddig titkárnőként álltak alkalmazásban, nem volt valószínű, hogy kitör belőlük az erőszak, és maguk is bűnöket követnek el. Paradox módon a legelvetemültebb női elkövetők közül jó néhánynak nem volt semmiféle hivatalos szerepe ezekben a

bűnökben - nem hivatalos körülmények között élték ki gyűlöletüket, és fejezték ki hatalmukat. Feleségek voltak, akik csatlakoztak férjükhöz - a náci párt, az SS és a rendőrség, valamint a keleti megszálló hatóságok magas rangú tisztségviselőihez. Az ilyen nők kétféleképpen értelmezték a házasságot. Egyfelől megtestesítették a kötelességtudó feleséget, aki alárendeli magát férjének, és látszólag beéri a házimunkával meg a gyerekszüléssel. Másfelől, amikor a Führer és a V*olksgemeinschaft* megkövetelte, házasságuk lényegében bűntársi viszonnyá alakult. A náci hatalmi hierarchiában férj és feleség fajközössége felülüthette a nemi egyenlőtlenséget. A német nők utánozták a férfiakat a rendszer piszkos, de a birodalom fennmaradásához szükséges munkájának elvégzésében - és ezt azért tehették, mert fajilag egyenrangúak voltak.

Mint SS-tagok aráit és hitveseit, mintegy 240 000 német nőt fogadtak be a társadalom új, faji nemességébe. Heinrich Himmler "eljegyzési és házassági rendelete” értelmében Németország léte az északi fajú és szilárd nemzetiszocialista meggyőződésű férfiak és nők felsőbbrendű fajiságának megerősödésétől és szaporodásától függ; ez a faji elit pedig az SS-ben volt jelen a legtöményebben. Heinrich Himmler, akit Hitler 1939-ben a németség megerősítése birodalmi főbiztosává nevezett ki, a német és nem német vér megítélésének legfőbb bírája lett. A számos, általa irányított szervezet, például az SS Faji és Áttelepítési Hivatala, az orvosilag természetesen megállapíthatatlan tiszta német vérű személyek azonosítására és kiemelésére törekedett, és paranoiásán üldözte az ilyen vér beszennyezőit. A németek és zsidók, vagy németek és „cigányok, négerek vagy ezek fattyai” közötti fajkeveredés bűnnek számított. A hivatalos politika immár kiterjedt a kényszerű sterilizálásra, nehogy a tiszta német vér veszélybe kerüljön; kriminalizálták az abortuszt is, és szigorúan szabályozták a házasságkötést, hogy termékeny kapcsolatok jöjjenek létre.

Ha visszatekintünk erre a tébolyult ideológiára, nehezen értjük meg, hogyan fertőzött meg ilyen alaposan és ilyen parancsoló erővel egy egész nemzedéket. Azok, akik a náci faji ideológiát a gyakorlatba ültették át, belső ellentmondásokba és homályos fogalmakba ütköztek. Hogy ezeket legyőzzék, jogászok, tudósok, orvosok és bürokraták rendszereket, törvényeket és eljárásokat dolgoztak ki, például a német vér és becsület védelmének törvényét és a

birodalom állampolgársági törvényét, amelyet inkább „nürnbergi törvények” néven ismernek. A nemi közösülés egyfajta faji társulássá vált, amelyet a nemzetállamnak kellett jóváhagynia. Heinrich Himmler, az igényes főhivatalnok, ragaszkodott hozzá, hogy személyesen hagyja jóvá az SS tagjainak házasságát, miután tanulmányozta tisztjei dossziéját és kiszűrte a kétséges származás eseteit. Azoktól, akik házassági engedélyért folyamodtak, tehát mind az SS-katonától, mind jegyesétől, Himmler részletes dokumentációt követelt, amely igazolta az árja származást és az 1750-es évekig vagy még régebbi időkig visszamenően taglalta a családfát. Követelmény volt továbbá az ideológiai hűség, a fizikai alkalmasság, az elfogadható faji ismérvek (magasság, testsúly, hajszín, az orr formája, a koponya méretei), valamint a termékenység. SS-menyasszonyok százezreit vetették alá erőszakos nőgyógyászati vizsgálatoknak, továbbá ellenőrizték háztartási ismereteiket és anyai ösztönüket is. Az egyik házassági folyamodványt, amely 1942-ben kötött ki Himmler íróasztalán, Vera Stahli és Julius Wohlauf nyújtotta be.

Vera Stahli, akiből nemsokára Vera Wohlauf lett, ravasz és feltűnni vágyó teremtés volt; meglehet, ezek a vonások nehéz ifjúsága idején ragadtak rá. Ötéves volt, amikor gépészmérnök apját elvesztette. Vera és édesanyja Hamburgból svájci rokonaikhoz költöztek, de később visszatértek Hamburgba, ahol a tizenhét éves lány 1929-ben befejezte kereskedelmi iskolai tanulmányait. Még a nagy gazdasági válság bekövetkeztével is sikerült különböző cégeknél tisztviselői állást találnia. Ám célját, hogy önállóan, saját lakásban éljen, sokáig nem tudta elérni.

Vera Stahli fényképei az SS-hez benyújtott házasságkötési kérelméhez, 1942

Anyja hirtelen halála után Vera maga alakította életét. Fél évre Angliába utazott, s mire hazatért, a nácik csillaga már feljövőben volt. Vera addig nem foglalkozott politikával, de most úgy érezte, előnyökkel járna, ha bekapcsolódna valamelyik náci szervezetbe, hiszen a párt terjeszkedésével új állások jöttek létre. 1933 és 1935 között Vera a Német Munkafrontnál dolgozott, amely módszeresen bomlasztotta és szívta magába a szakszervezeteket, és zárta ki a zsidókat, a szocialistákat meg a kommunistákat. Aktív tagja lett a Birodalmi Kereskedelmi Egyesülésnek is. Ami teljesítményeit illeti, nem szerénykedett. Életrajzában magának tulajdonította, hogy bővítette a kereskedelmet a német vendéglátóiparban is.

Vera megfelelt a nácik női eszményének: öt láb és kilenc hüvelyk magas volt, 160 fontot nyomott, „kerek fejű, kék szemű, szőke és egyenes orrú” volt. Sikeresen győzte meg az SS vizsgálóit arról is, hogy takarékos és találékony alkat, és képes egy

háztartás vezetésére. Rendszerető volt, okos, az ízlése kifogástalan. Elvégezte az előírt háztartás-vezetési és gyermekgondozási tanfolyamokat, és sportolóként érmeket is nyert.

A Julius Wohlauffal kötendő házasság Vera életében már a második volt. Az 1930-as évek közepén Hamburgban teljesültek a sok ifjú titkárnőéihez hasonló képzelgései: az irodában megismerkedett egy jómódú kereskedővel, férjhez ment hozzá, és sikerült feljebb kapaszkodnia a társadalmi ranglétrán. Ám a házasságból, Vera nagy csalódására, nem született gyermek, habár „legmélyebb vágya” volt a gyermekáldás. Ennek elmaradásáról - ahogy a válóperes bíróság előtt vallotta — „férje viselkedése” tehetett, akit sokévi házasság után 1940-ben behívtak a hadseregbe; ám még ez sem lett volna kizáró ok, mivel a férfi gyakran állomásozott Hamburg közelében, és hazajárt szabadságra. Csakhogy az illető nem akarta Verát boldoggá tenni. Vera ekkor válni akart, és némi idő után ebbe a férfi is beleegyezett. Vera, a folyamatot felgyorsítandó, vállalt minden felelősséget. Amikor később elismerte, hogy nyolc hónap óta nem éltek házaséletet, a bíró megkérdőjelezte hűségét, és azt firtatta, volt-e az asszonynak mással intim kapcsolata. Vera tagadott. 1942 júniusában a válás jogerőre emelkedett. Valójában ő és Julius Wohlauf már néhány héttel korábban benyújtották házassági kérvényüket az SS Faji és Áttelepülési Hivatalához.

I.iesel Riedel fényképei az SS-hez benyújtott házasságkötési kérelméhez, 1935

Verának és Juliusnak sürgős volt a házasság, mivel Wohlauf századosnak mint a 101. rendvédelmi rendőrzászlóalj megbízott egységparancsnokának szolgálatra kellett jelentkeznie a lengyelországi Lublinban. Wohlauf egyike volt a Himmler bizalmát bíró frontparancsnokoknak, és keleti szolgálatáért éppen ekkor tüntették ki az SS igen becses halálfejes gyűrűjével. Himmlernek folyamodványukra írt monogramján még alighogy megszáradt a tinta, a galambpár megegyezett benne, hogy nászútjukat együtt

töltik Lengyelországban. Valósággal fürödtek a boldogságban. Julius Wohlauf szép és rajta imádattal csüngő feleséget kapott, jókora készpénzes hozománnyal és egyéb javakkal, amelyek megháromszorozták vagyonát; Vera Wohlauf pedig befogadást nyert az új SS-elitbe. A fajvizsgálók feltüntették a házassági folyamodványon, hogy Vera nemzetiszocialista szemléletű, továbbá bátran és energikusan szolgálja a mozgalmat. Ám az új asszony korántsem volt az az otthon ülő fajta. Együtt akart maradni férjével, aki a harc központjában tartózkodott. Elhatározta, hogy július végén csatlakozik hozzá Lengyelországban.

Liesel Riedel és SS-vőlegénye, Gustav Willhaus ugyancsak alig várták, hogy összeházasodjanak, és élvezzék a magasabb társadalmi státus előnyeit. 1935-ben nyújtották be házassági kérelmüket. Kézzel írt önéletrajzában Liesel megjegyezte, hogy a neunkircheni vasművek mellett nőtt fel, egy köztiszteletben álló művezető lányaként. Kilenc osztályt végzett egy katolikus iskolában, majd egy nagy csirkegazdaságban vállalt munkát. Három szezonon át segédkezett a háztartásban, és alkalmilag a gazdaság vezetőjének irodájában is kisegített. A cselédsors azonban nem elégítette ki, és beiratkozott egy kereskedelmi iskola nyolc hónapos tanfolyamára. Közben háztartás-vezetési és főzési ismereteit is kiegészítette. Ezzel a képzettséggel már gyakornok lett szülővárosa egyik vendéglőjének konyháján, de itt sem melegedett meg. Sűrűn váltogatta munkahelyeit. Egy iroda alkalmazottjaként alatta maradt a szegénységi küszöbnek. Ekkor elhatározta, hogy jelentkezik az *NSZ-Rheinfront* nevű helyi náci újság egy, a párt által meghirdetett állására.

1934-től tehát Liesel a náci sajtó berkeiben mozgott, ahol erős kapcsolat alakult ki közte és a nácizmus között. Így ismerkedett meg Gustav Willhaus műszerésszel, egy főpincér fiával. Gustav 1924-ben lépett be az SA-ba, 1932-ben pedig az SS-be. Utcai verekedésekben vett részt, és amikor Liesellel megismerkedett, ezt már sebhelyekkel is bizonyíthatta. Bár alig tudott olvasni, és társai analfabétának tartották, a nácik megtették a *Westmark* nevű újság kereskedelmi igazgatójának. A szerkesztőség Saarbrückenben volt, mintegy tizenkét mérföldre Liesel munkahelyétől. Gustav udvarlása idején Liesel belépett a náci nőszövetségbe, és ellátta az elvárt jótékonysági munkát a párt jóléti és segélyszervezeteiben.

A velük kapcsolatos hivatalos dokumentációból nehéz kihámozni, mit láttak egymásban az ifjú szerelmesek. Az SS berlini főhadiszállásához intézett szófukar levelekben egyre követelőztek, miközben ők nem teljesítették, amit kívántak tőlük. Azt a benyomást keltették, hogy kisvárosi szélhámosok, akik élősködni akarnak a rendszeren. Hitler azonban arra törekedett, hogy a mozgalom egyesítsen minden fajilag értékes németet, beleértve a nép olyan egyszerű gyermekeit is, mint Liesel és Gustav. A párt büszkén vallotta magát értelmiség- és uralkodóosztály-ellenesnek, és ez a két fiatalnak tökéletesen megfelelt. Az SS-ben és a pártban befutott karrierjüknek valószínűleg hasznára vált, hogy a politikailag ingatag Saar-vidékről származtak, vagy legalábbis engedékenységre hangolta a berlini vizsgálókat fogyatékosságaik és kétes jellemük iránt.

A Saar-vidék, ez a területi entitás, amelyet a versailles-i szerződés hozott létre, történelmileg vitatott határvidék volt Franciaország és Németország között, és gazdag vasércleĺőhelyei okán igen értékes volt az újrafegyverkezés számára. Versailles-ban a szövetségesek meg akarták fékezni a német hadigépezetet, továbbá az volt a céljuk, hogy véget vessenek az örökös francia — porosz viszálykodásnak, és egyszersmind etnikai szempontból stabil viszonyokat teremtsenek. Ám az a körülmény, hogy a népszövetségi mandátum értelmében a Saar-vidéket a franciák foglalták el, folyamatosan fűtötte a németeknek a győztesek békéje elleni kampányát. Hitler és Goebbels egyre fokozta a Saar-vidéken kifejtett propagandát és politikai agitációt, hogy előkészítsék a terület bekebelezését. 1935 januárjában - ebben az évben járt le a népszövetségi mandátum — népszavazást rendeztek, és a lakosság kilencvenegy százaléka a Harmadik Birodalomhoz való csatlakozást választotta. Liesel Riedel és Gustav Willhaus e hovatovább polgárháborúba torkolló náci agitpropkampány központjában dolgozott. Riedel a sajtóirodán tette a dolgát, Willhaus a kommunistákra és szocialistákra uszított egyenruhás verőlegények közé állt. Saarbrückenben tartott győzelmi beszédében Hitler kijelentette: „A vér a végén erősebb a dokumentumok papírjánál. Amit tintával írtak, egy szép napon kitörli majd a vér.” Versailles, a locarnói egyezmény, a megnemtámadási szerződések — mindez Hitler szemében csak papírszemét volt. Nem számított más, csak a *Volk,* a háború és a

birodalmi terjeszkedés.

1935. október 30-án, a Hitler első nagy európai politikai diadalát kísérő nemzeti hisztéria közepette, Liesel és Gustav házasságot kötött. Ám a vakmerő pár az SS hivatalos jóváhagyása nélkül tartotta meg az esküvőt, aminek következtében Gustavot akár ki is zárhatták volna a testületből. A férfi nem tudta beszerezni genealógiai táblázatához a megfelelő iratokat. Családjának egy része Kelet-Poroszországból származott, egy másik része Franciaországból, és ez megnehezítette a procedúrát. Emellett a folyamodvány benyújtását egy további probléma is késleltette: Gustav protestáns volt, míg Liesel katolikus. Liesel családja katolikus templomban akarta megrendezni az esketési szertartást, és azt követelte, hogy a születendő gyermekek katolikus nevelésben részesüljenek. Gustav először beleegyezett mindebbe, ám a berlini SS-vizsgálók sürgették, hogy gondolja meg magát. Azt hangoztatták, hogy Gustavnak nácit kell nevelnie gyermekeiből, mivel álláspontjuk szerint a katolikus egyház több, mint vallási intézmény: „politikai szervezet, amely arra törekszik, hogy aláássa a nácik ügyét és a német nemzettudatot"; Gustav pedig, ha hozzájárul gyermekei katolikus neveléséhez, „el fogja veszteni befolyását családja ideológiai irányultságára". Gustav és Liesel beadta a derekát. A bontakozó elit tagjaiként rátaláltak a közös jövőre; a családi elvárásokat és a vallásos hitet sutba dobhatták. Ők ketten mostantól a pártnak és az SS-nek tartoznak hűséggel.

Gustav és Liesel Willhaus, mint a népközösség kötelességtudó tagjai, néhány éven át próbáltak gondoskodni gyermekáldásról. Végül 1939 májusában, néhány hónappal a háború szeptemberi kitörése előtt, világra jött a lányuk. Gustav befejezte harci kiképzését Himmler hadseregében, vagyis a Waffen-SS-ben, az SS katonai szárnyánál. Miután egy ideig íróasztali munkát végzett az SS berlini gazdasági és ügyintézési főirodájában, akcióra osztották be - de nem a frontra, hanem a megszállt területekre mint a nácik „zsidók elleni háborújának" résztvevőjét.

1942 márciusában Gustavot megbízták, hogy felügyeljen a zsidó foglyokra, akik a hadiiparban dolgoztak a nyugat-ukrajnai Lvovben (német nevén Lembergben). Könyörtelenségével bizonyára kitüntette magát feljebbvalói szemében, mert később előléptették

Janowska, a legnagyobb ukrajnai munka- és átmenőtábor parancsnokává. Janowska peremén különleges szállást kapott, egy villát, amelyben egész családja elfért. Itt csatlakozott hozzá 1942 nyarán Liesel Willhaus és immár hároméves kislányuk.

Erna Kürbs parasztgazda lányaként nőtt fel Türingiában, a német mezőgazdaság szívében. A család évszázadok óta Herressen faluban élt. A falu lakosai kevesen voltak: mindössze néhány száz keményen dolgozó ember, aki büszke volt XVI. századi malmára, XVII. századi templomára és XIX. századi sétányára. Herressen domboldalra épült egy folyóvölgy fölött, és búza-, répa- meg árpaföldek vették körül. Elszigeteltnek látszó fekvése ellenére csak tíz mérföldre volt Weimartól, az elbukott német demokráciakísérlet szülőhelyétől.

Ha Németország az 1920-as években, Erna ifjúsága idején tudathasadást szenvedett, úgy idegközpontja Weimar volt: onnan sugároztak a modernség felvillanyozó lüktetései és elrettentő ellenlökései. A jobboldali *völkisch* pártok már 1925-ben elfoglalták majdnem az egész türingiai állami parlamentet, és egy náci kerületi fejes valamennyi képviselő faji átvilágítását követelte. Sokat írtak Hitler 1923-as „sörcsarnoki” puccsáról és látványos produkciójáról a puccsot követő bírósági tárgyaláson, amelyet a maga első országos színpadává alakított. Ám azt kevesen tudják, hogy miután hazaárulásért elítélte, a bíróság egész Németországra kiterjedően eltiltotta a nyilvános szónoklástól - az egy Türingia, Erna szűkebb hazája kivételével. Ennek a kedvezménynek nem az volt az oka, mintha a weimari politikusok óvni akarták volna a szólásszabadságot a maguk bimbózó demokráciájában; inkább az volt a háttérben, hogy a náci mozgalmárok alaposan bedolgozták magukat Türingiába, ahol Hitler biztos menedéket talált, és itt rendezték meg évenkénti kongresszusukat, amelyet 1926-ban Münchenből Weimarba költöztettek. Hitler számára Türingia volt a modell: hogyan lehet a demokratikus rendszert törvényesen, belülről lerombolni, a parlament náci küldöttekkel való elárasztása és az agresszív vidéki korteskedés által. Valóban, a náci párt szabad választásokon érte el népszerűsége csúcsát: az 1932. július 31-én megrendezett Reichstag-választáson országos viszonylatban 37,4 százalékot kaptak. Erna régiójában még fényesebb: 42,5 százalék volt az eredmény. Itt is, másutt is legnépesebb szavazótáboruk az Ernához hasonló németekből: az

alsó középosztályhoz tartozó protestánsokból és gazdálkodókból állt.

Vidéken az Erna nemzedékét alkotó fiatal nőktől elvárták, hogy gondját viseljék a családi gazdaságnak, és napkeltétől napnyugtáig dolgozzanak. Az új művészet, a film meg a tömegeknek címzett reklám, amelyek a fiatal nőket szemkápráztató nagyvárosokkal és a vagyoni határokat felrugó szerelmi történetekkel hódították, még lehangolóbbnak tüntették fel az állandó robotot. És a gazdaságokból ennek ellenére csak kevés nőnek sikerült elmenekülni, holott 1939-ben ők tették ki a mezőgazdasági munkaerő több mint 54 százalékát. Akárcsak Erna, ezek az ifjú hajadonok (és özvegyek) alapvető szerepet játszottak a családi vállalkozásokban, noha sem fizetést, sem igazi elismerést nem kaptak. A családok abból a feltevésből indultak lei, hogy ennek a női munkaerőnek nem sok szüksége van tudásra és oktatásra: e nélkül is egyensúlyban tartják a hagyományos háztartási gazdálkodást. Herressen-ben Erna hét elemi iskolai osztályt járt ki, majd egy évet töltött egy szomszédos városban mint háztartási alkalmazott. Ez volt az egyetlen, faluján túli élménye - mígnem 1936-ban, 16 éves serdülő lányként egy ottani táncmulatságon megismerkedett a férfival, aki később a férje lett - Horst Petrivel, a náci mozgalom emelkedő csillagával.

Erna Petri Türingiában az 1930-as évek végén

Ez a találkozás megváltoztatta Erna életét, ahogy azt maga is kívánta — de hogy miféle élet várt rá, azt álmában sem képzelte volna. A magas, jóképű Horst a náci párt helyi, nagyhangú agitátora volt, emellett SS-tag is, és nagyszabású terveivel elbűvölte a lányt. Arról beszélt, hogy helyreállítja hős apja becsületét, aki az első világháború alatt az argonne-i erdőben adta életét a hazáért, és megmutatja, mire képes a Nagynémet Birodalom újjászületéséért. Horstnak szilárd politikai nézetei voltak, Erna iránt

pedig romantikus érzelmei — a lány mindkettőt ellenállhatatlannak találta.

Horst Petriben, még mielőtt 1932-ben a maga türingiai kisvárosában létrehozta a náci pártsejtet, érdeklődés támadt az agrártudomány és -gazdaság iránt. Lenyűgözte a katona-gazda alakja, a regényesített és militarizált elképzelés az árja parasztról, akinek az a kötelessége, hogy megfékezze a városiasodás dagályát. Petri elolvasta a bestseller *Volk ohne Raum-ot,* és gyökeret vert benne a meggyőződés, miszerint a birodalmi földek hiánya Németország jövőjét fenyegeti. Ám nem tengeren túli, afrikai földekre gondolt, hanem azokra, amelyek az európai kontinens keleti részén terülnek el. A náci mozgalom korai híveként, no meg a nácik mezőgazdasági küldetése iránti sajátos érdeklődésével felkeltette a Reich „vezető gazdájának", Himmler Faji és Áttelepülési Hivatala első főnökének, dr. Richard Walter Darrénak a figyelmét. Darré volt a „vér- és talajügyi" szakértő, *A parasztság mint a német faj létforrása* (1928), *A vér és a talaj új nemessége* (1929) és *A disznó mint az északi népek és a sémiták ismérve* (1933) című könyvek szerzője, aki nagy buzgalommal toborzott gazdálkodókat a náci pártba, és Horst Petrit a szárnya alá vette. Darréval a mentor szerepében Horst egyetemi oklevelet szerzett mezőgazdaságból Jénában, Buchenwaldban és Dachauban pedig SS-kiképzésben vett részt. Úgy tűnt, SS-tisztként, valamint Darré eszményi katona-gazdálkodójaként karrierje korlátlan lehetőségeket tartogat.

Egyévi udvarlás után Erna teherbe esett. A párocska nyomban benyújtotta házassági folyamodványát az SS Faji és Áttelepülési Hivatalának. A tizennyolc éves Erna menyasszonynak fiatal volt (akkoriban a legtöbb nő huszonöt és harminc év között ment férjhez). A fiatalok elnyerték Himmler áldását, Erna apja azonban megtagadta a sajátját, mivel Horst ellenszenves volt neki. De már késő volt. Horst és Erna 1938 júliusában házasságot kötött. Erna immár nem volt parasztgazda lánya, hanem egy SS-tiszt felesége, és hivatalos tagja egy SS családi törzsnek, amelyet fajilag becses anyaként ő is gazdagít majd. Az ifjabb Horst 1938 novemberében jött a világra.

Valamikor az 1930-as évek végén Erna Petriről fénykép készült Türingiában, amint egy DKW-nak *(Dampf-Kraft-Wagen)*

látszó motorkerékpáron ül. A kép nagyított változatát az albumába is beragasztotta, egyéb náci kori emlékek közé, amelyeket a háború után is nagy becsben tartott. Hatásos felvétel — az utolsó, amelyen Petriből ifjonti ártatlanság sugárzik. Kötényt visel, keze a kormányon, lába a pedálon - mint aki a következő pillanatban szélnél sebesebben tovaszáguld.

De nézzék meg közelebbről a képet, és láthatják, hogyan kezdi ki a nőiességet a bontakozó náci perverzitás. Nemzedéke szellemében Erna is élvezte a mozgás modernségét. A nemzetiszocialista motoros osztagnak rengeteg híve volt a Petri házaspárhoz hasonló alsó középosztálybeli tagok körében. Ők voltak azok, akiknek egy Volkswagenre nem telt, de örömüket lelték az autóversenyek és a motorbicikli élményében. Erna Petri Németországában a weimari korszak új nőtípusát — aki sortban, bubifrizurásan, cigarettára gyújtva lovagolta volna meg a motorbiciklit — a maga „gátlástalan individualizmusával" együtt elfojtották a konformizmus és a faji hierarchiák új formái. A két világháború között a németek nemzeti egységre, népközösségre vágytak; ezeket a vágyakat gyúrta át a nácizmus a faji klub kizárólagosságra törekvő, bűnös formájává, és Petri e klub büszke és kalandokra kész ragja lett.

Mintás köténye sem a házias békesség jelképe. Ellenkezőleg, Hitler Németországában a nők így, a rend és a tisztaság formájában fejezték ki a német felsőbbrendűséget. A Gyarmati Nők Ligája már a náci hatalomátvétel előtt is azt hirdette, hogy a szakszerű háztartásvezetés „a kulturális és biológiai németséget" fejezi ki. A nácik birodalmában ezt a szellemet a végletekig hajtották. A német nőktől elvárták, hogy civilizációs küldetést vállaljanak, amely magában foglalta, hogy a primitív keleti területeken meghonosítsák a háztartásvezetés és az otthoni rend „felsőbbrendű" módszereit." Még a „tisztogatás" szónak is erőszakos jelentése lett. Eufemizmusként borult pogromokra és az „alsóbbrendű" fajok eltüntetésére, deportálására és végül tömeges kiirtására.

1942 nyarán Himmler Faji és Áttelepülési Hivatalának égisze alatt Horst és Erna Petrit azzal bízták meg, hogy műveljenek és védelmezzenek egy kelet-galíciai lengyel ültetvényt. Horst ideológiai képzelgései megvalósulóban voltak, és kötelességtudó, kötényes asszonykája csatlakozott hozzá, hogy együtt vívják meg a

maguk keresztes hadjáratát.

Az Erna Petiihez hasonló asszonyok a német nőiség két végletét testesítették meg: egyfelől a felszabadított nőt, másfelől a hagyományos háziasszonyt. Gyermekkorukat a weimari köztársaságban élték meg, de felnőtté már Hitler Németországában váltak. Zavarba ejtő világban nevelkedtek: a gyors városiasodás, a libikókaszerű gazdasági válságok, a viharzó tömegpolitika közepette. Ennek az elveszett női nemzedéknek kellett eligazodnia Hitler Harmadik Birodalmában.

A náci mozgalom nem változtatta a német nők többségét elvakult hívekké, és nem alázta őket a Reich érdekeit szolgáló szülőgépekké. Inkább arról beszélhetünk, hogy a mozgalom utópisztikus faji céljai és nacionalista programja forradalmi öntudatot lobbantott fel az egyszerű németekben, és új hazafias cselekvésre serkentett. A nők megtanulták, hogyan navigáljanak egy kétségkívül szigorúan behatárolt rendszerben, amely azonban új előnyökhöz és alkalmakhoz is juttatta őket, és magasabb státusba emelkedhettek, különösen, ha keletre települve a kormányzó elit tagjai lettek. Más szóval a nőkben két korszak vegyült egymással, furcsán és gyakran zavarosan.

Hitler a tudtukra adta, hogy a háborút Németország létéért vívják. Ez lesz, úgymond, a végső leszámolás árják és szlávok, a német fasizmus és a judeobolsevizmus között. Bár hosszú éveken át nevelték és ideológiailag képezték őket, bár látták a német utcákon a radikális politizálás viharos folyományait, bár hallották, hogyan működik a terror az olyan táborokban, mint Dachau és Buchenwald, és a szemük előtt tobzódtak az antiszemitizmus hivatalos és népszerű formái — ezek a német nők mégsem voltak felkészülve arra, amit láttak és tapasztaltak, ha átlépték a birodalom határát, és beléptek Ukrajna, Lengyelország, Belorusszia és a Baltikum területére. És senki meg sem sejthette, mit művelnek majd ott egyesek közülük.

3

TANÚK

MEGÉRKEZÉS KELETRE

Erika Ohr vöröskeresztes nővér hamarosan elfelejtette magányos pályaudvari búcsúját Németországtól. 1942 volt, november közepe. Hitler erői egyenlőtlen elosztásban terültek szét a keleti fronton, nagyobb szabású szovjet ellentámadás volt készülőben, és közeledett az újabb orosz tél. A vonat a határon átdöcögve Lengyelországba érkezett, és hirtelen „minden egészen más lett: a vidék, a házak, az állomások, a jelzések betűi". Ohr most látott először megbombázott házakat. Körülötte a Sztálingrádba tartó katonák is másképp viselkedtek, mint addig: az énekszó elhallgatott, megszűnt a tréfálkozás. Ohr megértette: akárhogy hirdeti a náci rádió és filmhíradó a német felsőbbrendűséget, a háború a vártnál hosszabbra nyúlt. Odahaza Stuttgart hamarosan átéli az eddigi legsúlyosabb bombatámadást. A világuralomért indított náci roham sorsa a keleti fronton fog eldőlni, és arra fordult minden tekintet — köztük Erika Ohré.

A keleti utazás olyan végtelennek ígérkezett, mint a láthatár. A vonat, úton Ukrajna felé, lassan szelte át Belorussziát. Az ablakon kinézve nem ígérkezett sok látnivaló: egybemosódó szürke síkságok váltakoztak egy-egy kopár nyírfacsoporttal. A vonat kerekeinek szüntelen forgása és nyikorgása csak fokozta az egyhangúságot. Úgy tűnt, ezen az idegen földön sehol semmi élet; emberek nincsenek, még egy árva madár is alig-alig. A vagonban a katonák a csomagjaik között hevertek. Egyesek elbóbiskoltak, mások régi, már kiolvasott újságokat böngésztek.

Amikor Ohr végre megérkezett Zsitomirba, a tartományi fővárosba, amely mintegy kilencven mérfölddel nyugatabbra volt Kijevnél, már esteledett. A lány töprengett, mitévő legyen, amikor németül beszélő női hangokat hallott. Odalépett a két nőhöz: egyenruhás katonai segéderők voltak, akik följebbvalójukkal, egy Wehrmacht-tiszttel tartózkodtak a pályaudvaron. Ők szereztek kocsist és kocsit, hogy elszállítsa Erikát új munkahelyére, a város túlsó végén lévő

sebészeti kórházba. A kórházban, amely egy korábbi iskolában működött, nagyjából száz beteg fért el. Nem is hasonlított ahhoz a Stuttgart melletti katonai kórházhoz, ahol Erika gyakorlaton volt. Ez a perifériára telepített ukrán intézmény vértől, gennytől és vizelettől bűzlött. Fagyást szenvedett katonák jajgattak fájdalmukban. Golyókat, srapnelszilánkokat és testrészeket kellett eltávolítani. Istenhozottra, útbaigazításra nem volt idő.

Egy másik idealista ápolónő megérkezése még kiábrándítóbb volt. Miután Weimarban elvégzett egy gyorsított ápolónői tanfolyamot, 1942 nyarán tette ki a vonat az ukrajnai Dnyepropetrovszkban, és már az első napot is végigdolgozta. A sebesültek áradata nem akart véget érni, és ő egymást váltó műtétek hosszú soránál asszisztált. Mintegy kétszáz, fájdalmakban vergődő katona rimánkodott, hogy segítsen rajtuk. A lány egyik ágytól a másikig szaladgált, injekciókat adott, hogy elcsitítsa a harcosok érzékeit, miközben az ő érzékei pattanásig feszültek a megterheléstől. Még nem ért véget a nap, amikor otthagyta őrhelyét, és a szobájába menekült. Bemászott az ágyba, összegömbölyödött, arca elé emelte karját, és szopni kezdte a mutatóujját, mint egy gyerek. Hogyan is képzelhette a háborút nagy kalandnak?

Egy lengyelországi áttelepülési tanácsadóknak készült toborzási brosúra címlapja: „Német asszonyok! Német lányok! Keleten szükség van rátok!”

Ohr és megannyi társnője számára a keletre érkezés olyan volt, mint egy rituális náci átmenet: elválás mindentől, ami meghitt és ismerős, az elválás nyomában pedig elszigeteltség és idegenség. A

hivatalos brosúrákban és toborzófelhívásokban Lengyelország és Ukrajna frissen megszállt részeit úgy ábrázolták, mint edzőpályát, ahol próbára teszik a jelentkező szívósságát és a mozgalom iránti elkötelezettségét. Mihelyt a szóban forgó nők beléptek ebbe a világba, mélyreható átalakulás kezdődött életükben. Az első benyomások kitörölhetetlen emlékekké váltak. Egy nővér, aki 1942 augusztusában érkezett meg az oroszországi Vjazmába, feljegyezte első találkozását „az ellenséggel". Ahol leszállt a vonatról, volt az állomás mellett egy nagy hadifogolytábor. Csont és bőrré aszalódott szovjet foglyok „csüngtek, mint az állatok a szögesdrót kerítésen", és rá meresztették szemüket. A táj kopárságának ecsetelése és a láthatatlan vagy éppen állatias lakosság emlegetése jellemző volt az egykorú levelek német gyarmatosító retorikájára, amely az évtizedekkel később keletkezett emlékiratokat is áthatja.

Míg sokakat megviselt és elbizonytalanított a keleti tartózkodás, mások a felnőtt korba vezető szívvidító átmenetnek tartották, amely teljes szabadságot ad az önmegvalósításhoz. Minszk „partizánoktól fertőzött" erdein áthajtva Brigitte Erdmann, a fiatal előadó-művésznő, „tágra nyílt szemmel", a veszélyt élvezve fogadta be a környezetet. Mivel Belorussziában elvesztette szüzességét, végre igazi nőnek érezte magát, és felfigyelt rá, hogy már nem *„Fraulein*-nek" szólítják, hanem a *Frau* címmel tisztelik meg. Miközben Erdmann a nőiességét és szexuális vonzerejét élte ki ezen az új terepen, más nők, épp ellenkezőleg, a férfiasságukat juttatták érvényre. Egy asszony, aki önként jelentkezett a Hazafias Nők Szövetségébe, ápolónőnek tanult, és a Német Vöröskereszt tagjaként felesküdött a Führerre, boldogtalan házasságát és egészen kicsi lányát hagyta maga mögött, hogy Belorussziába és Ukrajnába utazzon. A frontról haza írt leveleiben „férfias becsület" dolgának minősítette a náci hadjárat melletti kitartását. Lelkesen ecsetelte, milyen szerencsés, amiért fegyverrel a kezében állhat őrt, akár a férfiak. Hivatalos ápolónői szerepe persze női munka volt, de valahányszor katonáskodásra nyílt alkalma, ezt is készséggel vállalta. Azt, hogy elsütötte-e a fegyvert, és ha igen, kire, nem tudjuk. De mint sok más egyenruhába bújt nő, ő is büszke volt a maga győzedelmes megszállói mivoltára, és a keletet úgy festette le, mint felszabadulása színhelyét.

Az ápolónők, a tanítónők, a titkárnők a náci népirtó hadjárat egyes zónáiba csöppentek, a front közelében és a vonalak mögött. A legtöbb német nő nem lett közvetlen szemtanúja a zsidók tömeges agyonlövésének, de a vérfürdő bizonyos megnyilvánulásaival azért találkoztak. Csak visszatekintve ismerték fel (vagy ismerték *el)* a körülöttük zajló borzalmas események hatalmas méreteit, és egyszersmind saját szerepüket a rendszer bűnös politikájában. Akkoriban a holokauszt különböző formákban és különböző szakaszokban bontakozott ki Európa-szerte; nem látszott sem előre eldöntött, sem az egész kontinenst átfogó folyamatnak, ahogy ma már visszatekintünk rá. A női szereplők, akik a holokauszt gépezetén belül dolgoztak, gyakran találkoztak a népirtás egyes elemeivel, de végösszegükről mit sem tudtak. Az ukrajnai Babij Jar 1941. szeptemberi és októberi tömeges kivégzéseiről szóló történetek szájról szájra jártak a katonák, valamint a frontra tartó vagy onnan távozó személyi állomány tagjai között, és szó esett róluk a hivatalos német újságokban és a szovjet jelentésekben is. Német propagandaegységek filmre vették a lvivi (lembergi) pogromokat, és ezt a híradót a német mozikban is vetítették. 1942 januárjától a szövetségesek számos figyelmeztetést küldtek a németeknek és kollaboránsaiknak, miszerint az ilyen atrocitások elkövetőit a háború után megbüntetik; ám az elgázosításokról, például a belzeciről, amely 1942 márciusában indult meg, nem állt rendelkezésre hiteles tájékoztatás.” Annyi bizonyos, hogy odahaza a Reichben a legtöbb embert nem érdekelte, mi történik a keletre deportált zsidókkal. Sokkal inkább izgatta őket, mi történik szeretteikkel, akik a „judeobolsevizmus” ellen harcolnak.

Ápolónők egy katonai segélyállomáson

Ha a keleten tartózkodó női alkalmazottak vagy az uralkodó elit családtagjai láttak is valamilyen zsidók elleni atrocitást, esetleg hallottak ilyenről, könnyű volt besorolni a történteket a háború általános borzalmai közé. Sokan csak vállat vontak: nem az én dolgom, mi közöm hozzá? Az antiszemitizmus érzéketlenné tette a németeket a zsidók szörnyű sorsa iránt, különösen, ha az áldozat még németek se voltak. Ezeket a nőket eleinte talán sokkolta a háború és a népirtás megannyi rémsége, de aztán a legtöbbje hozzászokott, és feldolgozta magában. Ameddig Hitler seregei egyik győzelmet a másik után aratták, ezek a fiatal nők éltek és virultak. Az ember a legkellemetlenebb képeket is tudat alá szoríthatja; árnyékot borít rájuk a mindennapi élet szokványos menete, elfojtják őket a közvetlen szükségletek. A nőknek ki kell tartaniuk, bármi történjék. Nem ezt várják-e el egy erényes nőtől, egy lojális német honleánytól, egy felsőbbrendű árjától?

Keleten Erika Ohr és a többi vöröskeresztes egyenruhát viselő nővér alkotta a német nők legnépesebb és legfeltűnőbb kategóriáját - mindenütt ott voltak a hadsereg és az SS kórházaiban és szanatóriumaiban. A korszak egyik, mindenütt látható propagandafényképén derűs ápolónők forgolódnak a vasútállomáson, felvidítva és felüdítve az átutazó katonákat és SS

rendőri erőket. A transzportokban szállított hadifoglyoknak és zsidóknak azonban nem járt ilyen szíves fogadtatás; senki sem törődött például azzal az 1007 düsseldorfi zsidóval, akit alig fűtött szerelvényen hurcoltak a rigai gettóba 1941 decemberében. A vonatot annyira telezsúfolták az emberi szállítmánnyal, hogy útközben többször is leállt. Az állomásokon a deportált zsidók minden lehető módon próbáltak vízhez és némi friss levegőhöz jutni. Mivel útközben felismerték, hogy történjék velük bármi, jóra nem számíthatnak, megkísérelték magukra vonni a peronokon álló utasok figyelmét, és levelezőlapokat meg leveleket dobáltak feléjük, amelyeken szeretteiket és másokat akartak ráébreszteni sorsukra. Az egyik lettországi állomáson, amint az a nácik megszállta Európában sűrűn megtörtént, vöröskeresztes ápolónők jelentek meg a peronon. A hőmérséklet fagypont alatt volt, és már hajnali egy óra is elmúlt. A nővérek meleg hús- és árpalevessel kínálták a német rendőröket, és mialatt azok jólesőn kanalaztak, a litván vasúti személyzet kikapcsolta a „Judenwagen” világítását.

Annette Schücking vöröskeresztes nővér ritka kivétel volt a közöny és a kegyetlenség sémája alól, és nemcsak a szörnyűségeket örökítette meg, amiket hallott és látott, hanem saját erkölcsi felháborodását is. 1941-ben, kora ősszel, mielőtt elindult volna Ukrajnába, egy újságíró barátja figyelmeztette, hogy Oroszország nem neki való, mert ott „minden zsidót megölnek”. A fiatal nő akkor még elképzelni sem tudta, hogy ez az iszonytató megállapítás igaz lehet, és továbbra is kíváncsi volt a német terjeszkedés perspektíváira; hiszen maga is pártolta a keleten vállalt „civilizációs” küldetést. Hamarosan azonban fülében csengtek barátja szavai.

Amikor a vonat új munkahelye felé vitte, Breszt-Litovszk állomáson két egyenruhás német lépett be a fülkéjébe. A nácik megszállta keleten a vasúti fülkék az árjáknak voltak fenntartva; a „bennszülöttek” tehervonatokon és harmadosztályú kocsikban utaztak. Az egyenruhások beszédbe elegyedtek Schückinggel és ugyancsak ápolónő kolléganőjével. „És akkor egyszer csalt az egyik közölte, hogyan kapott parancsot Bresztben egy zsidó nő agyonlövésére” - emlékezett vissza később a fiatal nő. A katona elmondta, hogy a zsidó nő kegyelemért könyörgött, arra hivatkozva, hogy nyomorék nővérét kell gondoznia. A katona

odarendelte a nyomorék testvért, aztán mindkettőjüket agyonlőtte. Schücking és útitársnője „elborzadt, de nem szólt semmit”. Így ismerkedett meg a kelettel.

Az ápolónők, a titkárnők, a tanítónők hamarosan felfogták, hogy Hitlernek igaza volt: keleten a németek megsemmisítő háborút viselnek. Egyes nőknél már a keletre utazás közben eljött az igazság pillanata, köszönhetően a vasúti fülkében elkapott beszélgetéseknek, a határátkeléseknek vagy az érkezésük utáni percek benyomásainak. A népirtás megközelítése sok nőt felzaklatott, mivel kiképzésük nem terjedt ki az erőszakra, sem arra, hogy maguk kövessék el, sem arra, hogyan fogadják. A férfiaknál másképp állt a helyzet. A fiatal német fiúkat az első világháború brutális lövészárok csatáinak szemléletes, gyakran homoerotikus képi világának árnyékában nevelték. A Hitlerjugendben zajló gyakorlatoztatás többnyire arra irányult, hogy a fiatalok leküzdjék a félelmet, megszégyenítsék a gyávákat, tűrjék a fájdalmat, és olyan bajtársi kötelékeket létesítsenek, mintha egy banda tagjai volnának. A menet- és lövészgyakorlatok, a renitensek nyilvános megkorbácsolása és a szabályszerű katonai kiképzés felkészítette a fiúkat az ülésre. A német nők, a táborok őreinek speciális képzésétől eltekintve, nem részesültek ilyen magas fokú katonai indoktrinációban, és nem is szerveződtek atrocitásokat elkövető bandákba.

Mivel a keletre érkező nőknek legföljebb egy töredékét készítették fel arra, hogy tömeggyilkosságok tanúi vagy elősegítői legyenek, a holokauszt által keltett változatos reakcióik kevesebbet árulnak el háború előtti kiképzésükről, mint természetükről és a rendszer iránti ideológiai elkötelezettségükről. Reagálásuk két véglet: az áldozatok megmentésének szándéka, illetve a gyilkosságokban való közvetlen részvétel között ingadozott. Ám azon átlagos német nők száma, akik különféle módokon részt vettek a tömegmészárlásokban, sokszorosan magasabb volt, mint azon viszonylag keveseké, akik megpróbálták az öldöklést megakadályozni.

Főleg kíváncsiságtól, de egyszersmind kapzsiságtól is indíttatva számos német nő került szemtől szembe a holokauszttal a több ezer keleti gettó valamelyikében. Hivatalosan ezek a „zsidóknak

fenntartott” városrészek tiltott területnek számítottak; akik ide beléptek, megszegték a náci előírásokat. Ám a hivatalos fenyegetések és tilalmak ellenére (vagy talán éppen a hatásukra) a gettók német turistacélpontokká váltak. És volt ennek a szaporán terjedő időtöltésnek két speciális női jellegzetessége is: a bevásárlókörút meg a kiruccanás romantikája.

Az egyik varsói vöröskeresztes ápolónőnek nem volt semmilyen programja a szabadnapjára. Barátnője meglepetéssel várta: „Ma elmegyünk a gettóba.” Mindenki odajár shoppingolni, lelkendezett a barátnő. A zsidók minden személyes holmijukat kirakják az utcára, deszkákra meg asztalokra - szappant, fogkefét, kozmetikumokat, cipőfűzőt, amire csak az embernek szüksége van. Némelyek a tenyerükön nyújtják felénk az árut. Az ápolónő habozott, hogy merjen-e dacolni a német rendelkezésekkel, de a barátnő megnyugtatta, hogy német orvosok is járnak a gettóba: zsidó orvosoktól kérnek tanácsot, hogyan birkózzanak meg a tífusszal. A két nő tehát elindult a nagy bevásárlási kalandra, és utána az ápolónő feljegyezte, hogy sokkal nagyobb szegénységet és piszkot látott, mint a lengyel lakosság körében. „Annak a népségnek a gettószagától” sokáig nem tudott szabadulni.

Lengyelországban a nácik 1939-ben, a háború kitörése után mindössze egy hónappal vezették be gettózási gyakorlatukat. Az idő múlásával a gettók számos formát öltöttek, és különböző célokat szolgáltak. A falvakban a gettókat a főutca néhány mellékutcájában rendezték be, szögesdróttal körülkerítve. Mivel a zsidókat a németek ellenségnek és árja fajukra veszélyesnek tartották, az elkülönítés és a biztonság érdekében zárták el őket, erre a célra pedig jóformán bármilyen alkalmatosság megfelelt. Amikor a német katonai parancsnokok, valamint az SS és a rendőrség tisztjei megérkeztek például az ukrajnai Narodicsi városkába, közölték, hogy gettót létesítenek, és felszólították a zsidó lakosságot, hogy jelentkezzen összeírásra. A narodicsi zsidókat egy helyi klubba zárták; másutt iskolákban, üzemi bódékban vagy zsinagógákban helyezték el sorstársaikat, esetleg elhagyott vagonokba zárták őket, majd megtanácskozták, hogy a helyszínen lövik-e agyon vagy táborba deportálják foglyaikat. Napokba, hetekbe vagy éppen hónapokba telhetett, amíg a fenti tervek megvalósultak; ez egyaránt múlhatott a rendelkezésre álló SS- és

rendőri erőkön, a helyi tisztségviselők szeszélyén, vagy a felső vezetés, így Heinrich Himmler és az ő körzeti megbízottai parancsán. A közbeeső időben a helyi német notabilitások, továbbá lengyelek, ukránok, litvánok és mások „kereskedtek” a csapdában vergődő zsidókkal, akik rákényszerültek, hogy egy cipóért vagy némi tűzifáért lemondjanak személyes javaikról; a skála házaktól kabátokon át a csizmáig bármire kiterjedhetett. A gettó lakói közül kiválogatták az ügyes kezű szakmunkásokat, és nehéz munkára, például útépítésre, és különböző, a háborúval összefüggő iparágakba, textilgyárakba, építkezésekre, fémfeldolgozó üzemekbe és bányákba osztották be őket. Már ezekre a zsidóknak fenntartott zárt helyszínekre gyakran úgy uraltak, mint gettókra, valójában átmeneti állomások voltak a tömeggyilkosságokhoz vezető úton, avagy, Goebbels kifejezésével élve, „halálketrecek”, mivel az éhezés, a tífusz és az öngyilkosság a beléjük zsúfolt emberek százezreivel végzett.

Minszkben Brigitte Erdmann-nak, a német sztárocskának is megvolt a maga „gettóélménye”. Hímnemű csodálói között, akik fellépéseit látogatták, volt egy rangidős tiszt a Todt szervezettől ez a militarizált építkezési ügynökség a zsidó munkaerő első számú kihasználója volt. A német parancsnok megígérte a kis művésznőnek, hogy következő találkájukon felkeresik a gettót. A minszki gettót hat láb magas szögesdrót kerítés vette körül, és biztonságát két őrtorony védte. Kezdetben mintegy hetvenötezer lajstromba vett zsidó élt benne, de mérete nem egészen egy négyzetmérföld volt. Harmincnégy utcáját egy- és kétemeletes faépületek szegélyezték, határát a Szviszloh folyó és a régi zsidó temető alkotta. A gettó egy kijelölt részében, a többiektől elkülönülve, további harmincezer német és osztrák zsidó lakott. A tömeges agyonlövések és a mérges gázzal elárasztott teherautók nemsokára végeztek a gettó lakosságának kétharmadával. 1942 őszére már csak mintegy kilencezren maradtak; nagy részük dolgozott, de a drótkerítés mögött még mindig tengődött a betegeken kívül számos nem dolgozó nő, gyermek és idős ember. Közülük majdnem nyolcezret öltek meg 1943-ban, amikor is a minszki gettót munkatáborrá alakították.

A parancsnok, hogy hatalmát fitogtassa, és kedvében járjon a veszélyes kalandra vágyó csillagocskának, úgy gondolta,

Brigitte szívesen meghemperegne a város e tilalmas negyedének nyomorában. A lány repesve várta az alkalmat; még az édesanyjának is megírta, milyen izgatottan készül a találkára. Egy hasonló flörtöt, amely a krakkói gettó területén játszódott, egy sor fényképen is megörökítettek; a képeken egy mosolygó fiatal titkárnő és egy SS-legény járja be festői konflison a gettó látványos pontjait.

Egy fiatal tanítónő, aki a Hitlerjugend egy lengyelországi tanfolyamán vett részt, megírta az otthoniaknak, mit tapasztalt a plöhneni gettóban 1942 júliusában. Bár a kiránduláson részt vevő kétszáz fiatal nőnek előre elmagyarázták, hogy Lengyelország „a mocsok, a lustaság, a primitívség, valamint a bolhák, a tetvek és a rüh hona", a kis tanítónő mégsem volt felkészülve arra, amit látott. Képzeljék csak el, írta szüleinek, hogy végigmentek az utcán, és az ajtók-ablakok mind be vannak deszkázva, de bentről közben szüntelenül mozgó és mormoló emberek neszei hallatszanak. A házakat magas kerítés veszi körül, amely azonban nem ér a földig. Az ember lenéz, és odalenn csoszogó lábakat lát, van, amelyik meztelen, másokon papucs, szandál vagy cipő van. Olyan szag terjeng, amilyet csak mosdatlan emberek sokasága áraszthat. Ha lábujjhegyre állva átnézünk a kerítés fölött, kopasz fejeket látni. Aztán egyszer csak rájövünk, hogy hiszen gettóban vagyunk, és a házakba zárt emberek minden bizonnyal zsidók. Csakhamar a lány zavarba jött és megijedt egy munka közben megpillantott zsidó susztertól, aki „szomorúan mosolygott". Megkönnyebbült, amikor a többiekkel együtt elhagyta a várost. A gettó felzaklatta őket; örültek, hogy túl vannak a programon, és nem kell többé a zsidókra gondolniuk.

Bekukucskálni a gettóba több volt puszta kíváncsiskodásnál. A leskelődésben a német felsőbbrendűség, a keleti „új renddel" való azonosulás nyilvánult meg. A német megfigyelők a keleti zsidó világban egy egzotikus bennszülött undort keltő életformáját érzékelték. A gettó szigorú határain belül sikerült legyőzni és előbb-utóbb gyökeresen kiirtani a fenyegető „másságot". A németek elképzelésében a zsidók kihalóban lévő faj egyedei voltak, és elkerülhetetlen kimúlásuk gonosz gyönyört és büszkeséget keltett bennük. Egy újságírónő úgy írta le a lódzi gettót, mint „zsíros kaftánba" öltözött zsidók „valószerűtlen városát", egy diák pedig azt írta haza, hogy „az utcákon és tereken nyüzsögnek az ide-

oda kóborló zsidók, akik között sok a bűnöző típus. Mit kezdjünk ezekkel a férgekkel?” A gettó elhagyása felért a civilizációba való visszatéréssel, a hatalmasok között elfoglalt pozíció és az önuralom visszanyerésével. A lengyelországi Warthegau náci körzetvezetőjének a lánya így írt vőlegényének a lódzi gettóban szerzett élményeiről:

Tényleg fantasztikus. A város egyik kerületét teljesen elzárja egy szögesdrót kerítés. (...) Többnyire nem látni mást, mint ide-oda sompolygó csőcseléket. A ruhájukon elöl is, hátul is sárga Dávid-csillag (ez a papa találmánya, másról se beszél, mint Lódz csillagos egéről). (...) Tudod, az ember igazán nem érezhet együtt ezzel a népséggel. Azt hiszem, egész másként éreznek, mint mi, és ezért meg sem érzik ezt a megaláztatást meg mindent.

A keletre helyezett vagy önként oda települő fiatal nőkre - az utóbbiak saját becsvágyuknak vagy a rendszer elvárásainak akartak megfelelni, új élményeket gyűjteni vagy a náci ügyet szolgálni — a holokauszt tényeinek megismerése általában többféleképpen hatott. Megerősítette elszántságukat; megzavarta vagy aláásta erkölcsi érzéküket (ez derül ki az állításból, miszerint a gettóba zárt zsidók „meg sem érzik a megaláztatást”); és arra indította őket, hogy másban vezessék le a kellemetlen vagy visszataszító benyomások hatását, például a szexuális gyönyörben vagy az alkoholban. Ahogy egy titkárnő felidézte: a „helyes irodai srácokkal” rendezett éjszakai murikon fürödtek a vodkában. Az erkölcsi botlások észrevétlenek vagy legalábbis büntetlenek maradtak. Akik megpróbálták távol tartani magukat a körülöttük zajló dáridóktól, kevés vigaszt találtak, és kevés helyet, amelyet a háborús züllés ne érintett volna.

A zsidókkal és a tömeggyilkosságokkal való érintkezés váratlanul, de visszatérő formákban hatolt be e fiatal nők mindennapi életébe. Ingelene Ivenst, a lengyelországi Poznan közelébe helyezett fiatal tanítónőt komoly megrázkódtatás érte, amikor egy tantermes iskolája ablakából kinézett a játszótérre. Két csont és bőr, a közeli táborból megszökött zsidó munkás állt ott riadtan, és látszott, hogy az iskolában keresnének menedéket. Talán azt gondolták, a gyerekek együtt éreznének velük. Ehelyett a gyerekek harsányan szidalmazták őket, az együk fiú köveket hajigáit feléjük. Ivens közbelépett, és megrótta a kődobálót; ezalatt a két zsidó férfi

elmenekült. Egy német vöröskeresztes nővér felidézett egy lvivi napot, amikor társnőivel a városban sétált, és elhatározták, hogy megnézik a régi zsidó temetőt. A nővér hirtelen ráeszmélt, hogy egy lazán befedett, friss tömegsíron tapos. Lába a földbe süllyedt — „a cipőmre ragadt, nagyon kellemetlen volt”. Amikor néhány titkárnő erdei pikniket csapott Riga közelében, megérezték a friss tömegsír bűzét, és elhatározták, hogy más helyet keresnek. Az ukrajnai Buczacz városban egy mezőgazdasági ellenőr felesége észrevette, hogy a víznek furcsa íze van, és rájöttek, hogy a zsidó holttestek megfertőzték a talajvizet.

A tömeggyilkosság átformálja a tanúkat csakúgy, mint a helyszínt. Ukrajna hullámzó dombjai és erdei tisztásai durva kráterekké, a halál buckáivá, felperzselt foltokká váltak. A domboldalakat több méter mélyre ásott sírok csúfították (a rézsűk elnyelték a golyókat); a folyópartok is lőállásul szolgáltak (a vér a vízbe csörgött), és a Babij Jarhoz hasonló szurdokok megteltek hullákkal meg klórmésszel, amíg be nem robbantották őket. A városok közti homokos részeken és terméketlen földdarabokon személyes tárgyak és emberi maradványok szóródtak szét. A tömeggyilkosságok helyszínei nem voltak eldugott vidéken, sőt gyakran benyomultak a városokat összekötő útrövidítésekre és ösvényekre.
Parasztok, földmunkások, iskolás gyerekek róták őket gyalog vagy szekéren. Idegyűltek a kíváncsiak, és fosztogatásra is bőven nyílt alkalom. A németek, férfiak, nők egyaránt, szórakozni is jártak a népirtás helyszíneire: a réten pikniket rendeztek, az erdőkben vadásztak, az úszásra alkalmas mélyebb folyószakaszokon lehűtötték magukat és napfürdőztek.

A holokauszt vidéki színhelyei nem bővelkedtek a nácik grandiózus birodalmi törekvéseihez szükséges feltételekben. A kevés számú helyi épületnek sokféle célt kellett szolgálnia. A mozi egyik nap szórakozást nyújtott, másnap ott gyülekeztek az áldozatok, mielőtt megölték őket. Ahogy egy, az ukrajnai Romanovba helyezett tanítónő felidézte, sok zsidó, aki túlélte a vérfürdőt, az erdőkben bujkált, és a férje, a helyi erdész tudott ottlétükről. A házaspár nem segítette ezeket a zsidókat; legalábbis az asszony a háborút követő kihallgatásokon nem beszélt róla. Vallomásában említette a tömegsírokat, amelyekkel az erdőt járva gyakran találkozott. Egy területen, „amely körülbelül tíz méter széles volt, akkora, mint a

házunk”, két nagy gödör volt. Kivégzésük előtt a zsidókat a helyi iskolában, az ő munkahelyén terelték össze. A mészárlás után a Nemzetiszocialista Jóléti Szövetséghez tartozó nők elvégezték a hagyományos jótékonysági munkát — összegyűjtötték, rendbe hozták és szétosztották a megölt és az erdőben, a tanítónő háza közelében sietősen elkapart zsidók ruha- és ágyneműjét.

Német hivatalos és polgári személyek akasztott embereket szemlélnek egy minszki utcán, 1942 vagy 1943

Napközben jól látszottak a városképen esett változtatások is. Harkovban, Kijevben, Minszkben, Zsitomirban gyakran lógtak holttestek az erkélyekről vagy póznákról. Hogy ne kelljen látnia őket, és mert félt, hogy bizonytalan egyensúlyi helyzetükből éppen rá zuhannak, az ápolónő Erika Ohr Zsitomirban mindig a járda legbelső sávjában, a kapuk mellett gyalogolt. Buczaczban egy német fiú az iskolából hazaérve azt mesélte anyjának, hogy a járda mellett vértócsában fekszik egy halott zsidó nő. Másnap reggel, iskolába menet, viszontlátta a tetemet, és amikor hazament ebédelni, a halott nő továbbra is ott volt. A gyerek mamája feldúltan sietett a helyi csendőrhöz, hogy panaszt tegyen. Vajon a zsidó nő megölését kifogásolta, vagy a véres „hulladékot” az utcán, amelyet senki sem takarított el, és amely

felizgatta a fiát? Az asszony háború utáni visszaemlékezéséből erre nem derül fény.

A váratlan borzalmakkal szembesülő nők esetei személyes felismerésekre, majd bizonyos fokú megszokásra derítenek fényt. 1942 nyarán Use Struwe, a fiatal titkárnő, akit arra neveltek, hogy a többiek csak lássák, de ne hallják, tizenöt társnőjével együtt az ukrajnai Rivnében, a hadsereg műveleti irodájában dolgozott. Ugyanitt állt alkalmazásban egy Klebka nevű zsidó lány is. Egy napon Struwe elhatározta, hogy meglátogatja Klebkát a „körülzárt, nyomorúságos gettóban, ahol a zsidóknak élniük kellett. (...) Rettenetes volt, csupa roskatag, piszkos ház..(...) »Koszos zsidófészek« — így emlegették Rivnében."

A gettó látványából Struwe megértette, hogy a zsidók kétségbeejtő helyzetben vannak. Ez felzaklatta, de azért folytatta munkáját, és jól érezte magát kolléganői között a kényelmes hálóteremben, ahol mind együtt laktak. Különben is, keleten szűk tere volt az elhatárolódásnak. A német női alkalmazottak háza, ahol Struwe is élt, éppen szemben volt a mozival. Az SS-ek ott gyűjtötték össze a zsidókat, amikor a gettóból a város peremén működtetett vesztőhelyre terelték őket. Ilse Struwe szobája a mozira nyílt.

Ilse Struwe kollégáival piknikezik; Ukrajna, 1942 vagy 1943

Egy éjjel hangzavarra, bádogbögrék koccanására és katonai kommandók zajára ébredtem. (...) Felkeltem, az ablakhoz mentem, és kinéztem az utcára. (...) Egy csomó ember lépett ki a mozi bejáratán az utcára, és őrizet alatt elvezették őket. Hajnali három és négy között volt. Tisztán láttam a férfiakat, nőket, gyerekeket, az időseket és fiatalokat. Ruházatuk elárulta, hogy a gettóból jöttek. 1941 szeptembere óta minden zsidónak csillagot kellett viselnie. Először nem értettem, mi történik. Mit csinálnak ezek az emberek? Miért dobálnak akkora dühvei edényeket és serpenyőket a kövezetre? Ekkor hirtelen észbe kaptam. Megpróbálják magukra vonni a figyelmet. Nézzétek, mi történik velünk! Ne hagyjátok! Segítsetek rajtunk! Ott álltam az ablaknál, és kiabálni szerettem volna: Tegyetek valamit! Ennyi nem elég! Szerezzetek fegyvert! Ti sokkal többen vagytok! Néhányan megmenekülhetnének! Az emberek becslésem szerint háromszázan lehettek — később megtudtam, hogy sokkal többen voltak —, és egy maroknyi katona kísérte őket. De a foglyok csak vonszolták magukat a sötét utcán, fejüket lehajtva motyogtak, küzdelem nélkül adták meg magukat. Néztem őket, amíg el nem tűnt az egész menet. Aztán visszafeküdtem az ágyba. Ezeket az embereket meg fogják ölni. Tudtam. (...) Másnap reggel az irodában közölték, hogy Rivnétől néhány kilométerre agyonlőtték őket. Klebkát soha többé nem láttuk.

Az irodában a női alkalmazottak megbeszélték a véres eseményeket. Struwe különböző reakciókat idézett fel. Egyeseknek ellenvetéseik voltak, panaszkodtak, hogy hiányozni fog a zsidó munkaerő. Az egyik azt mormolta, hogy a németek mindhalálig hódítani fognak, egy másik pedig azt suttogta: Milyen szörnyű! A legtöbben azonban semmit sem mertek kifogásolni, és csak annyit böktek ki, hogy Németország úgyis győzni fog. És senki sem bírálta a fiatal biztonsági rendőröket, akik a kivégzéseket végrehajtották.

Struwe, mint sokan mások, *látni* akarta, mi történik: az ablakhoz szaladt, nyújtogatta a nyakát, hogy minél többet lásson. Ugyanakkor a német vezetők arra törekedtek, hogy bűntetteiknek minél kevesebb szemtanúja legyen. A „végső megoldás” hivatalosan titoknak számított — Himmler szavaival a német történelem

„olyan dicső lapja” volt, amelyről „soha nem esik és soha nem is eshet említés”. Az olyan tanúknak, amilyen Struwe is volt, odanéznie sem lett volna szabad, nemhogy feljegyeznie és beszélnie róla. A tarnówi gettó zsidó lakóinak deportálását bejelentve a helyi német parancsnok elrendelte, hogy akik abban az utcában laknak, amelyen a zsidókat majd végighajtják, az *Aktion* közben mind eresszék le redőnyeiket. Csakhogy az ilyen események legalábbis kíváncsiságot keltettek, számos nézőben pedig kárörömöt. A tetthelyen tartózkodók, ahogy későbbi elbeszéléseikből kitetszik, érzékeikkel fogadták be az eseményeket: hallották a tulajdon elpusztításával együtt járó kakofóniát, az áldozatok sikoltozását, a sor-tüzet. Struwe mint megfigyelő összezavarodott, és bár kényelmes távolságban volt a látványtól, veszélyt érzékelt. Meglepte, hogy a zsidók nem is próbálnak megmenekülni, de naivul úgy okoskodott, hogy az áldozatok passzivitása őt is felmenti a közbelépés felelőssége alól. Miután a menet elvonult, visszabújt az ágyába, és aludni próbált. A szemét lehunyhatta, de a képek és a zajok továbbra is kísértették.

Az *Aktion,* amelybe a fiatal nő bepillanthatott, egy volt a nácik megszállta Ukrajna egymást követő regionális vérengzési hullámai közül, amelyekre Heinrich Himmler adott parancsot; ő sürgette a megszállás polgári tisztségviselőit, hogy maradéktalanul - „száz százalékig” - hajtsák végre „a zsidókérdés végleges megoldását”. Rivnében és Volhínia környező városaiban 1942 második felében százhatvanezer zsidót gyilkoltak meg a gettók felszámolása során és a tömeges kivégzéseken. A halottakat gyors ütemben nyelte el a régió mintegy kétszáz tömegsírja.

Rivnéből Ilse Struwét 1942 őszén még keletebbre, Poltavába helyezték át. A Rivnében látottak miatti rossz érzése fokozta kiábrándulását a háborúból és saját háborús szerepéből. Íróasztalán növekvő halomba gyűltek a jelentések a német Hatodik Hadsereg Sztálingrád körüli veszteségeiről. El kellett búcsúznia férfi kollégáitól, akik már nem élvezhették a hivatali munka biztonságát; Sztálingrádba küldték őket az elesettek és sebesültek pótlására. Helyettük további női alkalmazottak érkeztek. Miközben Use a titkos veszteséglistákat gépelte, és rádión tudatta Berlinnel a számadatokat, apránként rájött, hogy Sztálingrádnál a németeket valószínűleg megverik. Az irodában romlottak a munkafeltételek,

és romlott a hangulat. Struwe kételkedni kezdett a háborúban: „Mit keresek én itt? Ki vagyok én? Mi közöm a férfiak háborújához? A férfiak háborúznak, a férfiak ölnek. A nőkre csak mint segédmunkásokra van szükségük.”

Amióta 1941-ben Belgrádban tartózkodott, Struwe hozzászokott a nyilvános kivégzésekről készült dermesztő fényképekhez. A német haditudósítók kivégzés előtt, kivégzés közben és haláluk után is lekapták az áldozatokat, és a képeket elküldték a főhadiszállásokra propaganda céljából. Struwénak kellett kinyitnia főnökei postáját, így hát látta, sőt el is olvasta a szokványos leveleket csakúgy, mint a titkosított anyagokat. Egy ízben fényképekkel teli irattartót tettek az asztalára. Amikor kinyitotta, halott „partizánokat” látott, akik „rongycsomóként hevertek a földön, de a karjuk még mindig megadásra volt emelve”. És arra gondolt: hogy lehet ilyen borzalmakat lefényképezni? Belgrádban azért haragudott a fotósokra, mert úgy gondolta, ezeknek a képeknek az ellenállás is hasznát vehetné — és ezzel veszélyeztetnék a németek biztonságát. Ukrajnában azonban a tömeggyilkosságok politikáját ítélte el.

Annette Schücking felvétele a novgorod-volinszkiji katonai szanatóriumról

A lány félretette a fényképeket, és áttért a következő dossziéra.

Érzelmeit és a felzaklató kérdéseket elfojtotta, és eltompulva, gépiesen dolgozott. Ahogy később megfogalmazta: „a lelkem egy része kiszállt belőlem”. Hasonló reakcióról számolt be egy másik, Minszkben dolgozó nő 1943 januárjában, anyjához írott levelében: „Kinevelődött belőlem a halálfélelem, a pillanatban és a munkámban élek, és megtiltom magamnak, hogy a holnapra vagy a tegnapra gondoljak. Mikor szokik hozzá az ember ehhez az élet hez? Csak dolgozni, dolgozni és dolgozni akarok. Csak nem gondolkodni, csak nem érezni!”

Ilse Struwe érzelmeit azonban nem lehetett mindenestől elfojtani, és a látottakat sem törölhette ki maradéktalanul a tudatából. Emlékirataiban felidézte, hogy szüntelenül sírt, és úgy elkülönült a többiektől, hogy senkivel nem is barátkozott. Csak amikor 1943-ban áthelyezték Olaszországba, akkor sikerült megszabadulnia az Ukrajnában támadt depressziótól.

Hasonló illúzióvesztés sújtotta Annette Schückinget, a korábbi joghallgatót is, akinek első döbbenetes vasúti találkozása a katonákkal Bresztnél elhalványult mindahhoz képest, amit ukrajnai célállomására érve látott és hallott. Novgorod-Volinszkij régi, megerődített város volt, mintegy tizennyolcezer lakossal, akiknek nagyjából a fele tartozott a zsidósághoz. A fiatal nővel már első ott töltött napján közölték, hogy ezeket a zsidókat az utolsó szálig meggyilkolták: ezt ebéd közben mesélte el egy német tiszt teljes tárgyilagossággal. Helyi ukránok, akikkel Schücking együtt dolgozott a katonai szanatóriumban, elmondták neki, hogy körülbelül tízezer helyi és környékbeli zsidót lőttek agyon. A lány számára ez felfoghatatlannak tűnt.

Mivel személyesen akart meggyőződni a hallottakról, elment a zsidó negyedbe, és látta a feldúlt házakat. Egyéb személyes holmi közt héber szövegek hevertek a padlón. Német kolléganői gyűjtötték a felhasználható tárgyakat, például a gyertyatartókat; kirakták őket szállásukon, vagy az otthoniaknak szánták hadizsákmányként. Annette Novgorod-Volinszkijjal ismerkedve megtekintette a Szlucs folyó partján épült régi erődöt is: az előző hónapban, 1941 szeptemberében itt is zsidókat lőttek agyon. A körséta vezetője, a műszaki gárda egyik tagja megmutatta a folyóparton a helyet, ahol négyszázötven zsidó férfit, nőt és gyermeket földeltek el.

A katonai szanatóriumban Schücking kisegítőként gondoskodott a megfáradt katonák jólétéről, és nap mint nap érintkezett velük; más katonák időnként százával látogatták a létesítményt, hogy élvezzék a német konyhát és a társas együttlétet. A náci propagandisták ezeket a katonai intézményeket „az otthon szigeteinek” nevezték. A csak németeknek fenntartott kantinokban a katonák nyíltan beszéltek az általuk látott és végrehajtott tömeggyilkosságokról. „A katonákkal folytatott beszélgetések gyakorta hamar személyessé váltak - nyilatkozta később Schücking. - Ezek a férfiak hosszú idő óta nem találkoztak nőkkel. Ott voltak persze az ultrán nők, de azokkal nem tudtak beszélgetni - márpedig mind ki voltak éhezve a beszélgetésre.”

Egy ízben a fiatal nő egy teherautóban utazott, és a német katonából, aki a járművet vezette, kibukott a maga elbeszélése. Az eset a szanatóriumtól nem messze történt, a Kij évtől délkeletre eső Kozjatyin faluban. Bajtársaival együtt több száz zsidót zártak be víz és ennivaló nélkül - az áldozatok legyengítése afféle előkészítő rendszabály volt. Két nappal később egy, a környéken tevékenykedő kivégzőosztag agyonlőtte a zsidókat. A jogilag képzett Schücking gyűjtötte a pontos részleteket, és a szüleinek írt leveleiben rögzítette őket. A német katonák belső szükséglete volt, hogy elmondják neki, amit hallottak, láttak és elkövettek; a lányt pedig belső szükséglet hajtotta, hogy mindezt írásba foglalja.

1943-ban Varsóban egy német vöröskeresztes nővér meghallgatott egy katonát, akit álmatlanság gyötört. A századát beosztották egy kivégző kommandóhoz. Volt egy nagy gödör, amelynek peremén civileket sorakoztattak fel, ő és az emberei pedig tarkón lőtték őket. Egy rémült idős asszony a verem széléről odaszaladt hozzá. Saját fényképét tartotta a kezében, odaadta a katonának, és arra kérte, juttassa el a férjének. A katona a zsoldkönyvében tartotta a fényképet, és megmutatta az ápolónőnek.

Az ilyen történetek mindenfelé felbukkantak. Katonák és SS-legények, akiknek a népirtás során véres lett a kezük, gyakran beszéltek tetteikről a háború szolgálatában álló nőismerősöknek. Egy alkalommal két gyilkoláson túlesett katona lépett be Brigitte Erdmann, a minszki színésznőcske szállására; „a szemük izzott a gyűlölettől; egy halálosan megsebesített állat vagy egy

bántalmazott gyerek gyűlölete volt ez”. Egyikük Brigitte vállára hajtotta a fejét, és a lány vigasztalta. Tetszett neki, hogy ezek a kétségbeesett férfiak hozzá menekülnek, és inkább nyugtatta őket, semhogy szembeszállt volna velük.

Schücking hazaírott leveleiben kritikusabban szemléli az erőszaktól megszállt férfiakat, akikkel dolga akadt. 1941. december 28-án autózás közben egy őrmesterrel találkozott, aki elmesélte: önként jelentkezett, előléptetésre áhítozva, zsidók agyonlövésére egy készülő akcióban, amelyre az ukrajnai Vinnyica közelében kerül sor. Annette azt tanácsolta, hogy vonja vissza jelentkezését, mert „rémálmai lesznek”. Január közepén ismét találkozott az őrmesterrel, aki bevallotta, hogy részt vett a hmilnyiki tömeggyilkosságban, amelynek során 1942. január 9-én német SS-rendőrök, a helyi katonaság és kisegítők hatezer zsidóval végeztek. Egy zsidó túlélő szerint a német katonákon „kitört az őrjöngés: ablakokat törtek be, összevissza lövöldöztek. (…) Mindenütt szétszóródva hevertek a holttestek, a hó vértől piroslott, a barbárok pedig ide-oda rohangáltak, és bömböltek, mint a vadállatok: »Üssétek a bipsiket! *Jude kaput!*« ”

Hogy a tömeggyilkosságok gazdaságosabbak legyenek, a német SS és rendőri vezetők, a körzeti katonai parancsnokok és a náci párt tisztségviselői tervet dolgoztak ki a zsidó tulajdon elkobzására és újraelosztására. Ruhaneműk tonnáit tárolták, tisztították, foltozták és adták tovább a német menekülteknek, akik a frissen elfoglalt keleti területeket kezdték benépesíteni. 1941 végén Schücking a Nemzetiszocialista Jóléti Szövetség (NSV) raktárában halmokba gyűlt ruhaneműt látott. Ő azért ment oda, hogy a munkahelyén dolgozó ukrán konyhai kisegítők számára keressen dolgokat. Egyes német kolléganői, akik elkísérték, lelkesen köszönték meg a német felelősöltnek, hogy kinyitották nekik a raktárt, és amikor a tetemes zsákmányt megpillantották, „Heil Hitler!”-t kiáltottak. Schückinget úgy megrendítették a halmokba vegyülő gyerekruhák, hogy nem vitt magával semmit; néhány kolléganője is kényelmetlenül érezte magát. Schücking megírta anyjának és otthoni barátnőinek, hogy né fogadjanak el ruhaneműt az NSV-től, mert meggyilkolt zsidóktól származik.

A fiatal nő minden héten Rivnébe, a Novgorod-Volinszkijtól száz

kilométerre lévő tartományi fővárosba autózott élelemért és más szükséges cikkekért. Ö itt élte át a maga „gettókalandját”. 1942 júliusában látta a zsidó nők és gyerekek elhurcolását; valószínűleg ugyanarról az akcióról volt szó, amelyet Ilse Struwe is végignézett. Bár a két nő aligha találkozott Rivnében, életútjuk itt metszette egymást, és igencsak eltérő származásuk ellenére hasonlóan reagáltak az eseményekre. Akárcsak Ilse Struwét, Annette Schückinget is frusztrálták a látottak, tehetetlenséget és félelmet érzett. De mindkettőjük empátiájának megvoltak a maga határai. Mindketten azt kérdezték: végtére is mit lehet tenni? Elfoglalták magukat, keresték a szórakozást — piknikekre, hangversenyekre jártak — kollégáik társaságában. A csekély számú német nőhöz tartoztak, akiket katonák ezrei vettek körül, bár ők ketten gondosan kerülték a faragatlanokat, az SS-eket és a megszállás más hírhedt képviselőit, akik a korbácsukat meg a pisztolyaikat lóbálták. Miután Schücking már néhány hetet töltött Ukrajnában, látta az 1941 novemberében végrehajtott rivnei tömeggyilkosság nyomait meg a néhány élve hagyott zsidó munkás egyre romló helyzetét, és már a helyszínen volt, amikor ezeket is megölték, azt írta haza édesanyjának: „Igaza van a papának; az erkölcsi gátlásokat nem ismerő emberek furcsa szagot árasztanak. Most már felismerem az ilyeneket, és sokan közülük valóban bűzlenek a vértől. Ó, mama, micsoda óriási vágóhíd a világ!”

A keleti területek különféle katonai, közigazgatási és üzleti irodáiban dolgozó egyedülálló nők tízezrei között Schücking és Struwe képviselte a legnépesebb kategóriát: a nézelődő vagy bámészkodó kívülállókét. Nem szólították fel őket, hogy közvetlenül is vegyenek részt a brutális akciókban, nem ragadták meg az alkalmat, hogy kollaboránssá váljanak. Német honleányok voltak, akik polgári szolgálatukat teljesítették. Kíváncsiak, sőt kalandvágyók voltak. Amikor a keleti területeken tanúi lettek az atrocitásoknak, így a rivnei gettó felszámolásának, hangot adtak érzelmeiknek: az együttérzésnek, a megrázkódtatásnak.

Egy Szlonimban dolgozó titkárnőt egy ízben fegyverropogás zaja vert fel hajnali négykor. Órákig nézte az ablakból, amint a szlonimi zsidók ezreit kergetik ki a gettóból állandó lövöldözés közepette, majd sorba állítják őket. A gettó lángokban állt. Másnap, amikor a fiatal nő elhagyhatta szállását — az SS és a rendőrség az akció

tartamára kijárási tilalmat rendelt el -, a gettó szélén lévő utcákban két hosszú sorban elszenesedett zsidó holttesteket látott. Akárcsak Schücking és Struwe, ő sem vonhatta ki magát: óhatatlanul szemtanúja lett a tömeggyilkosságnak. Nem helyeselhette, de nem is akadályozhatta meg.

4

CINKOSOK

A háborúban az olyan nők, mint Annette Schücking, Ilse Struwe, Ingelene Ivens és Erika Ohr nem nevezhetők különleges jelenségnek. A háború *után* váltak kivételessé. A keletre költöző százezrek közül csak kevesen jelentettek meg beszámolókat, és kevesen beszéltek részletesebben a nyilvánosság előtt a zsidó áldozatokról és az atrocitásokról, amelyeknek tanúi voltak - ez a négy nő megtette. A náci korszakban sok nő örült, ha egyenruhát ölt-hetett, és felnőttnek érezhette magát; a mozgalom mintegy állampolgári identitással ajándékozta meg őket. 1945-ben aztán levették és eldugták jelvényeiket, az egyenruhát pedig fiókokba és a padláson őrzött ládákba gyömöszölték. Eltitkolták a keleten zsákmányolt holmi eredetét is, beleértve a zsidó áldozatok személyi tulajdonát.

A német nők háború utáni általános hallgatása sok mindenben gyökerezik, beleértve a szégyen, a keserűség és a félelem érzését. A keleti gyilkossági színhelyeket látott nőknek természetesen érdekében állt fátylat borítani arra, hogy véres bűntettek közelében voltak. De még ha meg is szólaltak volna, kevesen hallgatták volna meg őket. Nincs olyan hagyomány, amely a nőket háborús történetek elmondására biztatná vagy arra indítaná, hogy beszámoljanak az olyan erőszakcselekményekről, amelyeket láttak, tapasztaltak vagy elkövettek. Ezzel ellentétben a német nők nyilatkozhattak a hazai fronton megélt viszontagságaikról és a rájuk osztott áldozati szerepről: arról, hogy férfimunkát végeztek, mondjuk villamost vezettek, felügyelték a piacokat, és gazdaságokat irányítottak. Ugyancsak ecsetelhették a városukat ért pusztító légitámadásokat, a hajléktalanságot, a menekülést, a háború utáni éhezést. Hallgatóságuk fogékony volt a nők hagyományos háborús szerepeit érintő visszaemlékezésekre, amelyekben az elbeszélők szívós honleányként, szolgálatkész háztartásbeliként vagy ártatlan mártírként jelentek meg.

Fiatalságuk a magyarázat, miért ragadta magával oly sokukat a pillanat és a mozgalom. Vagy ez csak későbbi mentség?

Emlékirataikban, interjúkban, sőt még vádlottként is a tárgyalóteremben számos német nő így indokolta szégyenletes cselekedeteit: „Ó, akkoriban olyan fiatal voltam…" Zsenge korukban naivak voltak és könnyen formálhatók. Ám a háború folyamán, közelebb kerülve nemzetük tetteinek borzalmas valóságához, valamennyien döntési helyzetben találták magukat. Igaz, arra talán nem volt lehetőség, hogy felmondják állásukat, és azt sem kerülhették el, hogy a népirtás szemtanúi legyenek, azt azonban, hogy hogyan viselkedjenek a háború alatt és a háború után, igenis megválaszthatták.

Sok német nő a történéseket azok különböző szakaszaiban élte meg. Kíváncsiságból kukucskáltak be a gettókba, tömegsírokat fedeztek fel, vagy, Annette Schückinghez hasonlóan, módjuk nyílt rá, hogy válogassanak a zsidók ruházatából és személyes holmijából. Akárcsak Ingelene Ivens, találkozhattak szökött zsidókkal, akik az iskolaudvaron kerestek menedéket. Mint Ilse Struwe, az ablakból látták, ahogy a zsidókat a város széle felé hajtják, és hallották a tömeges agyonlövések lármáját. A legtöbben, akik láttak valamit, önvédelemből úgy döntöttek, hogy behunyják a szemüket. De mit tehettek azok, akik a gyilkolás gépezetén belülre kerültek, és nem színlelhettek vakságot?

A holokausztról szóló tanulmányokból ismerjük az elkövetők egyik típusát: a bürokrata avagy íróasztal mögötti gyilkost, aki, a berlini Adolf Eichmann és a hasonszőrűek módján, főhadiszállásokról szervezte a zsidók deportálását; ezek a férfiak úgy követik el a népirtást, hogy írásbeli parancsokat adnak ki vagy továbbítanak, vagyis a toll vagy az írógép lesz a fegyverük. A modern népirtónak ez a típusa abból indul ki, hogy a papír, csakúgy, mint kezelője, tiszta marad, és nem szennyezi vér. Az íróasztal mögötti gyilkos a maga hivatali kötelességét teljesíti. Miközben tízezrek halálát rendeli el, meg van győződve róla, hogy ő maga tisztességes, civilizált, sőt vétlen marad. De hogy állunk a nőkkel, akik ezekben az irodákban dolgoztak, a titkárnőkkel, akik fürge ujjakkal nyomkodták az írógép billentyűit, és patyolattiszta kézzel osztották szét a gyilkossági parancsokat?

Ahogy Hitler birodalma terjeszkedett és szűkült, a nőkre is több feladat hárult, nemcsak a háztartás és a gazdaságok vezetése terén,

hanem a kormány hálózatai és a magánvállalkozások kezelésében is. Tény és való: a bécsi és berlini Gestapo-hivatalokban a nők aránya szokatlanul magas volt, és a háború végére a negyven százalékot is elérte. A nőktől nemcsak azt várták el, hogy segítsék a férfiakat: pótolniuk is kellett őket, hogy maguk a frontra indulhassanak. A háborús követelmények felgyorsították a két világháború közti munkaerőmozgásokat, és megfordították az 1930-as évek oktatáspolitikáját: a nők egy ideig könnyebben juthattak be a felsőoktatásba, felduzzasztották a kormányhivatalok személyzetét, és a kisegítőktől a felső vezetésig új női hierarchia alakult ki. Ennek a társadalmi mobilitásnak azonban megvolt az ára: a tömeggyilkossági műveletekből is ki kellett venniük a maguk részét.

A Reich uralkodási rendszerének bürokratikus csápjaihoz szervesen hozzátartoztak a titkárnők, gépírónők, női adatkezelők és telefonközpontosok. Minden irodában vagy távoli kirendeltségen dolgozott legalább egy, az anyaországból érkezett nő. Ha öt férfi ügyintézőhöz átlagosan egy női asszisztens tartozott, ez azt jelenti, hogy a nácik megszállta Lengyelországban a polgári kormányhivatalok női munkaereje mintegy ötezerre tehető, míg Ukrajnában, Belorussziában és a Baltikumban együttesen legalább kétszer ennyien lehettek. A központi irodákban, amelyekben a holoka-usztot megszervezték és foganatosították — ilyen volt a kerületi kormányzó hivatala vagy a biztonsági rendőrség zsidó ügyi osztálya —, a legtöbb női adminisztratív tettestárs azt állította, hogy ők „csupán a munkájukat végezték”. Csakhogy rutinszerű eljárásaik páratlan bűntettekhez vezettek. Egyikük sem állíthatta, hogy nincs tisztában munkája emberi kihatásaival.

Keveset írtak e hivatalok belső működéséről, részben azért, mert senki sem figyelt oda a mindezt belülről szemlélő titkárnők leleplező tanúskodására vagy az életben maradt zsidókéra, akik kapcsolatban álltak ezekkel a nőkkel, és felismerték őket, mint akik jelen voltak a tetthelyeken. A német női adminisztrátorok helyi rangsorán belül a kerületi biztos (vagy regionális kormányzó) titkárnője jelent meg leggyakrabban főnöke oldalán. A biztosok nem voltak sokan (különösen, ha tekintetbe vesszük az általuk uralt terület hatalmas méreteit), de annál nagyobb feltűnést keltettek; peckes járásuk és egyenruhájuk miatt - a rikító, mustárbarna

uniformist színpompás náci foltzsebek és kitűzők díszítették - fácánoknak gúnyolták őket. Asszisztensnőik kisebb szárnyasok nevét érdemelték ki: ők voltak a *Goldammern,* vagyis „citromsármányok” - azok a veréb nagyságú, vastag csőrű madarak, amelyek bozótban vagy árkokban fészkelnek. Kisvárosi környezetben, például a lengyellitván Lidában a német tisztségviselők sok időt töltöttek egymás társaságában: családjukkal együtt közös épületekben laktak, közös munkahelyük volt, együtt étkeztek, gyermekeik ugyanabba az iskolába jártak, és szabadidejükben közös piknikeket rendeztek, vagy együtt úszkáltak a közeli tavakban és folyókban.

A lidai elithez tartozott Liselotte Meier is, az a fiatal nő, aki inkább a keleti irodai munkát választotta, semmint a gyári munkát Lipcsében. Egy hónapig tartó felkészítése a lengyelországi Pomerániában lévő Crössinsee-kastélyban kiterjedt a pisztoly kezelésére is. A kiképzés során megakadt a szeme az egyik fejesen, egy Hermann Hanweg nevű, nagyon jóképű SA-tiszten. A majdnem kétszer olyan idős férfi magasra kapaszkodott a párt adminisztrációjában, és mint sok más „régi harcost”, őt is egy szinekúra állással jutalmazták valahol a birodalomban. Ő és Liselotte sokat időztek Minszkben egymás társaságában, és egymásba szerettek. Amikor Hanweget kinevezték Lida kerületi biztosává, ragaszkodott hozzá, hogy a lány vele tartson. Mire 1941 kora őszén megérkeztek, egy mozgó kivégzőosztag már átgázolt a városon, és legyilkolta a zsidó értelmiséget és a helyi kórházak zsidó betegeit. Több ezer zsidó azonban még maradt, és Hanweg kötelessége volt, hogy a régiót *judenfrei-jé,* azaz zsidómentéssé tegye.

A húszéves Meier megtanulta, hogyan maradhat Hanweg közelében, és hogyan kösse össze a kellemest a hasznossal. Mindenhová követte kedvesét. Íróasztalát a férfi irodája elé állította, és rajta múlt, ki léphet be főnökéhez. Ismerte a zsidó tanács tagjait; még jó húsz évvel a háború után is meg tudta nevezni őket. Hanweg családjához is közel állt, ha talán nem is a saját akaratából. Amikor áttelepültek Lidába, Hanweg utasította, hogy maradjon felesége és három gyereke mellett. A gyerekek a fiatal nőt „pótmamának” nevezték, a kerületi biztos neje pedig „Brutusnak”.

Lidában a Hanweg gyerekek egy speciális német iskolába jártak, és

a helyi parkokban és erdőkben játszottak. Rendszeresen elkísérték szüleiket, amikor azok végiglátogatták a gettó műhelyeit; ott ugyanis több ezer zsidó leste a helyi németek minden parancsát és szeszélyét, és kétségbeesetten próbált életben maradni. Hogy a kerületi biztos kedvében járjanak, egy zsidó kézművescsapat aprólékos gonddal pazar villanyvasutat fabrikált fia születésnapjára. Megajándékozták Hanweget egy sorozat gyűrűvel is, egyet-egyet szánva minden családtagnak. A biztos gyűrűje mindmáig becses családi örökség. Ezüstfoglalatában jókora borostyánkő ékeskedik, és a Hanweg-címer díszíti: aprócska balta és buzogány, amelyet remekbe vésett egy kézműves, akinek éles szeme volt a filigránmunkához.

Az óbirodalomban egyre növekvő háborús nélkülözés, a lakás- és élelmiszerhiány ellenállhatatlanná varázsolta a kelet bőségét. A titkárnők természetesen kaptak otthonról leveleket és személyre szóló árucikkeket, de a posta rendszerébe bekerülő csomagok nem Németországból érkeztek keletre, hanem az ellenkező utat járták meg. A megszállt területekről vagonszámra rakodták fel a fosztogatásból származó cikkeket - tojással, liszttel, cukorral, ruhaneművel, lakberendezési tárgyakkal megrakott ládákat a német országi vagy ausztriai család részére. A szervezett rablásnak és gazdasági kizsákmányolásnak történelmi viszonylatban is legnagyobb kampánya bontakozott ki, és végrehajtói között, csakúgy, mint haszonélvezői között, a német nők is ott voltak.

A rezsim tulajdonképpen nem szentesítette ezt a kampányt. A zsidó vagyont nem szánták személyes használatra vagy fogyasztásra; gazdája hivatalosan a birodalom volt. Egyes fosztogatókat, köztük nőket is, megbüntettek, sőt voltak, akiket ki is végeztek, amiért meglopták az államot. De közismert, hogy a nyerészkedők ezen a sajátos területen nemigen engedelmeskedtek a Führernek, különösen azért nem, mert a tömeges rablás szervesen hozzátartozott a Harmadik Birodalomhoz. Elvégre ha az embernek vállalnia kellett a tömeggyilkosságok piszkos munkáját, akkor jutalmat is elvárhatott. A zsákmányhoz hozzáférő német férfiak és nők mohósága kielégíthetetlennek látszott. Egy varsói rendőr felesége például annyi holmit halmozott fel, hogy nem volt hová rejtenie; így hát egyszerűen a szabadban, a ház körül tárolta a lopott javakat. Egy lvivi rendőrségi tisztségviselő vállalkozó

szellemű felesége úgy döntött, hogy eladja a zsákmányt, és arcátlan módon éppen férje munkahelyének, a rendőrfőnökségnek az utcájában nyitott üzletet. Vezető tisztségviselők asszonyai lopott bundákban parádéztak, és pompás lakásokra tartottak igényt; zsidó szakmunkásokkal rakatták fel a lopott csempét fényűző fürdőszobáikban, és személyre szabott erkélyeket rendeltek tőlük. Az ilyen égbekiáltó túlkapások a háború alatt számos rosszalló jelentésre és nyomozásra adtak alapos okot.

A zsidó javaknak a kivégzőhelyek közelében történő szétosztása és elfogyasztása diadalszámba ment, és az eseményt méltóképpen meg is ünnepelték. A Reinhard-hadművelet *(-Aktion)*, a náci kampány, amely 1,7-2 millió lengyel és más nemzetiségű zsidó kiirtását célozta, akiket Belzec, Sobibór és Treblinka elgázosító-központjaiba szállítottak, egyik eredményeként jött létre az egész, nácik megszállta Európa legnagyobb zsákmányraktára. E Lublin melletti kincsestár fölött terpeszkedett az egész gyilkosságsorozat első számú főnöke, Odilo Globocnik SS-vezérőrnagy, őt pedig a „hölgyei" vették körül. Egy korábbi hadsegédje szerint Globocnik titkárnői „vidoran" állítottak össze listákat a Treblinkába deportált zsidókról, a zsidó halottakról, valamint az elkobzott javakról.

Globocnik szeretői és titkárnői nem vettek részt közvetlenül a holokausztban - legalábbis nem került elő olyan tanúvallomás vagy dokumentum, amely erőszakcselekményeket bizonyítana rájuk. Mindazonáltal cinkosok voltait: diktálásra legépelték a parancsokat, amelyek megkönnyítették a zsidók kirablását, deportálását és tömeges megsemmisítését. Mindeme kötelességeknek pedig abban a tudatban tettek eleget, hogy hozzájárulnak a célhoz: a zsidó nép kiirtásához. Továbbították Globocnik Himmlernek címzett jelentéseit a végső megoldás „sikeres" műveleteiről. Mint Globocnik és a vele egyívású csúcsmenedzserek szakmai és magánjellegű meghitt fészkeinek megteremtői, hozzájárultak ahhoz, hogy a perverzitást normálisnak tüntessék fel.

Egy napon, amikor Hanweg fia felkereste a gettó műhelyeit, ahol mindig szívesen játszott, felfedezte, hogy a gettóban nincsenek zsidók. Mivel a városban és a szomszédos falvakban rendszeresen lőttek agyon lidai zsidókat, a fiú nem csodálkozott, amikor a felnőttek elkapott szavaiból megtudta, hogy kevés híján

valamennyi zsidót megölték. Az első és legnagyobb vérengzés 1942. május 8-án történt, a várostól két kilométerre. Mintegy 5670 zsidót hajtottak a város széléig, megparancsolták, hogy vetkőzzenek le és térdeljenek a tömegsírok elé, majd eldördültek az első lövések. Egy zsidókból álló munkacsapat oltatlan meszet és földet borított a holttestekre. Ezután Hanweg és helyettese arra kényszerítette a munkásokat, akik éppen végeztek szeretteik eltemetésével, hogy hajoljanak meg, és mondjanak köszönetét, amiért ők élve maradhattak. A város utcáin idősek és gyerekek tetemei hevertek. Ezek az áldozatok túl gyengék vagy kicsik voltak ahhoz, hogy saját lábukon menjenek a halálba.

Az irodákból valamennyi titkárnő látta a felfordulást, és hallotta a lövéseket. Liselotte Meier azonban több volt passzív tanúnál: ő részt vett a vérfürdő megtervezésében, és jelen volt egynél több, 1942-ben és 43-ban rendezett tömegmészárlásnál. A lidai biztosi hivatal háború után összeállított bűnlajstromában külön kiemelték, hogy Meier volt a legtájékozottabb személy: „többet tudott, mint az állomáshely számos tisztségviselője”.

Meier, úgy is mint okleveles könyvelő, hetenként háromszor-négyszer elkísérte Hanweget a zsidó műhelyekbe, és gondosan számon tartotta, miféle árukat és munkákat rendeltek a németek a zsidó munkásoktól. A rendeléseket megbeszélte a zsidó tanács tagjaival és elnökével, egy Altmann nevű mérnökkel. Eközben maga is rendelt egyet-mást. Egy korábbi zsidó munkás így emlékezett:

A biztosi hivatal tisztségviselői, a német tisztek és rokonaik kihasználták a műhelyeket, és elárasztották őket rendelésekkel, amelyek mind időben teljesültek. Külön csoport dolgozta fel a cipőgyárakból származó bőrhulladékot, és különböző árucikkeket, például öveket, tárcákat, retikülöket, színes sávokkal borított dobozokat készített belőle, valamint bőr ékszereket, amelyek a biztosi hivatalokban dolgozó nőket különösen elbűvölték.

A zsidó munkások Meier és Hanweg minden kívánságát teljesítették; úszómedencét építettek felüdülésükre, felújítottak egy villát, és amikor az urak meztelenül hevertek az ágyban, szeretkezés utáni finomságokat szolgáltak fel nekik. Visszatekintve érthetetlennek tűnhet, hogy a népirtó tombolás közepette intim kapcsolatok

alakultak ki. Ám a holokauszt véres borzalmai nem csupán háttérként szolgáltak Meier és Hanweg szerelmi viszonyához: mint egy központi dráma jelenetei, felajzották a szenvedélyt. A szerelmesek megmámorosodtak újonnan szerzett hatalmuktól és „helyüktől a nap alatt”. Ezt az érzést németül *Ostrausch-nak* avagy „a kelettől való megrészegülésnek” nevezték, és ez az eufórikus állapot szexben és erőszakban fejeződött ki.

Hanweg titkárnő-ágyasa a bizalmasává is vált. Megengedte, hogy a nő szabadon hozzáférjen a hivatal páncélszekrényéhez, ahol a legtitkosabb parancsokat tárolták. A biztos nem is igen diktált kedvesének, hiszen ez elsősorban a gyorsírónő dolga volt, hanem rábízta a parancsok írását, és felhatalmazta, hogy az irodai feladatokat ossza meg más helyi német tisztviselőkkel, akár a csendőrség vezetőivel is. Amikor a háború után megkérdezték, Liselotte Meier nem emlékezett, bocsátott-e ki parancsot tizenhat, munkahelyéről elkésett zsidó agyonlövésére, mások ugyanis később ezzel vádolták. A tömeggyilkosságok előtti titkos előkészítő értekezleteken Meier vezette a jegyzőkönyvet, majd egyeztette a logisztikát a biztonsági rendőrség és a helyi csendőrség hóhéraival, a helyi polgármesterrel, valamint Hanweg „zsidóügyi” helyettesével. Mindig vigyázott, mennyit bíz a papírra. "A zsidó akciók ügyében nem volt nagy írásbeli forgalom — nyilatkozta később —, mert ez a téma a legszigorúbban titkos volt.” Főnöke egyszerűen közölte a helyi rendőrfőnökkel és munkatársaival, mikor és hol kell megásni a gödröket.

Zsidókat hajtanak át Lidán a vesztőhely felé. Német őrök — köztük egy nő is, hivatalos minőségben vagy civilként - valószínűleg munkásokat válogatnak, és fosztogatják a menetelőket; 1942 márciusa

Meier az íróasztala fiókjában tartotta a sokak által áhított hivatalos bélyegzőt; ez azt jelentette, hogy aláírhatott a biztos nevében. A hivatalos bélyegző és néhány formanyomtatvány, például a munkások azonosító kártyája (amelyet „aranykártyának” neveztek) potenciálisan életmentő bürokratikus eszköz volt. Egy zsidó személy a szökéstől és az öngyilkosságtól eltekintve csak akkor kerülhette el a kivégzőgödröt, ha munkaigazolványt szerzett. A biztosnak és személyzetének jogában állt igazolni, ki zsidó és ki nem az. Ők dönthették el, kit ölnek meg, kit hagynak életben. A titkárnőknek, akik részt vettek a zsidó munkások kiválasztásában, és kiadták az azonosító kártyákat, megvoltak a maguk kedvencei. Meier egyik kegyence a zsidó fodrász volt, aki a lakására járt. Őt hasznos zsidónak tekintette, míg a többieket csak „Dreck”-nek nevezte (a szó egyszerre jelent mocskot és szemetet). A mai Belarusz-ban található Szlonimban a kerületi biztos egy másik sokra értékelt titkárnője, Erna Reichmann egy ízben ott állt egy kétezer zsidóból álló menet előtt, amelyet a vesztőhelyre hajtottak. A menetből kiemeltek egyes zsidó munkásokat, egy lista alapján, amelyet Erna és kolléganői gépeltek; de az is előfordult, hogy egyeseket csak találomra választottak ki. Reichmann egyszer csak felfedezett egy zsidó nőt,

aki „még nem készült el az általa rendelt pulóverrel”, és kiemelte a sorból.

Ám a nácik gondolkodásában még ezek a hozzáértő zsidó szakmunkások sem számítottak pótolhatatlannak. A zsidók, akiktől mint emberi lényektől minden értéket vagy méltóságot megtagadtak, német uraik rabszolgái és játékszerei lettek. Zsidókat ölni olyan szórakozás lett Lidában, mint nyulakra vadászni. Ahogy egy túlélő felidézte:

Egy vasárnap valamennyi lidai zsidót a közeli erdőbe rendelték, hogy kergessék ki a bokrok közt rejtőző nyulakat, és hajtsák őket a vadászok felé. Több száz embert toboroztak erre a munkára, és a zsidók hosszú sorban meneteltek a hóban az erdő felé, reszketve a hidegtől és a félelemtől, hiszen nem tudták, mi vár rájuk. Egyszer csak felbukkant több téli lovaskocsi. Az utasok között volt Hanweg, a helyi biztos és személyzete, továbbá más vezető tisztségviselők és gyönyörű bundákat viselő nők. Mind be voltak rúgva. Ölelkezve, ordibálva hevertek a kocsi ülésein, nevetésük messzire visszhangzott. A kocsik a menetelők sorai közé vágtattak, és a kiabálás még hangosabb lett. A megvadult németek kigúnyolták a zsidókat, röhécseltek rajtuk, és a közelükben lévőkön ostorral vágtak végig. Az egyik részeg tiszt megcélozta vadászpuskájával a meneteleiket, és lövöldözni kezdett; cimborái rekedten biztatták. A golyók eltalálták néhány embert, akik összeestek a vértócsákban.

A háború után Meier elismerte, hogy ezeken a vasárnapi kiruccanásokon és vadászatokon ő is csatlakozott kolléganőihez. A zsidók könnyű célpontok lettek, azonnali kielégülést gerjesztve a tapasztalatlan, gyakran ittas lövöldözőkben. A kimerült és alultáplált zsidó munkások lassan mozogtak a hóban. Néhányan, a szerencsések, kitértek a német golyók elől, és az erdő sűrűjében találtak búvóhelyet. „A fák mentettek meg minket — mondta később egy lidai túlélő. - Nagyon bíztunk a bokrokban, ott nem láttak meg.” Meier álmában sem gondolta, hogy húsz évvel később lidai zsidók kerülnek elő, hogy felismerjék és vádolják.

Egy „Frau Apfelbaum" puskával a lidai erdőben

A holokauszt egyes történetírói gyakran állították előtérbe a Szovjetunióban elkövetett vérengzések első hullámát, amelyet az *Einsatzgruppen*-ként ismert mozgó biztonsági egységek követtek el. 1941 végéig ezek az elit gyilkoló osztagok majdnem ötszázezer

szovjet zsidót lőttek agyon. Hátborzongató tevékenységüket ők maguk oly kimerítőn dokumentálták, hogy a háború után az amerikai ügyészek külön nürnbergi pert indítottak az *Einsatzgruppen* vezető tagjai ellen. Kevés szó esett azonban azokról, akik a holokausztnak ezeket a súlyosan terhelő bizonyítékait legépelték. Az Einsatzgruppe A-hoz legalább tizenhárom gépírónő volt beosztva. Közülük az egyik figyelmesen hallgatta főnökét, Walther Stahleckert, amint diktálta a számokat, amelyek végösszege 135 567 volt — ennyi zsidót, kommunistát és szellemi fogyatékost lőttek agyon Észtországban, Lettországban, Litvániában és Belorussziában 1941 nyárutóján és őszén. Ez a nő közreműködött a 143 oldalas jelentés legépelésében, másolásában és hivatalos formába öntésében, hogy végül az Einsatzgruppe A rigai állomásáról elküldjék Berlinbe. 1942 januárjában Stahlecker külön e célra készült térképet mellékelt Heydrichnek címzett utolsó jelentéséhez; a térkép a végső megoldás majdnem teljes *ostlandi* megvalósítását szemléltette. Minden régióhoz egy-egy koporsót rajzoltak, és minden koporsó mellé odaírták az adott régióban legyilkolt zsidók számát.

Az Einsatzgruppe A koporsókkal díszített felmérése az 1941-ben régiónként meggyilkolt zsidók számáról

A Stahlecker-jelentések címzettjeinek nem kellett fáradniuk a szöveg elolvasásával. A számadatok önmagukban is hatásosak voltak, és a koporsók látványa világosan kifejezte az öldöklés méreteit. Az SS keleti hivatalaiban dolgozó nők sok ezer oldalnyi hasonló jelentést állítottak össze; további nők vették át és iktatták őket a berlini főhadiszálláson, majd megküldték a becses anyagot a birodalmat behálózó kirendeltségeiknek.

Himmler felismerte, hogy népirtó tervei végrehajtásához alapvetően szükséges a női munkaerő. Amellett hogy tábori őrökként, csakúgy, mint termékeny élettársként, együttműködnek az SS-szel, engedélyezte, hogy kisegítő adminisztratív testületként az elit terrorszervezetekhez is csatlakozzanak. 1942 elején megparancsolta, hogy hozzanak létre az SS-en belül női jelentéstevő és irodai egységet, SS-Frauenkorps néven. Meg kellett győznie beosztottait, hogy a nőket nemcsak biológiai teljesítményükért kell becsülni, hanem szervezői tehetségükért is. Nevezetes beszédében, amelyet 1943 októberében SS-főtisztek előtt, Poznanban tartott, Himmler megdicsérte kollégáit, amiért lányaikat, nőtestvéreiket, menyasszonyukat és barátnőjüket az új elit képzési programjaira küldik. A férfiúi lovagiasság és becsület nevében sürgette a jelenlévőket, hogy fogadják el a nőknek a munkaerőbe való integrálását, mert erre a háború érdekében feltétlenül szükség van. Himmler szem előtt tartotta női újoncai harci szellemét is: felkereste egyik tanfolyamukat, és biztosította őket, hogy az SS-ben végzett irodai munkájuk nem fogja lealacsonyítani őket - ellenkezőleg, megnöveli házassági esélyeiket.

A nők jelenléte és előléptetése az SS munkahelyein együtt járt bizonyos konfliktusokkal és feszültségekkel. Johanna Langefeld, az a nő, akit Birkenau első számú SS-főfelügyelőnőjévé neveztek ki, ünnepélyesen üdvözölte Himmlert, amikor az 1942. július 18-án Auschwitzba látogatott. Férfi kollégája, Rudolf Höss, Auschwitz parancsnoka úgy vélte, Langefeld túlságosan magabiztos, és tartott tőle, hogy nem lesz alkalmas a Birkenauban létesítendő nagy női tábor élére. Himmler azonban azzal vágott vissza, hogy „női tábor élére női parancsnok kell”. Támogatta Langefeld első számú női főfelügyelői pozícióját, és óva intette a férfi SS-eket, nehogy a női táborba belépjenek. A modern náci államban tábori és egyéb hivatali karrierlehetőségek nyíltak meg a nők előtt, méghozzá nem alárendelt szerepben, hanem egy olyan hierarchián belül, amely addig példa nélküli hatalommal járó parancsnoki pozíciókat tartogatott számukra, és módot adott rá, hogy felöltsék az egyenruhás kormányzati tisztviselő köztiszteletben álló státusát.

Amikor a női köztisztviselők és őrök hatalmukkal visszaélve irányították a nagyobb táborok foglyainak sorsát, vagy legépelték a zsidók és a partizánnak bélyegzett lengyel, ukrán és belorusz

polgári lakosok megsemmisítéséről szóló parancsokat, közreműködtek abban, hogy a tömeggyilkosság elfogadott és szabványos operatív eljárássá váljék. Szervezői ismereteiket és személyes képességeiket a pusztítás gépezetének rendelkezésére bocsátották. Mivel járt ez a gyakorlatban? Egy irodai alkalmazott a következő felvilágosítást adta: „Az előszobában volt egy csomó, mondjuk, száz dosszié, és amikor csak ötven embert kellett agyonlőni, egyedül a nőn múlt, hogy mely dossziékat választja ki. Néha az osztályvezető is beleszólt: »Ennek vagy annak az alaknak el kell tűnnie, szabaduljunk meg a szarházitól.«” Általában azonban „az ügyfeleket fogadó nőktől függött, hogy kit lőnek agyon. Néha valamelyikük megkérdezte a kolléganőjét: »Hát ezzel mi legyen? Igen vagy nem?«” A varsói rendőrségnek ez a belső forrásból származó leírása a náci terror lényegi ismérveit ragadja meg: a mögötte meghúzódó papírmunkát, a méreteit, az ideológiai megszállottságot, a rutinszerű esetlegességet — és nem utolsósorban a női irodai személyzet döntő szerepét.

Tarnopolban (amely ma ukrán város, de a háború alatt a nácik megszállta Lengyelországhoz tartozott) egy, a Gestapónál dolgozó huszonkét éves gépírónő 1942 augusztusában rendkívüli értekezletekre figyelt fel, amelyeken a régió valamennyi SS-tagja részt vett. Az ilyen tanácskozások után a főnök tudatta, hogy másnap üres lesz az iroda, és a nőknek kell „tartani a frontot”. A férficsapat ünnepi hangulatban tért vissza, és beszámolt a tömeges agyonlövésekről, gyakran az iszonyatos részletekre is kitérve. A gyilkolás segédeszköze egy nagy deszka volt, „olyan, akár egy trambulin”, amelyet a tömegsír fölé fektettek. A zsidóknak ezen a deszkán kellett elindulniuk, és ha a távolabb álló éleslövészek eltalálták őket, a sírba zuhantak. A fiatal gépírónő irodájához tartozó SS-rendőrök hajtották végre a kivégzéseket Tarnopolban, Skalatban és Brezhanyban. Az egyik férfi az öldöklésből visszatérve egyszer odalépett a lányhoz, és arra kérte, rázzon kezet vele. A lány ezt megtagadta, mondván, hogy a keze piszkos. „Hát igen - felelte nevetve a férfi, és a lövés mozdulatát utánozta. Majd az egyenruhájára és a csizmájára bökött, és azt mondta: - Nézze, itt egy vércsepp, meg itt is, meg itt is.”

Sabine Dick, az egyik titkárnő először a berlini Birodalmi Biztonsági Főhivatalban dolgozott, majd elfogadott egy állást a titkosrendőrség

minszki irodájában. Ő bizony kezet fogott vértől iszamós főnökével. Belorussziába már szakavatott Gestapo-titkárnőként érkezett, alti csaknem tíz éven át tanulmányozhatta belülről a szervezetet. Az volt a fő célja, hogy előléptessék, és emeljék a fizetését. A lehető legjobb állással kecsegtették: személyi titkárnője lesz Georg Heusernek, aki joghallgatóból lett hivatásos nyomozó, majd az Einsatzgruppe A hétpróbás gyilkosa. Egy nyugatnémet bíróság később 11 103 ember megöléséért ítélte el.

Georg Heuser és Sabine Dick hatékonyan vezették az irodát, és össze is barátkoztak. Dick későbbi tanúvallomásában elmondta, hogy valahányszor Heusernek ki kellett adnia a parancsot egy zsidók elleni akcióra, odasietett titkárnője íróasztalához: „Sabine, gyorsan írja meg ezt!” Sabine Dick értette az ilyen utasítások kódolt nyelvét. Heuser ugyan diktált neki valamit egy „X-ben vagy Y-ban lévő gettó gyökeres felszámolásáról”, de a szöveg ritkán utalt egyértelműen a zsidókra. A főnök általában három példányt rendelt, minden kivégzőosztag parancsnoka részére egyet-egyet. Sabine elvégezte a papírmunkát, majd Heuser osztotta szét a parancsokat alárendeltjei közt. Ekként a parancsok nem fordultak meg több kézen, és másolatok sem készültek róluk. Mihelyt Heuser a parancsokat kiosztotta, az iroda légköre ismét nyugodt, sőt néha egyenesen ünnepi és oldott lett. A férfiak megkönnyebbültek, amiért nem kellett igazi, partizánok elleni csatározásba vonulniuk. Védtelen zsidókat öldösni sokkal könnyebb volt.

A partizánellenes hadjáratra egészen más jellegű parancsok mozgósítottak. Ezekben sokkal több részletet bíztak a papírra, feltüntették valamennyi résztvevő nevét, megjelölték, kinek-kinek milyen fegyver jár, valamint kiutalták az élelmet és egyéb ellátmányokat. A zsidók kivégzését elrendelő parancsokban élelemről nem esett szó. Ehelyett snapszot kellett vételezni, és szétosztani a vérengzés végrehajtói közt. Az utóbbiak gyakran részegen tértek vissza az akcióról, és berontottak a nők hálótermébe, majd azzal az ürüggyel, hogy további jelentéseket kell gépelni, kihurcolták a nőket a szobáikból, és egy másik titkárnő illedelmes megfogalmazása szerint „a társaságunkat keresték”.

A partizánellenes hadműveletek hetekig is elhúzódhattak, míg a tömeges kivégzéseket általában egy nap alatt

lebonyolították. Valamennyi alkalmazásban álló SS-rendőrtől elvárták, hogy atrocitásokat hajtson végre polgári személyek és partizánok ellen, de ha valaki a zsidók elleni akciót tagadta meg, vagy aznap inkább az irodában maradt, nem sújtotta semmilyen büntetés. Egyetlen férfit vagy nőt sem köteleztek arra, hogy közreműködjön a népirtás végrehajtásában; másfelől persze a holokauszt soha nem valósulhatott volna meg, ha a kötelességtudat nem hallgattatja el az erkölcsi érzéket. Amikor vélt kötelesség és erkölcs között kellett választani, férfiak és nők között sokkal kevesebb volt a különbség, mint a hasonlóság.

Sabine Dick és kolléganői 1941 végén érkeztek meg a keleti területekre, és csakhamar észlelhették, hogy a helyi vagy a birodalomból ideszállított zsidókat sorra lemészárolják. A minszki Gestapo-kirendeltség, amely legalább tíz női alkalmazottat, gépírónőket, könyvelőket, fordítókat foglalkoztatott, a holokauszt epicentrumának számított. A holokauszt leghírhedtebb végrehajtói közül sokan megfordultak itt, köztük Heinrich Himmler, aki szeretett a helyszínen dönteni, és a belorussziai vérengzések környezetében hajtott végre gyilkos kísérleteket robbanóanyagokkal és szén-monoxiddal. Sabine Dick irodájában mintegy száz zsidó munkás dolgozott, akik az alagsorban aludtak. Voltak az épületben vallatóhelyiségek és kínzókamrák is. Egyes zsidókat az udvaron akasztottak fel; másokat a hivatal előtt várakozó elgázosító teherautókba tereltek. Ilyen volt Sabine munkahelyének légköre.

Nem meglepő tehát, hogy az irodában és környékén a zsidó deportáltakról és foglyokról úgy beszéltek, mintha nem is volnának emberek. A fogyasztás, a kereskedés és a nyerészkedés kultúrájában, amelyben gyakran a német nők voltak a hangadók, a zsidókat árunak tekintették. Amikor zsidó szállítmányok érkeztek Minszkbe, a Gestapo-hivatal személyzete élvezettel dúskált a deportáltaktól elrabolt ínyencfalatokban, amelyeket *Judenwurst*-nak, zsidó kolbásznak neveztek. Semmi sem mehetett veszendőbe - leszámítva az „emberi szemetet”. A zsidó javak és vagyontárgyak beszerzésének és elosztásának középpontjában gyakran a hivatal titkárnői álltak — ők kezelték az elrabolt „zsidó kolbászt” is. A zsidók legyilkolása előtt vagy után ők készítették el, szolgálták fel, és férfi kollégáik társaságában el is fogyasztották.

Sabine Dick azonban nem érte be a zsidó elemózsiával. Hivatali kollégái hoztak szóba egy nagy majorsági épületet a Minszk-től mintegy nyolc mérföldre fekvő Malij Trosztenyecben, amely meg van rakva zsidó ruhaneművel és egyéb személyes tárgyakkal. A Malij Trosztenyec-i birtok egyszerre volt munkatábor és nagyméretű fogadóközpont, ahol helyi és külföldi - holland, osztrák, cseh, német és lengyel — zsidókat lőttek agyon a gödrök szélén, majd traktorokkal egyengették el a földet. A tanya és a közeli erdők hamarosan a belorussziai holokauszt legnagyobb temetőjévé váltak; az itt kivégzett zsidók számát a becslések hatvanötezer és kétszázezer közé teszik. A Malij Trosztenyec-i áldozatok jelentős részben jómódúak voltak, és Hamburgból, Frankfurtból vagy Bécsből magukkal hozták legértékesebb vagyontárgyaikat. Amikor Dick fivére elesett a háborúban, és neki gyászruhára volt szüksége, magától értetődőn jutott eszébe Malij Trosztenyec: ott bizonyára talál megfelelőt. Eduard Strauch SS-*Obersturmbann-führer* — Heuser főnöke — megjegyezte, hogy egy, az ő pozíciójában lévő német nőnek nem illik zsidó holmiban járni. Sabine hallgatott rá. Gyászruhát máshonnan szerzett. Az arany azonban más volt. A fogorvosától igazolást kért, hogy töméseihez aranyra van szükség, és az írást bemutatta Georg Heusernek, aki a hivatali páncélszekrényben felhalmozott aranyból három zsidó jegygyűrűt utalt ki neki. A háború után a nő azt állította, hogy a gyűrűk elvesztek, amikor a szövetségesek lebombázták az otthonát. De a nyomozók nem szólították fel, hogy nyissa ki a száját.

A két titkárnő, Liselotte Meier és Sabine Dick a náci halálgépezet központjában tevékenykedett, és megannyi társnőjükhöz hasonlóan a leghitványabb fosztogatással használták ki a hatalomhoz való közelségüket. A keletre helyezett tanítónők, ápolónők, szociális gondozónők és női áttelepülési tanácsadók tettestársi szereplése nem volt olyan szokványos és elterjedt, mint a titkárnőké (és mint majd látni fogjuk, a feleségeké). Mindazonáltal erre is számos példa akadt, amely figyelmet érdemel, mivel rávilágít, hogyan vonta be a népirtás a nőket is a maga műveleteibe, gyakran amolyan *ad hoc* módon.

Ha fel akarjuk térképezni a német nők keleti jelenlétét, nagyobb sűrűségben ott találjuk őket, ahol jelentős számú népi német tömörült: Litvánia, Ukrajna és Kelet-Lengyelország egyes vidékein,

valamint a cári Oroszország olyan településein, ahol a XVIII. század óta laktak német gazdálkodók és iparosok. Amikor Hitler és Himmler ezeket a kolóniákat szemelte ki a majdani árja erődítmények utópisztikus helyszíneinek, fiatal német nők kapták a megbízást, hogy mintegy a Führer misszionáriusaiként, akiket „a kultúra hordozóinak" is neveztek, építsék ki a szóban forgó településeket.

Az egyik ilyen népi német bástya Zsitomir és Vinnyica közé ékelődött; az utóbbi helység közelében hozta létre Hitler és Himmler 1942 nyarán a maga szigorúan titkos főhadiszállását. Mintegy száz nő érkezett a birodalomból, hogy a helyi népi német fiatalokat Hitler lojális híveivé nevelje. Mint a Nemzetiszocialista Jóléti Szövetség hivatalos képviselői, ezek a lelkes kolóniaépítők negyvenegy óvodát, valamint több szülőotthont és segélyállomást alapítottak. A fiatal anyákat bábák oktatták „faji higiénére". Szociális gondozónők és pedagógusok vezették rá a népi németeket, hogy a zsidók a német nép elpusztítását tervezték, és a német nép azért üzent hadat nekik, mert körülzárták a németeket, hogy kiéheztessék őket. A fiataloknak azt ajánlották, hogy a Führer példáját követve ne dohányozzanak és ne igyanak. Hitlert ábrázoló fényképeket és horogkeresztes zászlókat osztogattak, és a fiatalokat náci dalokra tanították. Ezek a népi németek gyakran ínségben éltek, de elég fogékonyak voltak az antiszemita bűnbakkeresésre meg a bosszúra: az 1930-as években megtapasztalták a bolsevik terrort, és szemükben a zsidóság meg a bolsevizmus egyet jelentett. A kultúrahordozóvá kinevezett német nők szorgosan munkálkodtak a népi németek ideológiai nevelésén, és erősítették bennük a vérszomjas bosszúvágyat.

Láttuk már, hogy a német megszállók társadalmában létezett egy további női csoport is: az SS-feleségek. Volt egy feltűnő közös vonásuk: a titkárnőkkel, tanítónőkkel, ápolónőkkel, avagy „a kultúra hordozóival" ellentétben ők hivatalosan nem kaptak semmilyen közvetlen szerepet abban a munkamegosztásban, amely a holokausztot lehetővé tette. Ugyanakkor azonban a gyilkosokhoz való közelségük és saját ideológiai fanatizmusuk sokukat változtatta potenciális résztvevővé, míg mások felbújtóként léptek fel.

A náci vezetők különféle intézkedésekkel, például a házasságtörés elleni törvényekkel próbálták a házasságokat a háború tartamára megszilárdítani. Ahol csak erre mód nyílt, arra biztatták a tisztségviselők feleségeit, hogy kövessék keletre helyezett férjüket legalább rövid látogatások erejéig. A megszállt területekre való belépéshez különleges útlevélre volt szükség; a formaságokat a meghívó fél, általában a férj, a rokon vagy a kormányhivatali vezető intézte.

Vera Wohlauf, akinek egy hamburgi kereskedővel kötött házasságát egy második, egy SS-rendőrtiszttel kötött frigy követte, 1942 nyarán érkezett Lengyelországba. Új jegyesével, Juliusszal megegyeztek, hogy az esküvői szertartást június végén, a férfi szabadsága alatt rendezik, és ezután Vera sietősen csatlakozott hozzá. Juliust a 101. rendőrzászlóalj három százada közül az egyik élére nevezték ki; erre az egységre bízták a Miedzyrzec Podlaski-i gettó 1942. augusztus 25-én és 26-án esedékes felszámolását. E két nap alatt több mint tizenegyezer zsidót gyűjtöttek össze a piactéren. A járásképteleneket és azokat, akik ellenálltak a deportálásnak, megverték és agyonlőtték. Sokan összeestek a nyári hőségtől. A mintegy 960 halott - fiatalok és öregek, férfiak, nők és gyerekek - az utcákon hevert, szétszórva vagy halmokba rendezve. Az állomáson már nagyjából hatvan vasúti kocsi állt készenlétben. Az élve maradt zsidókat marhavagonokba zsúfolták; egy vagonba 140 embert. Sokukat összenyomta a sokaság vagy fuldokoltak a mozgástér és a levegő hiánya miatt. A gyilkos deportálás túlélőit Treblinkába szállították, ahol közvetlenül megérkezésük után elgázosították őket.

Az akció reggelén Julius Wohlauf késlekedett. Amikor bajtársai századosuk szállásához értek, elősétált Vera, aki rögvest felugrott a teherautó elülső ülésére; ez a jármű a Miedzyrzec Podlaskiba induló konvojhoz tartozott. Talán a levegőben még kísértett a hajnali hideg, vagy talán Vera szeretett volna stílusosan öltözni, de nyári ruhája fölött katonaköpenyt és a fején katonasapkát viselt.

Nem Vera volt az egyetlen nő, aki a vérengzésen megjelent; felvonultak más német tisztségviselők asszonyai, továbbá néhány vöröskeresztes ápolónő is. Az utóbbiakat nem vették elő a háború után, amikor az Ordnungspolizei 101. zászlóaljának viselt

dolgait vizsgálták. A feleségek közül néhányat azonban felelősségre vontak. Verát a miedzyrzeci tömeggyilkosságról kérdezték, amelyet ő úgy jellemzett, mint „békés, mondhatni idilli áttelepítést egy keleti munkatáborba”. Voltak azonban tanúk, akik egészen másként vallottak. Vera Wohlauf rendhagyó, feltűnő jelenség volt a piactéren, ahol a deportálandó zsidókat összegyűjtötték. Nem húzódott félre, hanem jött-ment az áldozatok között, és hatalmával tüntetve megalázta őket. A nőszemély, aki állítólag korbácsot is lóbált - ez a keleti náci gyarmatosítók körében státusszimbólumnak számított -, a háború utáni tanúvallomások szerint másállapotban volt. Vera, aki közismerten hajhászta a feltűnést, a vérontás kellős közepén helyezkedett el. A zsidók látószögéből, akiket már összevertek és megvadulva lövöldöztek is rájuk, az asszony is üldözőik közé tartozott, „egy volt közülük”.

A szóban forgó *Aktion*-t a holokauszt tudományos kutatói közül többen, Christopher Browning, Gudrun Schwarz és Daniel Goldhagen is tanulmányozták. Mindhárman elemezték a történteket, és e rémálomszerű vérfürdő egy rendhagyó részletéről, tudniillik Vera Wohlauf jelenlétéből különböző következtetéseket vontak le. Browning elemzése szerint a férfiakat feszélyezte a nő jelenléte, amely szégyenérzést váltott ki belőlük. Goldhagen ezzel szemben azt emeli ki, hogy a 101. rendőrzászlóalj tagjai büszkék voltak a zsidók ellen elkövetett cselekményeikre, és az állapotos asszony disszonáns jelenléte csupán arra emlékeztette őket, hogy a népirtás mocskos gyakorlata „férfimunka”. Browning és Goldhagen azonban egyaránt a német férfiakra, tehát a gyilkosokra vonatkoztatva elemzi Vera jelenlétét, anélkül hogy a nő saját, önálló miedzyrzeci szerepét vizsgálnák.

Két hónappal a gyilkosságok előtt Vera átesett az orvosi vizsgálaton, amelyre a házasságkötéshez szükség volt. Az orvos feljegyezte, hogy a nő 1942 májusában menstruált, és terhesség jelei nem mutatkoznak rajta. Nos, Vera 1943. február elején gyermeket szült, vagyis az augusztusi vérfürdő idején terhessége első két hónapjában volt, e szerint állapota még nem lehetett felismerhető - ellentétben azzal, amit Julius Wohlauf baj társai háború utáni visszaemlékezéseikben oly hangsúlyosan kiemeltek, és amit az egység egy másik rendőrének felesége megerősített. Meglehet, hogy Vera éppen a gyilkosságok idején jelentette be

terhességét; az is lehet, hogy állapota visszatekintve kapott eltúlzott hangsúlyt.

A zászlóalj egyik hadnagyának felesége a háború után azt tanúsította, hogy a miedzyrzeci *Aktion*-t követően a rendőrparancsnok „nyilvános” gyűlést rendezett, „tisztek és altisztek eléggé népes hallgatósága előtt; de jelen volt több feleség is, aki csatlakozott a férjéhez, köztük jómagam is”. A parancsnok, bizonyos Trapp őrnagy kifejtette, hogy a kivégzéssel járó akciókon nők nem lehetnek jelen, mivel „felháborító, hogy várandós nők ilyesmiknek tanúi legyenek”. Hitler Németországában a nők becsületrendje a viselősséget bizonyító pocak volt. A Reich biológiailag vezérelt kultúrájában a nőket termékenységük alapján értékelték; testük és egészségük nem számított magánügynek, hanem nyilvános megbeszélés tárgya volt.

Az állapotos Vera Wohlauf jelenlétét akkoriban is, később is férfiak és nők nemi szerepe elleni kettős támadásként ítélték meg. Hogy az emberirtás középpontjába egy jókötésű német nő kerüljön, komoly problémát jelentett a férfiaknak, akik ugyan élvezték asszonyaik társaságát a fronton, de annál inkább ellenükre volt, hogy a nők közvetlenül beleártsák magukat a vérengzésekbe, és jelenlétüket feltétlenül korlátozni akarták. A holokauszt végrehajtói és a katonák azért küzdöttek ebben a háborúban, hogy megvédjék Németországot, amelyet a termékeny anya alakja jelképezett. Vera, aki mintegy a hátországot testesítette meg, behatolt a háborús övezetbe és a holokauszt népirtó kegyetlenkedésébe. Wohlauf bajtársainak reagálása arra vall, hogy zavarban voltak; talán a kognitív disszonancia egy fajtája lett úrrá rajtuk. A zsidók nak mint elvont fogalomnak, mint fantomszerű erőnek veszniük kellett, hogy a németek életben maradhassanak - így érveltek a náci elkövetők. De miféle érvekkel igazolhatta a Lengyelországban ténykedő rendőri egység valamelyik gyakorló gyilkosa a kezéhez tapadó vért ifjú mátkája előtt, aki utánozta brutális tetteit? Becsülete és lojalitása megőrzése érdekében vállalnia kellett a kegyetlenkedést, hogy az asszony ártatlan maradhasson.

Julius baj társait leginkább talán az zavarta, hogy a nagyon is nőies megjelenésű Vera férfi módra viselkedett. Lengyelországi jelenlétével — megannyi más, férje mellé szegődött vagy a

megszállás közigazgatásában dolgozó német nőhöz hasonlóan - próbára tette és átformálta a viselkedési és szexuális normákat. Amit a nők külföldön cselekedtek, odahaza elfogadhatatlan lett volna. Ez a forradalom nem volt sima folyamat: feszültségek és konfliktusok járták át, és ezek közül jó néhány a háború utáni tanúskodásokra és a népirtásról őrzött emlékekre is rányomta bélyegét. Ez a disszonancia önmagában is tanulmányozásra méltó, másfelől viszont elhomályosította mindazt, amit Vera a holokauszt közvetlen résztvevőjeként valóban elkövetett.

Vera és Julius Wohlauf bajtársakkal együtt frissítik fel magukat, 1941 nyara

Sok német nő kíváncsiságból, veleszületett kegyetlenségtől indíttatva avagy egyéb okokból jelent meg a tetthelyeken. Mint bűntársak, ölésre biztatták párjukat, miközben a maguk sötét hajlamait is kiélték. A gettókban és a vasútállomásokon kigúnyolták a zsidókat. Rátették kezüket a zsidók személyes tulajdonára, és elfogyasztották vagy másként hasznosították azokat. Amikor a zsidók, otthonuk elhagyására kényszerítve, elindultak a kivégzőgödrök és a megsemmisítőtáborok felé, ezek a hölgyek társas ünnepségeket rendeztek. A hrubieszówi gettó felszámolásáról készült fényképeken a német nézők mosolyognak. Mialatt a zsidókat a Sobibórba induló vonatokhoz terelték, a felügyelő SS-

rendőrök asszonyai kávéra és süteményre gyűltek össze. Az Ordnungspolizei 101. zászlóaljának egyik tagja albumában őrizte a fotót, amelyen Vera férjével és annak kollégáival sörözget. A kép akkor készült, amikor az asszony 1942 nyarán meglátogatta párját. Vajon nem augusztus 25-én vagy 26-án, a miedzyrzeci tömeggyilkosságokat követően kattintották-e el a fényképezőgépet?

A holokauszt népirtó erőszakcselekményei hétköznapi tevékenységekkel és társasági, gyakran egészen intim természetű eseményekkel váltakoztak. Az a körülmény, miszerint Vera és Julius a Miedzyrzec körüli gettók, tömegkivégzések és deportálások légkörében élték mézesheteiket, és a zsidók ütlegelését és deportálását szemlélő hóhéroknak és hitveseiknek kávét meg süteményt szolgáltuk fel, ékesen bizonyítja, milyen mértékben ágyazódhatnak be a tömeggyilkos rendszerek a mindennapi életbe. Ez a folyamat, valamint a folyamatot kísérő normalizálódó élet teszi lehetővé a bűnök akadálytalan megvalósulását.

A női cinkosok, mint Liselotte Meier, Sabine Dick és Vera Wohlauf nem pusztán szemtanúkként követték a tömeggyilkosságokat: valamilyen minőségben hozzájuk is járultak, csak éppen a ravaszt nem húzták meg. Az irodáikban hatékony rendszereket kidolgozó férfiak és nők közti kapcsolatok; a kollégák közti meghittség dinamikája; a nácik, illetve szeretőik és hitvestársaik közti bűnszövetség; a női szakemberek és a náci fanatikusok becsvágya és antiszemita meggyőződése — ezek a tényezők változtatták Hitler kijelentéseit és nyilatkozatait, valamint Himmler sátáni politikáját a holokauszt iszonyatos mindennapi realitásává.

A zsidókat kirabló, a népirtást adminisztráló és a tetthelyeken aktívan jelen lévő női bűnözők sokasága még nincs jelen kollektív emlékezetünkben és hivatalos történelmünkben. A német nőknek Hitler háborújában játszott szerepét többé nem értelmezhetjük a hátországban végbement mozgósításuk és kihasználásuk eredményének. Ehelyett a hitleri Németország újfajta háborús nőtípust tenyésztett ki: a legerőszakosabb és legperverzebb női aktivitás és hazafiasság modelljét.

5

TETTESEK

A nácik első női tömeggyilkosa nem koncentrációs táborbeli őr volt, hanem ápolónő. A szakképzett nők közül ő volt a legvérengzőbb. A központilag megtervezett tömeggyilkos műveletek nem az auschwitz-birkenaui gázkamrákban és nem is az ukrajnai mészárlások helyszínein kezdődtek, hanem éppenséggel a Reich kórházaiban. Az első módszerek az altatópirulák, az injekciós fecskendő és a kiéheztetés voltak; az első áldozatok pedig a gyerekek közül kerültek ki. A háború folyamán az ápolónők torzszülött kisbabák és fogyatékos fiatalok ezreinek adagolták túl a barbiturátokat, fecskendezték be a halálos adag morfiumot vagy vonták meg tőlük a táplálékot és a vizet.

Mindez a haladás és a nemzet egészsége nevében ment végbe. A XIX. század utolsó évtizedeiben a genetika modern tudománya életre keltette az eugenetika nemzetközi kutatásait; az elnevezést egy 1910-ben megjelent könyve alcímében határozta meg a terület egyik amerikai, a Harvardon kiképzett vezető tekintélye, Charles Davenport: *Eugenetika: a tudomány, amely feltárja, hogyan tökéletesíthetjük az embert jobb tenyésztéssel.* Német szakmai körökben az eugenetikát faji higiéné néven is ismerték, és a diszciplína, specifikusabb módon, az árja lakosság szaporítására irányult. Az örökölt „genetikus” tulajdonságokat és fogyatékosságokat az emberiség különböző civilizációit meghatározó, faji vagy csoporteredetű megnyilvánulásokként értelmezték; eközben az utóbbiak közül egyeseket fejlettebbnek minősítettek másoknál, megállapítva, hogy valamennyi a fennmaradásért verseng. A rasszizmust ugyanolyan pozitívan értékelték, mint a nacionalizmust. A haladás, amelyet a szépség és a viselkedés német eszményei alapján képzeltek el, e tan szerint csak akkor valósulhat meg, ha az emberiség káros fogyatékosságait felszámolják. A túlbuzgó forradalmárok, vagyis, nemüktől függetlenül, a cselekvés náci megszállottjai az emberi egyenlőtlenségnek ezt a tudományát a legmesszebbmenőkig kívánták alkalmazni. Az árja tökéletesség céljának eléréséhez nem volt elegendő sem a biológiai manipulációk és sterilizálások révén

véghezvitt társadalmi beavatkozás, sem az elkülönítés. A faji degeneráció problémájának egyetlen totális, „végső” megoldása a fertőzés forrásának elpusztítása volt, és a műveletet a fogyatékos németekkel kezdték. A szigorúan titkos programra, amelyet félrevezető módon „eutanáziának”, avagy „irgalomból elkövetett gyilkosságnak” kereszteltek, személyesen Adolf Hitler adott felhatalmazást, és a háború fedezéke mögött hajtották végre.

Az „eutanáziaprogram”, amely időben megelőzte Lengyelország náci lerohanását, kezdettől fogva bábák és egészségügyi személyzet, azaz orvosok és ápolónők bevonásával járt. Ezek a szakemberek a továbbiakban kétszázezernél több embert gyilkoltak meg Németországban, Ausztriában, valamint a birodalomhoz csatolt lengyel és cseh területeken. Közel négyszáz orvosi intézmény vált a faji szűrés és szelekció, a kegyetlen kísérletezés, a tömeges sterilizálások, a halálra éheztetés és a méreggel elkövetett gyilkosságok állandó színhelyévé. A Lengyelország megtámadása előtti hetekben a birodalmi belügyminisztérium az orvosoktól és bábáktól név szerinti jelentéseket kért a súlyos fizikai és szellemi fogyatékosnak minősülő újszülöttekről és három év alatti gyermekekről. Az anyákra nyomást fejtettek ki, hogy adják be „beteg” gyermekeiket az úgynevezett gyermekklinikákra, amelyek feldolgozó és megsemmisítő központokká váltak. Mielőtt a programot felnőtt célszemélyekre is kiterjesztették volna, Németországban és Ausztriában már nyolcezer gyereket öltek meg. A „gyógyíthatatlan” betegségek és fogyatékosságok - köztük a „gyengeelméjűség”, a „bűnözői elmezavar” és a „demencia” - kategóriái mindinkább összemosódtak.

A lengyel pszichiátriai betegek tömeges agyonlövése Kocborowóban (német nevén Conradsteinben) kezdődött 1939 szeptemberében. 1939 októberében következett az owinskai (treskaui) elmegyógyintézet betegeinek eladdig példa nélküli tömeges elgázosítása; az áldozatokat a poznani VII. számú erődbe szállították, ahol egy kezdetleges kamrát szigeteltek el agyaggal — a kísérletet 1939 decemberében maga Himmler is megtekintette. Mozgó SS- és rendőri egységek rontottak végig Lengyelországon és később a Baltikumon, Ukrajnán és Belorusszián, hogy elmegyógyintézetek és kórházak betegeinek ezreit lőjék agyon vagy fojtsák meg elgázosító teherautókban. Magában a Reichben

Grafeneck és Hadamar elmegyógyintézeteiben az irodai személyzet természetes halálesetekről szóló értesítéseket gépelt, és ahogy már láttuk, az összevegyült hamvakból küldött egy-egy adagot az áldozatok családjának. A szakképzett egészségügyi személyzet és műszaki szakértőik Hitler jóváhagyásával új népirtási technikát fejlesztettek ki, amelyet a távolabb eső keleti területeken egyre növekvő méretű tömeggyilkossági műveletekben alkalmaztak. 1941 végén és 1942 elején tudósok, mérnökök, „krematóriumfűtők", sofőrök, valamint orvosok és ápolónők garmadáját helyezték át Belorussziába és Lengyelországba, hogy végrehajtsák azokat az elgázosító-módszereket, amelyeket először szovjet hadifoglyokon próbáltak ki, majd később, Belzecben, Sobibórban és Treblinkában, a Reinhard-hadművelet halálgyáraiban a zsidók ellen alkalmaztak. Emberi lényekből vasúti szállítmány, kísérleti állat és hamu lett.

E tömeggyilkossági műveleteknek lehetett része a keleti front sebesült német katonáinak osztott „irgalmas" halál is. A szigorúan titkos vállalkozás egy beavatottjának háború utáni tanúvallomása szerint az „eutanáziaprogram" válogatott résztvevőit, akik magának a Führernek fogadtak hallgatást, keleti szolgálatra osztották be, és Minszk körüli tábori kórházakba helyeztek, hogy „enyhítsék a német katonák szenvedéseit". 1941 decemberében és 1942 januárjában Viktor Brack SS-tiszt, aki elgázosítási és sterilizálási szakértelmével szerzett nevet a náci rezsimben, egy orvosokból, ápolónőkből és technikusokból álló csapat élén irányította ezt a keleti akciót. Jól tájékozott németek már akkor gyanították, történészek pedig azóta is utalnak rá, hogy a kudarcot vallott moszkvai offenzívában súlyosan megsebesült, szellemileg és fizikailag megrokkant német katonákat ilyen orvosi gárdák tettek el láb alól. A fejleményt az elsők között Pauline Kneissler említette, az az ápolónő és hivatásos gyilkos, akivel a 2. fejezetben találkoztunk.

A háborút követő bírósági tárgyaláson Kneissler feltárta, hogy őt is Minszkbe küldték sebesülteket ápolni, noha vallomásában ugyanakkor fájlalta, hogy nem dolgozhatott „rendes" vöröskeresztes ápolónőként valamelyik tábori kórházban. Vallomásának ez az ellentmondása bizonyos hitelt kölcsönöz annak az állítólagos kijelentésének, amelyet nem a bíróságon, hanem egy barátjának tett. E szerint keleti tartózkodása alatt halálos

injekciókat adott be agysérült, megvakult vagy megcsonkított katonáknak. Az áldozatok - mondta Kneissler az illetőnek — „a mieink", vagyis németek voltak. Amikor ezt a titkot megosztotta, állítólag ugyanazzal igazolta tettét, mint a Grafeneck-kastélyban történt elgázosítások kapcsán: ezúttal is azt hangoztatta, hogy a betegek fájdalom nélkül haltak meg.

Az eshetőség, miszerint német orvosi csapatok a Reich tulajdon katonáit öldösték, tabutéma volt - és továbbra is az -, és nem tudjuk biztosan, hogy megtörtént-e. Ám ha a rezsim már javában gyilkolt fogyatékos vagy elmebetegnek nyilvánított felnőtt német férfiakat, miért bajlódtak volna a hivatalosságok azzal, hogy nyomorék vagy gránátnyomást szenvedett német férfiakat a keleti frontról a birodalomba hazaszállítsanak? A keleti háború fedezéke mögött ezeket a sérült katonákat harctéri áldozatoknak is nyilváníthatták, a család pedig meggyászolhatta a hősi halottakat, és nem kérdezősködött. Elképzelhető, hogy az ilyen akciókat az ápolónői kar ideológiai kemény magva, a náci párt „barna" nővérei hajtották végre. Morfiumos fiolákkal és fecskendőkkel
megrakott kötényükben igencsak alkalmasak voltak rá, hogy az életveszélyesen sérült vagy harctéri idegsokkot szenvedett katonákat „irgalmas" halálban részesítsék. 1942-ben Hitler személyi orvosát, dr. Karl Brandtot, aki a birodalmi eutanáziaprogram egyik vezetője volt, előléptették az egészségügy birodalmi főbiztosává. E minőségében felügyelte a betegek legyilkolásának „Brandt-hadműveletként" ismert kiterjesztését az olyan kórházakra és hasonló intézményekre, amelyeket katonai célra szemeltek ki. A háború végére az eutanázia német áldozatai között, akiket a kórházakból és betegotthonokból elgázosító-központokba szállítottak, egyaránt voltak geriátriai betegek, idegrendszeri zavarokban és egyéb, a bombázások okozta sokkban szenvedők, valamint traumás neurózisban megbetegedett katonák.

Miután a mozgó egységek vagy az orvosi személyzet végeztek az ukrán, belorusz, baltikumi és lengyelországi kórházak és elmegyógyintézetek betegeivel, az intézményeket többnyire a körzeti hatóságok vették át, és Hitlerjugend-klubokat vagy kaszárnyát létesítettek bennük, esetleg hálótermeket a női személyzet részére vagy klubot SS-tiszteknek. Lengyelországban azonban az ilyen megürült intézmények egy részében újabb

áldozatok csoportjait fogadták megsemmisítés céljából. 1942-ben Hitler eutanáziaprogramjának vezetői a birodalomból deportáltattak betegeket egy német-lengyel határváros, Meseritz-Obrawalde elmegyógyintézetébe." 1942 és 1944 között huszonhat németországi városból érkeztek a szállítmányok, többnyire az éj leple alatt. Az 1943 végén és 1944 elején Hamburgból érkező, összesen 407 fogyatékos beteg között 213 férfi, 189 nő és öt gyermek volt. Meseritzbe papíron mintegy kilencszáz beteg fért, de a háború folyamán, ahogy a vezető főorvosnő később kijelentette, „a szállítmányok egyre csak jöttek és jöttek”. Végül kétezer beteg szorongott az épületben, akik nap mint nap a koncentrációs táborokéihoz hasonló szenvedéseken mentek keresztül: volt névsorolvasás, kényszermunka és rendszeres szelekció. Az orvosok és az ápolónők, háború utáni ügyészi megállapítás szerint, megölték mindazokat a betegeket, „akik különösen megterhelték az ápolónőket, vagyis a süketnémákat, a súlyos betegeket, az akadékoskodókat vagy fegyelmezetleneket, és azokat is, akik pusztán csak idegesítőek voltak”, valamint azokat, „akiket szökési kísérlet közben fogtak el, és azokat is, akik nemkívánatos szexuális viszonyt folytattak”. Egyedül ezen az egy tetthelyen a meggyilkoltak száma hatezer és tizennyolcezer közé tehető.

Az ápolónők, akik később bevallották, hogy Meseritzben betegeket öltek, Pauline Kneisslerrel ellentétben nem fogadtak titoktartást az eutanáziával kapcsolatban. Egyikük rávilágított, hogy a gyilkossághoz legalább két nővérre volt szükség, mivel az áldozatok védekeztek a nagyobb adag gyógyszer és az injekció ellen. Meseritz-Obrawalde egyike volt a néhány „vadon nőtt” eutanázia-tetthelynek, amelyeket szándékosan a birodalom keleti határa mentén létesítettek: itt nagyobb szállítmányokat is fogadhattak, az áldozatokat pedig tetszés szerint választhatták ki és tüntethették el.

A holokauszt, beleértve az eutanáziakampányt is, államilag kezdeményezett politika eredménye volt. Az öldöklést az állam és a náci párt alkalmazottai és szerződéses vállalkozók szervezték és hajtották végre, állami fennhatóság alatt álló intézményekben — külön e célra létesített gyilkossági központokban, koncentrációs táborokban, elmegyógyintézetekben és kórházakban. E nyilvános intézményekben számos nő dolgozott mint tisztviselő,

nyomozó, felügyelő és őr, és a tényleges végrehajtók között is sok ápolónőt és orvosnőt találunk. A gyilkos nők most következő példái azonban a terror és a bebörtönzés hivatalos színhelyein kívül is megtalálhatók, a táborok peremén, a kelet vidéki gettóiban, az SS-rendőrök háztartásában, a magánházak és -birtokok kertjében, a kelet-európai kisvárosok nyitott piacterein és földjein.

A határvidék volt az az európai színpad, ahol Hitler és követői kiélhették birodalmi képzelgéseiket, és egyszersmind büntetlenül valósíthatták meg bűnöző politikájukat. Az ebben a fejezetben szereplő női elkövetők közül jó néhányan többek között az ilyen tevékenységekből is kivehették részüket. Új szerepek bőrébe bújtak: olyan hibrid személyiséggé váltak, amelyben egyszerre testesült meg a kérlelhetetlen náci hazafi, a gátlástalan női cowboy és a hidegvérű antiszemita. Korbáccsal vagy ostorral jártak-keltek, pisztolyokat, puskákat lóbáltak, lovaglónadrágot öltöttek, és lóháton közlekedtek. Az átváltozás teljesebb már nem is lehetett volna.

Johanna Altvater, a fojtogató légkörű Mindenből származó becsvágyó vállalati titkárnő huszonhárom évesen érkezett meg Volodimir-Volinszkij ukrán—lengyel határvárosba. A harmincezer lakosú megyeszékhelyet" búzaföldek és erdők vették körül; ezek határát két folyó, a Bug és a Luga ingoványos partjai jelölték ki — a németek előszeretettel csónakáztak és piknikeztek itt. A városka egyszersmind fontos katonai-ipari csomópont is volt, katonai barakkokkal, rádióállomással, repülőtérrel, üzemanyagraktárakkal, tégla-, textil- és ruhagyárral. Ami a helyi zsidóságot illeti, ezek a létesítmények döntő szerepet játszottak abban, hogy munkaerőként életben maradhassanak.

Néhány hónappal azelőtt, hogy Altvater 1941 szeptemberében Volodimir-Volinszkijba érkezett volna, egy speciális SS és rendőri kommandóosztag már életbe léptette az első zsidóellenes rendszabályokat. A helyi német katonai parancsnok közreműködésével zsidó tanács alakult, amelynek tagjait aztán nyilvánosan megalázták, és többüket élve temették el; a zsidó tanács elnöke családjával együtt öngyilkos lett. Szeptember 30-án, jóm kippur napján, nagyobb szabású vérengzésre került sor. Altvater főnöke, egy Wilhelm Westerheide nevezetű „sasszemű

vakarcs” lett a kerületi biztos. A zsidók, akik túlélték a mészárlások első hullámát, azonnal megértették, hogy Westerheide alatt nem lesz könnyebb a sorsuk. Kezdetnek „céllövészetet” rendezett azokra a zsidókra, akik éppen üzemanyaggal teli hordókat rakodtak a vasútállomáson.

1942 áprilisában a gettót szögesdróttal vették körül. Addig a zsidóknak megkülönböztető jelvényt kellett viselniük, és csak egy kijelölt városrészben lakhattak, a városon belül azonban szabadon mozoghattak. Zsidók, ukránok és lengyelek közösen működtették a helyi feketepiaci gazdaságot. Mihelyt a gettót körülzárták, zsidó rendőrség alakult, amelytől, valamint a zsidó tanácstól elvárták, hogy minden német követelést teljesítsenek. Westerheide és vezérkara a zsidókat arra kényszerítette, hogy szolgáltassák be pénzüket, ékszereiket, bútoraikat és egyéb értéktárgyaikat hamis védelmi ígéretek fejében. Elkobozták a kemény tél átvészeléséhez tartogatott fa- és szénkészletüket is. 1942 júniusában a gettót két csoportra osztották: egy túlélő szavaival a „halott”, azaz nem dolgozó zsidókra, ahová főleg nők, gyerekek és idősek tartoztak, valamint a szakmunkások sokkal kisebb, „élő” táborára. A gettó határát ukrán kisegítő rendőrök őrizték.

1942 nyarán és 1943 őszén a német tömeggyilkosságok hullámai a zsidók létszámát az egész régióban húszezer főről négy- vagy ötszázra csökkentették. A vérengzés 1942 augusztusának végén kezdődött, amikor Westerheide visszatért a biztosok lucki értekezletéről. Ez alkalommal a nácik megszállta Ukrajna többi körzeti kormányzójával egyetemben megtudta: főnökeik elvárják, hogy a végső megoldást „száz százalékig” foganatosítsák.

Habár „Fräulein Hannának” természetesen nem kézbesítettek ilyen parancsot, Johanna Altvater elhatározta, hogy vállalja a maga részét. Gyakran kísérte el főnökét, ha az rutinszerű látogatást tett a gettóban; látták, amint lovaikat a nő a gettó kapujához pányvázza. 1942. szeptember 16-án a gettóba belépve meglátott két zsidó gyermeket, egy hatévest meg egy tipegőt, akik a gettó falának közelében laktak, és integetett nekik, mintha valami kellemes meglepetéssel kecsegtetné őket. A pici odament hozzá. Ő a karjába emelte, és olyan erősen szorította, hogy a gyermek vergődni kezdett, és jajgatott. Altvater ekkor a lábát megragadva fejjel lefelé

tartotta, és úgy csapta a gettó falához, mintha egy kis szőnyegből verné ki a port, majd a halott apróságot apja elé dobta. Az apa később így vallott: „Ilyen szadizmust soha még nőtől nem láttam. Soha nem fogom elfelejteni.” A férfi emlékezett rá, hogy más német személyiségek nem voltak jelen. Altvater a gyermeket önként, saját akaratából ölte meg.

A gettó likvidálása közben a közeli hadifogolytábor német parancsnoka is látta, amint Fraulein Hanna lovaglónadrágban taszigál fel zsidó férfiakat, nőket és gyerekeket egy teherautóra. Ostorát pattogtatva cirkált a gettóban, hogy — az idézett német megfigyelő szavaival - „marhahajcsárként” teremtsen rendet a zűrzavarban. Altvater a rögtönzött kórházként szolgáló épületbe is bement, berontott a harmadik emeleten lévő gyermekosztályra, és ágyról ágyra járva minden gyereket szemügyre vett. Időnként megállt, felkapta valamelyik kis beteget, és az erkélyről az utca kövezetére dobta, majd a nagyobbakat az erkélyre lökdöste, és áthajította őket a korláton. Nem minden gyerek halt bele a zuhanásba, de a túlélők is súlyos sérüléseket szenvedtek el.

Altvater nem volt egyedül a kórházban: egyik barátja, a Keller nevű német csendőrfőnök is elkísérte. Jogkörével élve ez a Keller leküldte a Michal Geist nevű zsidó ápolót az utcára: nézzen utána, hogy a mozdulatlanul heverő gyerekek valóban halottak-e. A sebesülteket és az osztály többi kiskorú ápoltját felrakták egy teherautóra. Altvater és Keller, a munka rájuk eső részét elvégezve, elhajtottak, minden bizonnyal a város szélén megásott kivégzőgödrökhöz.

Altvater specialitása - az egyik túlélő szerint „ocsmány szokása” — a gyerekek öldösése volt. Egy megfigyelő észrevette, hogy gyakran édességgel csalogatta magához a gyerekeket. Amikor azok odajöttek, és kinyitották a szájukat, a nő az oldalán viselt kis ezüstpisztollyal a szájukba lőtt. Egyesek szerint Altvaternek és Westerheidének viszonya volt, de a legtöbben a kerületi biztos „férfi-nő” társának *(Manmweib)* csúfolták. A városban állomásozó többi nővel, például egy német vöröskeresztes nővérrel és munkahelye egy másik titkárnőjével nem sikerült összebarátkoznia. Eljárt a katonaotthonokba, hogy társasági életet éljen, de a többi nő „nem sokra becsülte, mivel mindig a barna pártuniformisban járt, és úgy viselkedett, mint a férfit játszó leszbikusok”. Nagydarab

nő volt, és rövidre nyírt „férfifrizurát” viselt. Zsidó túlélők és ismerős német tanúk felidézték férfias jellemvonásait, amelyeket agresszív viselkedéséhez társították. A náci erőszak ilyetén ábrázolásaiban Johanna Altvater valamiféle kétértelmű és különösen visszataszító transzszexuális jelenségként tűnik fel. Környezete rendhagyóan férfias külsejével magyarázta hátborzongató brutalitását, mint ahogy — másfajta okoskodással — Vera Wohlauf brutalitását a terhesség jellegzetesen női állapota tette különösen ellenszenvessé. Ám a nemi hovatartozás önmagában egyik esetben sem ad magyarázatot az elkövetett bűnök mértékére.

A zsidókat a volodimir-volinszkiji gettóból a Pjatidnij körüli földekre hajtották. Itt széles, kereszt alakú árkokat pillantottak meg: zsidó munkásokkal ásatták ki őket kivégzésük előtt. A következő két hét folyamán nem kevesebb, mint tizenötezer zsidót lőttek itt agyon. Westerheide, aki később eldicsekedett a „kinyírt” személyek magas számával, lóháton jelent meg, akárcsak Altvater jó barátja, Keller, akit később „a leggonoszabbak egyikeként” jellemeztek. A tömegmészárlás helyszínének közelében Westerheide és cimborái néhány német nő társaságában terített asztalnál lakmároztak. A mulatozók között ott volt Altvater is: a vérfürdő közvetlen közelében evett-ivott. A háttérből szóló zene összevegyült a fegyverropogással. Időnként a német hóhérok valamelyike felállt az asztal mellől, átsétált a vesztőhelyre, megölt néhány embert, majd visszatért a dáridózók közé. Lengyel parasztok, akik a közeli földeken dolgoztak - többen például körtét szedtek -, a sikoltozás és lövöldözés hallatán figyelmeztették az erdőben rejtőzködő zsidókat, nehogy a gettóba visszatérjenek.

A háromezer életben maradt zsidót szögesdrót kerítés mögötti viskókba zsúfolták. Többen egy ágyon, mások a földön aludtak, fűtés nem volt, naponta 390 kalóriás fejadagot, vagyis nem egészen tíz deka (három szelet) kenyeret kaptak; mindez betegségekre tette fogékonnyá az embereket, és a gettón tífuszjárvány nyargalt végig. A romok közé merészkedő gyerekek egyike a tízesztendős Leon Ginsburg volt. A családját hiába kereste; hamarosan aztán megtudta, hogy a németek és cinkosaik családja legtöbb tagját megölték. Amikor sorstársai beszámoltak a történtekről, talán Johanna Altvaterra utalva megemlítették, hogy egy Anna nevű „lengyel nő, a parancsnok szeretője, elsőnek

választhatott a női cipőkből és ruhákból”. A feldúlt gettóban fekete-fehér fényképek szóródtak szanaszét a kövezetlen utcákon: mosolygó zsidók örvendeztek rajtuk különféle, háború előtti eseményeknek, esküvőnek, vallási ünnepnek, iskolazárásnak, születésnapoknak. Most mind halottak voltak, és úgy meredtek a kisfiúra, mint a kísértetek. Leon megértette, hogy itt nem maradhat, és ő is az erdőbe menekült.

Ha Leon nem így tesz, a gettóban nem maradt volna élve. Westerheide, Keller, Fraulein Hanna és SS-beli kollégáik hajthatatlanok voltak. 1943 első felében újabb tömegmészárlást rendeztek, amelynek során ezerkétszáz, a gettóból és a város környékéről elhurcolt zsidót lőttek agyon. Ezer mesterembert hagytak életben családjával együtt a német megszállás utolsó napjaiig: 1943 decemberében Westerheide és hivatala felszedte a sátorfáját. És talán nem véletlen, hogy a nácik megszállta Ukrajna zsidók elleni utolsó tömeggyilkosságára éppen Volodimir-Volinszkijban került sor, 1943. december 13-án és 14-én.

A náci vezetők felfogták, hogy a hadjáratot esetleg elveszíthetik, de eltökélték, hogy a zsidók elleni háborút igenis megnyerik. Amikor a Németországba való visszavonulás első, oroszországi szakasza megkezdődött, a német erők azt a parancsot kapták, hogy az utolsó szálig irtsák ki a még életben lévő zsidó lakosságot. Egy külön kommandóegység ekkor az utolsó zsidókat „egy erdős területre hajtotta, amelyet a csendőrség és az ukrán segéderők egy gépesített szakasza előzőleg elkerített. Ugyancsak előre megrakták a máglyát is a holttestek elhamvasztására.”

1943 végén, mielőtt a volodimir-volinszkiji hivatalt becsukták, Johanna Altvater már a Reichben tartózkodott. Miután a körzet legmagasabb méltóságának személyi titkárnőjeként helyt állt, áthelyezték a régió fővárosába, Luckba. Az új beosztást azonban nem jutalomnak szánták: fegyelmi okokból kellett munkahelyet váltania. Altvater a háború után holmi jelentéktelen indokra hivatkozott: egy átmulatott éjszaka után ő és jókedvű cimborái „egy tehenet hajtottak a gettóba”. Hogy miféle játékról lehetett szó, nem tisztázódott. A nő hazautazott karácsonyi szabadságra, és Volodimir-Volinszkijba többé nem tért vissza. A szovjetek 1944 januárjában és februárjában foglalták vissza a régiót.

Altvater, aki még mindig reménykedett, hogy keleten szép jövő vár rá, jelentkezett egy közszolgálati programra, amely a gyarmati elit továbbképzését tűzte ki célul.

Amikor Johanna Altvater náci hivatalos személyként pózolt, és kitört belőle az agresszió, férfinak álcázta magát. Vera Wohlauf katonaköpenyben és katonasapkában kereste fel a Miedzyrzec

Erna Petri fiával grzendai birtokán (fent), és kocsiban a családi villa előtt (lent)

Podlaski-i deportálások és tömegkivégzések színhelyét. Ezek az átváltozások nem voltak sem teljesek, sem visszafordíthatatlanok, mégis leleplezik, milyen könnyedén váltottak szerepet a keleten tartózkodó német nők. Abban az

ütemben, ahogy a változatos háborús zónák között ingáztak, és egyesekben feltételes reflexszé vált, hogy a közhit szerint férfiaknak fenntartott teendőket is magukra vállaljanak, úgy zavarodtak össze a hagyományos teljesítmények és szerepek. És ez az átváltozási képesség sehol sem vált oly vérfagyasztón szembeszökővé, mint azon SS-feleségek esetében, akik az elkövetők közé léptek. Ezek az asszonyok rendelkeztek az ölés képességével, ugyanakkor pedig meggyőzően alakították több szerep kombinációját: egyszerre voltak ültetvények úrnői, rabszolgámunkásoknak parancsoló, ruhájuk fölött kötényt viselő préri-Madonnák, gyermekek kihordói és fegyverforgató német háziasszonyok.

Himmlernek a Lengyelországban, Ukrajnában, Belorussziában és a Baltikumban állomásozó SS-tisztjei hitveseikkel együtt élvezték a kelet szabadságát, a kaland izgalmát, a termékeny föld kincseit, a „bennszülöttektől” zsákmányolt megannyi cikket és a korbács hatalmát. 1942 végére az SS a Fekete-tenger és a Baltikum között csaknem másfél millió angol hold (600 000 hektár) művelhető föld fölött rendelkezett. Az SS által kisajátított ültetvények legjavához tartozott Grzenda (Hriada), egykor egy lengyel nemes remek udvarháza vagy *dwór*-ja, a mai Lvov határában.

1942 júniusában Erna Petri, aki odahaza, Türingiában oly emlékezetesen ülte meg motorbiciklijét, hároméves fiával Grzendába érkezett. A dimbes-dombos, rétekkel tarkított vidéken a fehér oszlopokra támaszkodó kúria magasról nézett le a környező falvakra. A látogatók díszes kovácsoltvas kapun léptek a kör formájú felhaj-tóhoz, valamint az istállók sorához, tyúkólakhoz és a cselédszállásokhoz vezető útra. Száz évvel korábban gondos mesteremberek rakták ki apró, fekete, fehér és terrakotta csempével az északi oszlopos bejárati csarnok és az előtér padlóját. A lépcsőházat és a verandát cikornyás, áttört művű korlát díszítette. Elképzelhető, micsoda izgalom és büszkeség fogta el Erna Petrit, midőn ebbe a tekintélyt parancsoló otthonba érkezett, amely oly élesen elütött a család nyomasztó türingiai tanyájától.

Két napba sem telt, és észrevette, hogy Horst, a férje veri a munkásait, és erőszakoskodik a szolgálókkal. A helyi gazdák szadistának nevezték, aki élvezi a fizikai brutalitást; nevetett, miközben az ukránokat, lengyeleket és zsidókat korbácsolta. Horst

azonban nem tartotta magát szadistának; úgy érezte, csak a tekintélyét érvényesíti. Bár a háború egyre tovább húzódott, és a győzelem esélye foszladozott, Horst és Erna, nehogy a birtok fölötti uralom kicsússzon a kezükből, csak egyre durvábbak és erőszakosabbak lettek. 1943 nyarán azokra a zsidókra vadásztait, akik a gettók felszámolása és a haláltáborokba vezető deportálás elől menekültek. Horst razziákat szervezett a szomszédos falvakban. Erna - aki 1942 júniusától 1944 elejéig élt Grzendában - ugyancsak rákapott a munkások ütlegelésére; a kovácsmestert például felpofozta. Az erőszak szervesen hozzátartozott az ültetvény idillikus családi életének kulisszáihoz.

Petriék új birtokához gyönyörű kertek és más hangulatos vasárnap délutáni sétautak is járultak. Szívesen fordult meg náluk számos magas rangú tisztségviselő Lvovból, a közeli fővárosból, amelyet a németek Lembergként emlegettek. Egy vasárnap megjelent a régió legmagasabb rangú SS-tisztjének a felesége is, két adjutánssal, a sofőrrel és egy titkárral. Mialatt a Petri házaspár körbevezette a vendégeket a kertben, hirtelen felbukkant az egyik adjutáns, és jelentette, hogy a birtokon négy zsidót fogtak el, akik egy Lublin környéki haláltáborba tartó vonatról szöktek meg. A sofőr és Horst megbeszélték, mi a teendő. Horst közölte feleségével és hölgyvendégével, hogy ami most következik, férfimunka lesz, a hölgyek ne is törődjenek vele. Amikor a nők a kertből a ház felé indultak, útközben négy pisztolylövés hangja hatolt fülükbe.

Néhány hónappal később, 1943 nyarán Erna Petri éppen egy lvivi bevásárlásból jött haza. Szépen sütött a nap, és ő hátradőlt a lovas kocsiban, amikor messziről meglátott valamit. Közelebb érve látta, hogy rongyokba öltözött gyerekek gubbasztanak az út szélén. Felötlött benne, hogy „ezek azok a gyerekek, akik Szaskov állomásnál kiugrottak a marhavagonból”. A továbbiakban el is magyarázta a dolgot:

Ez idő tájt vitték megsemmisítőtáborba az addig több táborban elhelyezett, még élő zsidókat. Ezekben a szállítmányokban egyes zsidók, különösen éppen Szaskovnál, kitörtek a vagonokból, hogy mentsék az életüket. Ezek a zsidók mind meztelenek voltak, hogy a körzetben lakó ukránokat és lengyeleket meg lehessen különböztetni tőlük; a zsidókra könnyű volt ráismerni.

A gyerekek rémültek voltak és éhesek. Petri odaintett nekik, és magával vitte a kis társaságot. Megnyugtatta őket, és amikor ételt hozott nekik a konyhából, végképp elnyerte bizalmukat. A parancs szerint a környéken kóborló zsidókat elfogásuk után agyon kellett lőni; ezzel az asszony is tisztában volt. Várta, hogy Horst is hazajöjjön, de a férfi nem mutatkozott, így elhatározta, hogy maga végez a hat gyerekkel. Elvitte őket ahhoz az erdei gödörhöz, amelybe már más zsidókat is belelőttek. Pisztoly is volt nála: az apja megőrizte mint első világháborús emléket, és amikor Erna elindult az ukrajnai „vadkeletre", búcsúajándékul neki adta.

Erna Petri megparancsolta, hogy sorakozzanak fel neki háttal a gödör előtt, majd a pisztolyt az első gyermek nyakától mintegy tíz centiméterre tartva elsütötte. Ezután a másodikhoz lépett, és azt is tarkón lőtte. Két társuk kivégzése után „a többiek először megrettentek, és sírva fakadtak, de nem hangosan, inkább csak nyöszörögtek". Erna nem hagyta, hogy „megingassák": lőtt és lőtt, „mígnem mind az üregben feküdtek. Egyik sem próbált elszaladni, hiszen, mint kiderült, már napok óta tartott a meghurcoltatás, és teljesen ki voltak merülve."

Erna, amikor rémtettét elkövette, egyedül volt, de a birtokon mások is tartózkodtak. A férjén kívül Grzendában élt két kisgyermeke is: a fiú, akit 1942-ben magával hozott, és a kislány, aki 1943 januárjában, már a birtokon született. Éppen szállóvendégei is voltak: anyósa meg egy nagybácsi látogatta meg őket, hogy megszabaduljanak az otthoni bombázásoktól és a szűkös fejadagoktól; emellett a közeli földeken parasztok is dolgoztak. A környékre a legjobb kilátás a dombtetőre épült villa második emeleti erkélyéről nyílt, ahol Erna, a megtestesült német *Hausfrau Kaffee und Kuchen-nel* szokta volt megvendégelni Horstnak a hadsereghez, az SS-hez és a rendőrséghez tartozó bajtársait. A kávé kitöltése közben az asszony odafigyelt a férfiak beszélgetésére, amely a zsidók tömeges agyonlövését járta körül. Így tudta meg, hogy a gyilkolás leghatékonyabb, egyetlen golyóval megoldható formája a tarkón lövés. Amikor az elfogott gyerekeket a birtokán ásott tömegsírhoz kalauzolta, pontosan tudta, mit kell tennie.

Az otthonról végrehajtott brutális akciók a Harmadik Birodalomban egy további, kiterjesztett formát is öltöttek. A női gyilkosok odahaza

vagy otthonuk közelében is szörnyű tetteket hajtottak végre. A leggyakrabban az erkélyükről lövöldöztek, mégpedig családtagjaik és szeretőik jelenlétében.

1942 tavaszán Liesel Willhaus, a Saar-vidéki, katolikus acélgyári munkás lánya saját kislányával érkezett meg Lvovbe. Onnan továbbmentek a janowskai táborba, amelynek parancsnoka a férj, Gustav Willhaus SS- *Untersturmführer* volt. Liesel és Gustav még feltörekvőben voltak a náci ranglétrán, még mindig arra ácsingóztak, hogy munkásosztálybeli örökségüket levetkőzve keleten új, vagyonnal és hatalommal kecsegtető életet teremtsenek maguknak. Gustav táborparancsnoki előléptetése volt a nagy alkalom. Liesel szemlét tartott új otthona fölött. A villa a kényszermunka- és átmenőtábor szélén állt. A táborban egy gépgyár helyezett el válogatott zsidó szakmunkásokat; 1942 márciusától azonban a vasúti szerelvények a betzeci halálgyár gázkamráiba szállították a Ívovi zsidó lakosság nagy részét. Éppen ekkor érkezett Janowskába Gustav Willhaus. Janowskában összesen háromszázezer lengyel és ukrán zsidó pusztult el vagy indult innen tovább; így lett ez a létesítmény a legnagyobb ukrajnai munka- és tranzittábor.

Nem sokkal új munkahelyére való megérkezése után Gustav Willhaust már „a vérszomjas táborparancsnokként” emlegették. A holokauszt túlélői „született gyilkosnak” írták le, aki habozás nélkül, de egyszersmind csekély lelkesedéssel öldökölt. Úgy végzett áldozataival, „mint egy szecskavágó”. Csakhamar azonban felesége is a saját jogán híresült el. Liesel kezdetben azt követelte, hogy újítsák fel a villát, és a második emelet elé építsenek erkélyt, ahol a család délutánonként frissítőket fogyaszthat. Átalakítási terveihez, köztük a kert újjáteremtéséhez bőven állt rendelkezésre zsidó rabszolga. Liesel az erkélyről éberen figyelte őket. Erről az előnyös pontról lövöldözött is a foglyokra - „csak úgy, szórakozásból”, ahogy az egyik zsidó szemtanú megállapította. „Willhaus feleségének (...) pisztolya is volt. Amikor a család vendégeket fogadott, és a társaság a fényűző ház tágas verandáján üldögélt, az asszony, a vendégek nagy örömére, tábori foglyok agyonlövésével fitogtatta céllövői tudományát. Heike, a házigazdák kislánya, lelkesen megtapsolta a bemutatót.”

Liesel Willhaus legkedvesebb fegyvere egy Flobert-puska volt, afféle

francia szalonfegyver, amely elegánsnak látszott, de a gyártása nem került sokba. A Flobcrt-puskák akkoriban igen elterjedtek voltak, és leginkább a célbalövést gyakorolták velük. Klasszikus példája volt a „háziasított” fegyvernek: fülledt viktoriánus fogadószobákban mutogatták, és a kertben rágcsálókat irtottak vele. Lő távolsága csekély (mintegy száz láb) volt, de becsapódása elég erős ahhoz, hogy halálos sérüléseket okozzon. Ukrajnában ez a szalonfegyver nagyon is illett a női pionírok kezébe.

Azok, akik áldozatul estek Willhaus asszony céllövészeti pajkoskodásának, sok esetben nem haltak meg azonnal. Egy ízben egyetlen lövést adott le egy a ház előtt elhaladó zsidó munkásra. A férje mellette állt az erkélyen. Más alkalommal, 1942 egy szeptemberi délelőttjén, férjével és néhány vendéggel kijött az erkélyre, és célba vett néhány zsidó foglyot, akik mintegy hatvan láb távolságban a ház körül szedték össze a szemetet. Az egyik halott egy Szamborba való, harmincéves falusi fiatalember volt.

1943 egy áprilisi vasárnapján Liesel ismét megjelent az erkélyen, gyermeke társaságában. A célpont egy, a kertben tevékenykedő munkáscsoport volt. Legalább négy zsidó rogyott össze a helyszínen, köztük a Bobrka faluba való Jakob Heifer. Az év egy nyári napján a birtok úrnője egy távolabbi, a táborban lévő munkáscsoportot pécézett ki: az emberek összehajoltak, mint akik valamilyen üzleti ügyet beszélnek meg. Ezúttal öten pusztultak el. Nem sokkal ezt az esetet követően a nő névsorolvasás közben gyilkolt, ezúttal a fejekre célozva. A háború utáni nyomozás megállapította, hogy tífuszban szenvedő zsidókat is kiszemelt magának: ez alkalommal egészen közelről célzott, és szíven lőtte a szerencsétleneket.

A Willhaus-villában és a villa körül bizarr ellentmondásoktól volt terhes a légkör. A fojtogató jómóddal kistafírozott német polgári otthon hangulata visszásan keveredett a fegyverropogással és a zsidó lakók szenvedéseivel. A célbalövéshez használt erkély valójában Willhausék és a velük egyivásúak „enyhébb” időtöltéseihez szolgált helyszínül. Jobban illettek hozzájuk a szadista látványosságok: a nyilvános ütlegelések, az akasztás, a levagdalt nemi szervek, a gyerekek kiszaggatott végtagjai. Némely SS-feleség, köztük Auschwitz egyik parancsnokának neje, a háború után azt állította: fogalmuk sem volt, mi folyik a táborok falai és

szögesdrót kerítése mögött. Hangsúlyozták, hogy az ő otthonuk a normális mindennapi élet teljesen elszigetelt szentélye volt, ahol a férjek megterhelő napi munkájuk után menedékre találtak. Ám a tábor és az otthon nem jelentett két külön világot: ellenkezőleg, voltak köztük átfedések. Az asszonyok felkeresték férjüket annak irodájában - Liesel Willhaust például gyakran látták, amint belép a janowskai táborba —, a hazatérő férjek pedig magukkal hozták érzéketlen ridegségüket és a megsemmisítési eljárások emlékét. Képtelenség elhinni, hogy az SS-feleségek semmit sem tudtak, és senki sem vonhatja kétségbe, hogy egyesek, mint Erna Petri és Liesel Willhaus, ne vettek volna önként részt a gyilkolásban.

Láttuk, hogy a keleten fortyogó tébolyban a szadista erőszak, a rutinszerű családi hétköznapok és az intim kapcsolatok egymásba játszottak. Liesel Willhaus és Erna Petri egyaránt férjes asszonyként érkezett keletre, ami azonban a férjezetten nőket illeti, a már-már vérfertőző, intim beltenyészetben élő közösségek légkörében ezek a kizárólag németeknek fenntartott kihelyezett álló mások egyfajta „házassági piaccá” váltak, ahol az ideológiailag összehangolt és gyakran romlott erkölcsű partnerek egymásra találhattak. Sorra szövődtek a hivatali románcok, és korántsem végződtek mindig házassággal; sok volt a törvénytelen gyerek. Az ilyen promiszkuitást azonban senki sem nézte ferde szemmel; ellenkezőleg, az árja faj szaporítása hazafias kötelességnek számított. Ugyanakkor az új keleti elit ivadékai korántsem voltak védve az erőszaktól. Ismeretes több olyan dokumentált eset, amikor az apák fiaikat is bevonták az öldöklésbe, és ugyanezt tették lányaikkal az olyan anyák, amilyen Liesel Willhaus is volt. A náci uralom alatt elkövetett női erőszakcselekmények növekvő száma olyan szexuális forradalommal kapcsolódott össze, amely igencsak próbára tette a házasság, a nemzés, a gyermeknevelés, a nőiesség és a gyönyör határait és addigi meghatározásait.

Két további női gyilkos, Gertrude Segel és Josefine Krepp egykori bécsi titkárnők története újabb bizonyítékul szolgál, hogyan jöttek létre szigorú hivatali keretek között olyan kapcsolatok, amelyeket a közösen elkövetett brutális tettek gerjesztettek, ám csakhamar intim viszonyban csapódtak le. Ezek a nők olyan Gestapo-hivatalokban titkárnősködtek, amelyeket az osztrák nácik

hálózata tartott kézben; itt ismerkedtek meg SS-férjeikkel. E hálózat számos tagja az *Anschluss* után került közelebb egymáshoz, amikor is a náci párt és hívei beszivárogtak az osztrák állam intézményeibe, és át is vették ezekben az uralmat. Attól kezdve pedig, hogy a Reich belefogott a keleti terjeszkedésbe, sok ilyen osztrák valósággal otthon érezte magát, amikor a korábbi Habsburg-tartományokban, Galíciában és Jugoszláviában jutott pozícióhoz.

Lvovtől mintegy negyven mérfölddel délebbre, a Drohobics nevű kisvárosban, Gertrude Segel Gestapo-titkárnő úgyszintén zsidó munkásokra lövöldözött a kertjében. Amikor 1941 februárjában a lengyelországi Radomban megismerkedett Felix Landau-val, a Sipo (Sicherheitspolizei) és az SD (Sicherheitsdienst) magas rangú tisztjével, a férfi nős volt és két kisgyermek apja. Néhány hónapon belül viszonyuk lett, Gertrude pedig felbontotta eljegyzését egy, a fronton harcoló osztrák katonával, akinek semmi köze nem volt az SS-hez. Harctéri szolgálatra vezényelték Felix Landaut is a megszállt Nyugat-Ukrajnába - őt a nácik „zsidók elleni háborújába” szólította a kötelesség.

Landau, miközben Ukrajnában tömeges kivégzésekben vett részt, naplót vezetett, amely megmutatja, hogyan ingadozott a magányos szerető és a hidegvérű gyilkos szerepei között. A naplóhoz levélformát választott, mintha az ő „Trudéjának” írna. 1941. július 5-én borzongató részletességgel jellemezte áldozatait „szépséges nyuszikájának”. Talán tetteinek logikáját kereste, amikor elmesélte, hogy az egyik vérrel borított lengyel intett a németeknek: lőjenek gyorsabban, hogy véget vessenek szenvedéseinek. Landau imponálni akart Gertrudénak: nem győzte hangsúlyozni, milyen nehéz munka embert ölni. Az is nyugtalanította, hogy kedvese netán elhagyja. 1941. július 12-én és 13-án kelt bejegyzéseiben Landau ismét a tömeges kivégzések szüntelen nehézségeire utalt: „Alig jutottam némi alváshoz. (...) Végre sikerült elolvasnom az összes postámat. (...) Trude azt írta, nem tudja, sikerül-e betartania nekem tett fogadalmát (mármint hogy hű lesz hozzá). Miért kell ennek éppen velem megtörténnie, amikor annyira szeretem? Látnom kell őt, és beszélnem vele, és akkor az én kis Trudém újra erős lesz. Ide kell jönnie (mármint Drohobicsba).”

Drohobics - ahol 1939-ben nagyjából tízezer lengyel, ugyanennyi

ukrán és tizenötezer zsidó élt - a XIX. század vége felé bámulatosan felvirágzott; hirtelen jómódját a közeli olajmezők felfedezésének köszönhette. Landau rangjához illőn rendezkedett be; kényelmes otthont teremtett magának, és határtalanul vágyott rá, hogy Gertrude csatlakozzon hozzá. Intézkedett, hogy Radom-ból Drohobicsba helyezzék, és válópert indított felesége ellen, aki azelőtt ugyancsak titkárnő volt a férfi Gestapo-hivatalában. A feleség hazatért a Reichbe, Drohobicsban hagyva Landaut és két apró gyermeküket. Segel új titkárnői állást kapott a férfi drohobicsi irodájában, és be is költözött hozzá. A házban egyre halmozódtak a zsidóktól elkobzott értéktárgyak: szőrmék, festmények, porcelán. Bruno Schulzot, a kiváló zsidó művészt arra kényszerítették, hogy falfestményekkel díszítse a gyerekszobát. Szép, fantáziadús képek voltak, mesefiguráik a drohobicsi zsidó közösség tagjainak arcvonásait viselték, köztük magának Schulznak a vonásait is. A művészt később Landau egyik gestapobeli vetélytársa lőtte agyon.

Akárcsak a Willhaus és Petri családoknál, Gertrude Segel és Felix Landau villáján is volt erkély. Egy zsidó tanú vallomása szerint 1942. június 14-én, egy vasárnap délután, Gertrude és Felix kártyázott a balkonon. A nap sütött, a rádió be volt kapcsolva. A párocska hátradőlt kipárnázott székén. Gertrudén fürdőruha volt: Felix fehér öltönyt viselt. Alant a kertben zsidó férfiak és nők dolgoztak: földet terítettek szét. Felix egyszer csak felállt, megragadta a Flobert-puskát, és galambokra kezdett lődözni. Gertrude is megpróbálkozott a művelettel. Egy adott pillanatban valamelyikük lefelé irányozta a puskát a kertészkedő zsidókra, és lelőtt egy Fliegner nevű munkást. Ezután nevetve hagyták el az erkélyt, és visszamentek a házba.

Felix Landau a város utcáin is nevezetes volt a rátörő lövöldözési ingerről. Az egyik legduhajabb ilyen orgiájára 1942 novemberében került sor, amikor embereivel együtt több mint kétszáz zsidót terített le, köztük élvonalbeli értelmiségieket; például egy Szulc nevű zsidó professzort és bizonyos dr. Loewöt, a Gestapo-hivatal egyik őrmesterének a fogorvosát. Drohobicsban Landau volt „a zsidók generálisa”, aki a megszállás első napjaitól kezdve egész 1942 és 1943 folyamán vezényelte a tömeggyilkosságokat, és a helyi zsidó lakosság létszámát a háború végéig

tizenötezerről néhány százra csökkentette.

Közismert volt Felix és Gertrude hedonizmusa is, különösen azért, mert nekivadult mulatságokban élték ki magukat. Jakob Goldsztejn zsidó túlélő vallotta, hogy Landau és Segel a megszállás más német tisztségviselőivel egyetemben általános lerészege-désbe torkolló orgiákat rendezett a helyi lovardában. Ezek közé tartozhatott 1943. május 5-én rendezett esküvői fogadásuk is. Gertrude az asztalokon táncolt, és rálépett az ott ülő SS-ek kezére. Az átmulatott éjszaka után Landau visszatért a lovardába, mivel Segel arany nyaklánca eltűnt. A teremben ott találta Goldsztejnt, aki egy másik zsidó férfival együtt takarított utánuk, és lopással vádolta meg őket, majd megparancsolta Goldsztejnnek, hogy másnap jelentkezzen nála, és hozza vissza a nyakláncot. Goldsztejn ekkor is azt hajtogatta, hogy a lánc nincs nála, és ő soha nem vetemedne lopásra.

A vallatáson Segel is jelen volt; az iroda díványán hevert. „Ne játszd itt a hülyét, zsidó disznó, te vetted el!" - ordított rá a szerencsétlenre. Immár az addig higgadt Landau is dühbe gurult. Az ő „Trudéja" magánkívül van, és elvárja tőle, hogy tegyen valamit. Öklével püfölte Goldsztejnt, majd a földre került embert rugdosni kezdte, és megtaposta. Közben ráparancsolt, hogy álljon fel; később elmagyarázta, hogy álló embert ütlegelni sokkal kényelmesebb, mintha le kellene hajolnia hozzá. Utóbb Goldsztejn megtudta, hogy a nyakláncot egy *SS* lopta el, aki flörtölt Gertrudéval (és később visszaadta az ékességet). A lánc eredetileg egy zsidó nőé volt; Landau egy vérfürdő alkalmából kobozta el, és Gertrudénak „ajándékozta".

Zsidó túlélők számoltak be arról is, hogy Gertrude kivégeztette három cselédlányát, egy zsidó gyereket pedig halálra taposott. Ám az 1950-es évek végén a nyugatnémet és osztrák nyomozók nem vesztegették arra az időt, hogy a szemtanúk e súlyosan terhelő vallomásait kivizsgálják.

Segel ausztriai barátnője, Josefine Krepp, asszonynevén Josefine Block 1942-ben utazott Ukrajnában szolgáló férje után. Drohobicsban Josefine Block nem volt hivatalosan a Gestapo alkalmazottja, de ott lődörgött az iroda körül. Férje örömest látta el az ő kis „Finijét" neki való feladatokkal: felügyelhette a nyilvános park munkálatait, további zsidó munkásokkal bővítette a

műhelyek teljesítményét. 1942 nyarán teherbe esett, de többre vágyott, mint hogy kisgyermekükkel és a születendő csecsemővel foglalkozzon.

Amikor a városban összegyűjtöttek kétszáz „cigányt”, többen látták a korbáccsal közlekedő asszonyt, amint parancsokat oszt az ukrán milicistáknak, hogy egykettőre végezzenek velük. Már esteledett, és mint mondta, a „foglyokat” agyon kell lőni, mielőtt a sötétség beáll. Egy más alkalommal megjelent a helyi zöldség- és virágpiacon, magához hívott négy zsidó lányt, akiken látszott, hogy gyengék a munkához, és felszólította férje egyik alkalmazottját, hogy az ő jelenlétében lője agyon őket. Josefine gyakran vásárolt a zöldségpiacon, és megjelenése mindig félelmet keltett a zsidó munkásokban. Akkor is jelen volt, amikor 1943 júniusában a gettót likvidálták; ezúttal a gyűjtőhelyen jelent meg, ahonnan a zsidókat a deportálóvonatokhoz terelték. Szürke kosztümöt viselt, a haját kibontotta; egyik kezében fényképezőgép volt, a másikban lovaglóostor. Az ostorral időnként végigvágott egy-egy zsidó foglyon, és további megaláztatást jelentett a rettegő halálraítélteknek, amikor lefényképezte őket. Egy hétéves zsidó kislány sírva lépett oda hozzá, és az életéért könyörgött. „Majd én segítek rajtad!” — jelentette ki Block, aztán hajánál fogva megragadta a kislányt, öklöllel csépelte, végül a földre terítette, és ugrált a fején. Miután elvonult, a kislány édesanyja felemelte élettelen gyermekét, és élesztgetni próbálta, de sikertelenül.

Elkeseredett zsidó munkások gyakran járultak Block elé, hogy a segítségét kérjék; feltételezték, hogy mint fiatal nő és anya együtt érez majd velük. A nő azonban mindig a keze ügyében tartott valamilyen fegyvert, és a csendes, vonzó anyából másodpercek alatt a náci fenevad szerepére váltott. Látták, amint Drohobics utcáin a babakocsijával üti el az arra járó zsidókat; később két tanú is megerősítette, hogy a kocsival halálra gázolt egy apró zsidó gyermeket. A helybeliek többször is bepanaszolták, de férje, a Gestapo-főnök mindig engedett hitvesének, arra hivatkozva, hogy nélküle semmilyen döntést nem tud hozni.

A feleségek előretolt náci állásokban való felbukkanásának háború alatti és utáni dokumentációja különböző állami és személyes irattárakba szóródott szét. Az említett nők jelenlétéről és

erőszakcselekményeiről főleg német, ukrán, lengyel és zsidó tanúk vallomásaiból szereztünk tudomást. Mivel megszoktuk, hogy az öldöklést, a háborút és a népirtást férfiúi tevékenységnek tekintsük, ha az ellenkezőjéről nem áll rendelkezésre hozzáférhető bizonyíték, elsiklunk a női részvétel méretei fölött. Tudjuk, hogy a holokauszt áldozatai német nők részéről is szenvedtek megaláztatást, nélkülözést, fájdalmat, sőt még halált is, mégis sokan lekicsinylik ezt a tényt, és ragaszkodnak a népirtás történelmileg pontatlan vagy elfogult feldolgozásaihoz.

A történelem szemszögéből nézve a legtöbb tömeggyilkosság szabadtéren megy végbe, tehát nem korlátozódik meghatározott állami intézményekre. Vonatkozik ez a náci tetthelyeken működő németekre is, akik maguk is részt vettek az öldöklésben, és másokat is közreműködésre bírtak. Számos olyan személyt toboroztak és bírtak rá a gyilkolásra, akinek rendes mindennapi munkája során kevés köze volt a nácik zsidóellenes politikájához, s ennél is kevesebb a zsidók lemészárlásához. Westerheide körzeti biztos, Johanna Altvater főnöke például az utcán szólított le más németeket, és megkérdezte, nem szeretnének-e részt venni egy-egy akcióban. Egy tisztségviselő időtöltésül egy kis lövészetre hívta meg egyik kollégáját, örömmel tudatva, hogy élő zsidók lesznek a céltáblák. Nem csak férfiakat toboroztak ilyen célokra: asszonyokat és lányokat is felkértek egy sor, a vérengzéssel kapcsolatos alkalmi feladatra. Ukrán lányokat rendszeresen felhasználtak a tömeges kivégzéseknél az áldozatok ruháinak összegyűjtésére és rendbe hozására. Más nők mint „egyengetők” mezítláb taposták a gödrökben heverő holttesteket, vagy mint „kenderszedők” szénát és napraforgószárat gyűjtöttek a tetemek elégésének gyorsítására.

A náciknak a kelet-európai zsidók elleni háborújában nem volt térbeli különbség a front és a családi otthon között. A tetthelyek között egyaránt szerepel a villák erkélye, a Grzendához hasonló vidéki birtok és a kivégzések közelében lakomához terített asztal. Az olyan nők esetében, mint Erna Petri, Liesel Willhaus, Gertrude Segel, Johanna Altvater és Josefine Block, a háborús erőfeszítéshez való hozzájárulás túlment a férj, az élettárs avagy a fanatikus főnök vigasztalásán, támogatásán és oltalmazásán. Ezek a női elkövetők elképesztően, sőt megdöbbentően értettek a szerepek

váltogatásához, és gátlástalan forradalmárból zökkenőmentesen alakultak át szende, engedelmes asszonykává. Sok női gyilkos a munka világában is serénykedett, például mint titkárnő vagy ápolónő. Miután egy meghatározott időpillanatban, nevezetesen a hitleri Németországban szocializálódtak és szereztek szakmát, mint törtetők és birodalmi felügyelők használták ki hatalmukat.

Megtudjuk-e majd valaha ennél pontosabban, hány német nő követett el hasonló erőszakcselekményeket, hányan gyilkoltak mérgezett injekciókkal, pisztollyal, támadásra idomított kutyákkal és egyéb halálos fegyverekkel? A számok önmagukban nem adhatnak magyarázatot eseményekre, de feltáró erejük igenis van. Tudósok és laikusok például sokáig feltételezték, hogy a nácik táborrendszere néhány száz, esetleg néhány ezer ilyen létesítményre rúgott. Az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának kutatói azonban nemrég megállapították, hogy a nácik uralta Európában több mint negyvenezer létesítményben őriztek foglyokat. A táborok és gettók rendszeréről általában feltételezték, hogy elkülönült a társadalom többi részétől; mára kiderült, hogy beolvadt a helyi közösségekbe. A tábor falainak elválasztó határként való felfogása eltűnőben van. Igaz, a táborok ekként megnövekedett száma nem jár együtt az áldozatok számának szignifikáns növekedésével, mivel az egyes áldozatok jó része többféle táborban és gettóban is megfordult; az viszont kiderül belőle, hogy szignifikánsan több volt az elkövető, cinkos és tanú, akik ezeket a tetthelyeket létrehozták, működtették és felkeresték. Többen vettek részt az atrocitásokban, mint eddig hittük, többen tudtak embertársaik módszeres üldözéséről és megsemmisítéséről. És ez a többlet az összetételben is érvényesül: több férfi, több nő és több gyermek volt érintve, mint feltételeztük. A táborok nagy száma és a helyi közösségekbe való integrálódása fokozottan emeli ki a holokauszt történetének társadalmi dimenzióját.

Megállapíthatjuk-e akárcsak megközelítőleg is, hány német nőből lett keleten gyilkos? Kezdetnek átvehetjük azokat a módszereket, amelyekkel a férfi elkövetők számát becsülték fel. Ám ezek a becslések meglehetősen nyersek, és főleg a holokauszt végrehajtásával megbízott intézmények feljegyzésein alapulnak. Amikor egyes történészek összevetették a bűnös szervezetek személyzetének névsorát e szervezetek egyes egységeinek, mondjuk

az Ordnungspolizei 101. zászlóaljának egyes személyekre vonatkozó, feltáró jellegű kimutatásaival, megállapították, hogy a náci népirtás akcióiban - szabadtéri agyonlövésekben, gettók felszámolásában és az elgázosító-központok működtetésében - közvetlenül érintett elkövetők száma mintegy kétszázezer német (és osztrák) főre becsülhető.

A nők esetében nem rendelkezünk hasonló forrásokkal. 1944-ből és 1945-ből fennmaradtak a táborok női őreinek korántsem teljes névsorai, de ezek az adatok legföljebb pillanatfelvételek a női érintettségről, és csak azokról a táborokról tájékoztatnak, amelyeket a Himmler alá tartozó apparátus egyik ága (az RSHA Gazdasági és Közigazgatási Hivatala) kezelt. Annyi bizonyos, hogy a szóban forgó feljegyzések alapján az említett években mintegy háromezer-ötszáz (többnyire Ravensbrückben kiképzett) nő dolgozott tábori őri minőségben. De természetesen nem minden női tábori őr volt gyilkos, és megfordítva, nem minden női gyilkos volt tábori őr: keleten az áldozatok hatalmas tömegét nem a táborokban ölték meg. A Ravensbrückben kiképzett vagy a Reich mintegy tucatnyi főtáborában állomásozó női tábori őrök 1944-ből vagy 1945 elejéről származó névsora - hasonlóan ahhoz a névsorhoz, amelyet Zsitomirban találtam - csak a jéghegy csúcsa. Vajon a férfi elkövetők névsora leszűkíthető-e a dachaui őrök jegyzékére? Az utóbbi évtizedekben a férfi elkövetőkre fókuszáló lencse kitágult: immár a rendőri egységekben, a hadsereg reguláris egységeiben és civil ruhában ténykedő átlagnémetekre és nem németekre is kiterjed. Jó lenne, ha az én vizsgálódásom, amely a női gyilkosokkal és rémtetteik elkövetésének helyzeteivel foglalkozik, hasonlóképpen kiterjesztené a női bűnözésről alkotott elképzelésünket.

A dokumentáció, amelyet a keleten tartózkodó női alkalmazottakkal és családtagokkal kapcsolatban átnéztem, több százezer nőről ad számot. A békében élő társadalmakban a nők az összes erőszakos bűncselekmény mintegy tizennégy és a gyilkosságok tíz százalékát követik el. Békeidőben a női gyilkosok egyedül cselekszenek, mégpedig nem egész csoportok, hanem egyéni áldozatok (többnyire rokonok és házas- vagy élettársak) ellen. Egy hadviselő, népirtásra berendezkedett társadalomban az erőszakcselekményekre szakosodott férfiak és nők száma sokkal magasabb, és minden

egyéni akció nagyszámú halálesethez vezethet. Johanna Altvater például, miután felkutatta a gettó kórházában ápolt zsidó gyermekeket, egyeseket még ott a helyszínen saját kezűleg megölt; másokat egy olyan járműre kényszerített, amely a tömeggyilkosságok egyik helyszínére szállította őket, ahol férfiakból álló rendőri egységek végeztek velük. Ha a nők által békés társadalmakban elkövetett emberölések százalékarányát statisztikailag egybevetjük a népirtásra alapozott kelettel, ahol a nők a német populáció mintegy tizedét tették ki, akkor a női gyilkosok becsült létszáma több ezer lenne - más szóval egy Erna Petrit sok ezerrel szorozhatnánk meg. Ha azonban abból indulunk ki, hogy a népirtásra berendezkedett társadalmakban a nők — akiket az állam hatalmazott fel „ellenséges” csoportokkal szembeni akciókra -nagyobb százalékban követnek el gyilkosságokat, mint a békében élő társadalmak női, akkor a többezres szám egyszer csak irreálisan alacsonynak tűnik.

Ha olyan gyilkosok kerülnek szóba, mint az ebben a fejezetben szereplők — titkárnők, SS-tagok hitvesei és szeretői —, akkor a pontos számadatokat a jövőben is nélkülöznünk kell. Ám ami a holokausztot és általában a népirtást illeti, a rendelkezésünkre álló bizonyítékok mélyebb betekintést és felismeréseket tesznek lehetővé. Természetesen mindig is tudtuk, hogy a nők képesek az erőszakra, sőt a gyilkolásra is; de keveset tudtunk azokról az eszmékről és körülményekről, amelyek egyes nőket a népirtás résztvevőivé formálnak, továbbá a rendszeren belül és kívül játszott változatos szerepeikről, valamint az általuk elsajátított viselkedési formákról. Immár képet alkothatunk róla, hogyan terjedtek el a gyilkos és erőszakra alapozott magatartások sémái a háború sújtotta Ukrajnában, Lengyelországban, Belorussziában, Litvániában és a nácik által leigázott Európa más részeiben. A keletre települő német nők megtestesítették az egyre terjeszkedő náci birodalom egyre virulensebb jellegzetességét: a folyamatosan növekvő erőszakot. Nem pusztán náci fanatikusok kis csoportja költözött keletre: tipikus háború előtti életrajzot felmutató, átlagos fiatal nők váltak a holokauszt bűneinek részeseivé, akik a gyilkosságtól sem riadtak vissza.

Németország katonai vereségével az elkövetők napja szerencsére leáldozott. A nácik pusztító gépezete leállt. A szóban forgó német

nők élete azonban nem ért véget. Hazatértek a Reich romjai közé, és megpróbálták eltemetni bűnös múltjukat.

6

MIÉRT ÖLTEK?

MIT MONDTAK A HÁBORÚ UTÁN, ÉS MIT GONDOLUNK MI?

A Reich összeomlása és a szövetségesek előtti kapitulációja idején mítoszok keltek szárnyra a nők ártatlanságáról és mártíriurnáról. A rezsim borzalmait a megszállt keleten 1939 óta lengyelek és egyéb többségi populációk tapasztalták meg, a náci Németországban pedig zsidók és más célba vett politikai és faji csoportok 1933 óta szenvedtek tőlük, ám az átlagos német nőkre a birodalom felbomlásával virradtak a sötét napok. Az első következmények közé tartoztak a kelet leürítésével járó fizikai megpróbáltatások és erkölcsi dilemmák, a szovjet hadsereg erőszakcselekményei, valamint a fennmaradásért vívott küzdelem a német haza és a háború által szétszakított családok romjai és roncsai között, a szövetséges megszállás idején.

A kiürítést idézte fel egy Ukrajnában tevékenykedő fiatal tanítónő, aki 1943 nyarán a Dnyeper folyó felé nyomuló Vörös Hadsereggel nézett szembe. Az iskolában rengeteg volt a gyerek — mind árva. A tanítónő és kollégái arra számítottak, hogy a szovjetek megölik majd ezeket a gyerekeket, mindazonáltal elhatározták, hogy faképnél hagyják őket. A gyerekek sírtak; életükért remegve kapaszkodtak tanítónőjükbe, és nem akarták elengedni. A fiatal nő azonban hajthatatlan volt: „muszáj volt megtennünk”. Amikor a Gestapo igazolta a munka alóli felmentését, esküszöveget kellett aláírnia, miszerint hallgatni fog mindenről, amit Ukrajnában tett és látott. A háború után ez a tanítónő megtudta, hogy a győztes Vörös Hadsereg Csernyihivben valóban „vérfürdőt” rendezett: értesülése szerint agyonlőttek minden férfit, nőt és gyermeket, akinek a németekhez bármi köze volt.

A zsitomiri kórházból, ahol Erika Ohr mint ápolónő dolgozott, 1943 decemberében, az utolsó percben a teljes személyzetet evakuálták. A kis teherautó-konvoj, amely az egészségügyi alkalmazottakat és a sebesült katonákat szállította, nehezen tört magának utat a káoszban: gyalog, teherautókon és odafenn a

bömbölő repülőgépeken katonák menekültek keletre és nyugatra. Az út menti földeken német tankok gördültek át német katonák friss sírjai fölött, elpusztítva a táblákat, amelyek az elesettek nevét és egységük számát rögzítették; az utóbbiak ugyanis hasznos információkkal szolgáltak volna a szovjet hírszerzésnek a német csapatmozgásokról.

Miután hónapokon át állomásoztak Nyugat-Ukrajnában és Lengyelországban, Ohr megérkezett Magyarországra, Pécs közelébe. Feltűnt neki, hogy a helybeliek nem valami barátságosak. Később kollégáival együtt ezt azzal magyarázta, hogy csak megérkezésük előtt néhány nappal „szállították el” a zsidó lakosságot.

Egyes zsidók azonban még helyben maradtak. A nővérszállás közelében ott volt a gettó, ahol nők és gyerekek sínylődtek. A szállásra ismeretlenek hatoltak be, és elvittek egyet-mást. A két helyszín közelségéből Ohr arra következtetett, hogy a gettó lakói voltak a behatolók. Természetesen egyes kétségbeesett zsidók valóban loptak, hiszen a nácik mindenüktől megfosztották őket — Ohr azonban az eset kapcsán semmiféle bizonyítékra nem hivatkozik, és annak sincs jele, hogy tisztában lett volna a zsidók lehetséges indítékaival. A nácik antiszemita propagandája gyakran azonosította a zsidókat a bűnözőkkel; Hitler és Goebbels mind a keserves végig sulykolta ezt a témát. Ohrra a vád, úgy lehet, tartós hatást gyakorolt.

A háború végére Ohr hozzászokott, hogy német katonákat ápoljon és temessen, ám a beteg civilek kezelésére kevésbé készült fel. A sebesültek és a betegek között voltak népi német nők, gyerekek és idősek, akik gyalog menekültek keletről Németországba. Útközben egy Brünn melletti (ma Brno, Cseh Köztársaság) kórházba zsúfolódtak, ahol kanyarójárvány pusztított. Minden éjjel német gyerekek haltak meg. Ohr tanácstalan volt, mit kezdjen a kis holttestekkel. Az élők között, beteg édesanyjuk és testvéreik mellett nem maradhattak. A rögtönzött kórház egy kiürített iskolában működött. Az előcsarnok mellett, ahol a német menekültcsaládok betegen feküdtek a földön, Ohr felfedezett egy helyiséget, amelynek falából kampók meredtek ki. Ez volt hajdan az iskola ruhatára, ahol a diákok felakasztották kabátjukat, és levetették csizmájukat. Ohr elhatározta, hogy ezekre a kampókra akasztja a halott gyerekeket.

Amikor kilépett a ruhatárból, gondosan bezárta maga mögött az ajtót.

Hamarosan Ohr is elkapta a kanyarót, és amikor kolléganőit 1945 áprilisa közepén evakuálták, nem tarthatott velük. Külön fuvart kellett biztosítani neki. Addig egyedül feküdt az előcsarnokban magas lázzal. Hallotta a légvédelmi szirénákat, és rettegett, hogy megfeledkeztek róla, és magára hagyták.

Akár ártatlanok voltak, altár bűnrészesek a náci rémtettekben, a német nők arra számítottak, hogy bosszút állnak rajtuk, és szexuális visszaéléseknek lesznek kitéve. Az április 15-ei - utolsó - proklamációban, amelyet Hitler a keleti front valamennyi katonájához intézett, úgy utalt a közelmúltban elhunyt Roosevelt elnökre, mint „minden idők legnagyobb háborús bűnösére", és kijelentette, hogy Németországnak a végsőkig kell védelmeznie a *Volk*-ot, mindenekelőtt pedig a német asszonyokat és lányokat:

A judeobolsevik halálos ellenség utoljára minden tömegével támadásra indult. Megkísérli, hogy lerombolja Németországot, és kiirtsa népünket. Ti, a kelet katonái, jórészt magatok is tudjátok, miféle sors fenyegeti elsősorban a német nőket, lányokat és gyermekeket. Míg az öregeket és a gyerekeket legyilkolják, az asszonyokat és lányokat kaszárnyai szajhákká alacsonyítják; a többieket pedig Szibériába viszik."

Joseph Goebbels, a náci propagandaminiszter, hogy mozgósítsa a német tömegek elszántságát (és félelmét), „ázsiai hordaként" ábrázolta a Vörös Hadsereg katonáit, amint durván megbecstelenítik a német nőket. Ezek az ijesztő képek valósággá váltak. A megalázó hátraarc utáni teljes zűrzavarban nyugat felé caplató német evakuáltak milliói megerősítették a tömeges nemi erőszakról szóló híreket. A megbecstelenített - és korántsem csak német — nők becsült száma százezer és kétmillió közé tehető. A kislányokat és az időseket sem kímélték.

A náci rezsim 1945. május 8-án fogadta el a feltétel nélküli megadást, és ezzel hivatalosan is véget ért Európában egy korszak. Azoknak a nőknek, akik a Harmadik Birodalomban váltak nagykorúvá - akik fennállása idején serdültek fel, tanultak szakmát, helyezkedtek el, ekkor élték meg első viszonyukat és első

gyermekük születését -, a vereség azt jelentette, hogy minden becsvágyuk meghiúsult, minden álmuk szétfoszlott, és egész jövőjük bizonytalanná vált. Egyikük sem törölhette ki teljesen, amit végignézett, és amit művelt. A hűségesek és a fanatikusok egy része el sem tudta képzelni a Hitler nélküli életet. Néhány német nő, a szövetségesek megtorlásától tartva, vagy mélységes szégyenében, nem látott más megoldást, mint hogy öngyilkosságot kövessen el. A keletről visszatérő nők abban reménykedtek, hogy a múltjuk nem követi őket. Egy nő, aki hívő honleánynak nevezte magát, naplójában azon siránkozott, hogy összedőlt körülötte a világ. Vajon ezek a keletről hazatérő nők menedékre találtak-e a feláldozott német nők sokaságában, a kétségbeesett özvegyek és anyák között, akik végigszenvedték a hátországi bombázásokat, a szovjet katonák nemi erőszakát és legyőzött országuk ínségét?

A szövetséges vezetők számos beszédben - például az 1943-as moszkvai nyilatkozatban — napnál világosabbá tették, hogy a bűnök elkövetőit megbüntetik." A nácik megszállta területek felszabadulásakor gomba módra szaporodtak a katonai és rögtönítélő bíróságok. A német tisztségviselőket és a helyi kollaboránsokat összeszedték, majd gyorsított eljárás után felakasztották. A perek Oroszországban, a nevezetes krasznodari üggyel kezdődtek, 1943 júliusában, és csúcspontjukat a nemzetközi katonai törvényszék figyelemre méltóan visszafogott és alapos nürnbergi tárgyalásain érték el, ahol az Egyesült Államok főügyésze, Robert H. Jackson bíró elismerését fejezte ki a győzteseknek, amiért egyetértőn „lefogták a bosszú kezét”, és „foglyul ejtett ellenségeiket a törvény ítéletének” vetették alá.

Az amerikai, brit, francia és szovjet erők Németország és Ausztria számukra meghatározott zónáiban állították fel a maguk katonai kormányait, és új törvényeket hoztak a háborús bűnösök megbüntetésére, valamint a német társadalom „nácitlanítására”, azon közös elvek és határozatok szerint, amelyeket a Szövetséges Ellenőrző Bizottság bocsátott ki. A nácitlanításnak az volt a célja, hogy megbüntesse a náci bűnösöket, és a náci ideológia fekélyét a német társadalomból és intézményekből kiirtva - vagyis az ártalmas magvakat kigyomlálva - átnevelje a népet. Ám az egyes szövetséges hatalmak meglehetős eltérően bántak a gyanúsítottakkal. Tíz éven belül a Németország

nyugati zónáiban fogva tartottak legtöbbjét elengedték. Gertrud Scholtz-Klink, a náci párt legmagasabb rangú női vezetője ügyesen elkerülte a szovjet fogságot,[8] de később letartóztatták a franciák, személyazonossági iratainak meghamisítása címén. A jelek szerint vádlottként nem keltett semmilyen együttérzést, mert a franciák négy éven át börtönben tartották, és tíz évre eltiltották mindennemű újságírói, politikai és oktatói tevékenységtől. Nem sokkal a tilalom lejárta után a megátalkodott náci nő öndicsérő beszámolót tett közzé a német nők helyzetéről a Harmadik Birodalomban.

A szövetségesek hálója begyűjtött minden, egyenruhába bújt nőt, akiket aztán internálótáborba helyeztek. A szovjetek által elfoglalt területeken a német nőkkel is keményen bántak. Keleten mintegy húszezrüket tartóztatták le, majd deportálták Belső-Oroszországba, és őket az ötvenes évek végén, a politikai olvadás amnesztiái idején sem engedték haza — vagy kivégezték őket, vagy fogságban haltak meg.

Ilse Struwe még viszonylag szerencsés volt. A Wehrmacht egykori titkárnőjét a szovjetek 1946 decemberéig internálták, de nem deportálták a Szovjetunióba: több hasznát vették a szovjet katonai megszállási közigazgatás titkárnőjeként. Arról, hogy mit látott hálószobája ablakából azon a rivnei éjszakán, egy szót sem szólt, és az atrocitásokról látott fényképekről sem beszélt senkinek. A fölösleges fecsegésről azt gondolta: „Akár fel is akaszthatnám magam a legmagasabb póznára.” Emlékiratai kiadásával az 1990-es évekig várt.

Erika Ohrt is elkapták 1945 nyarán a szövetségesek, és történetesen egy amerikai internálótáborban őrizték. Itt állítólag szemtanúja volt német hadifoglyok kínzásának: nyakig szemétben kellett állniuk. Ohr nem tudta, mivel érdemelték ki ezt a büntetést, és emlékirataiban csak antiszemita magyarázat telt tőle. Mivel az internálótábort működtető amerikaiak közül sokan beszéltek németül, szerinte bizonyára rokonságban voltak az emigrációba kényszerített zsidókkal, és most a német katonákon álltak bosszút.

Fogoly német nők a németországi Kasselben

Mivel a német nők legföljebb a náci párt nőszervezeteiben és mint orvosok, egyes egészségügyi intézmények élén kaptak vezető szerepet, a vádlottak padján sem kerültek az olyan prominens nácik mellé, mint Hermann Göring, Rudolf Hess vagy Alfred Rosenberg, akiket Nürnbergben vont felelősségre a Nemzetközi Katonai Törvényszék. A szövetségesek nagyobb halakra pályáztak: meglehetősen csekély nyomozati erőforrásaikat a legfőbb nácik felkutatására fordították. Egyes nők ügyét a zónák bíróságai tárgyalták. A szovjetek (és később a keletnémetek) Ravensbrück, a legnagyobb németországi női tábor női őreit ítélték el, míg a britek „Bergen-Belsen fenevadjaira" csaptak le, köztük a huszonkét éves Irma Greesére, akit katonai bíróság végeztetett ki. Nürnbergben, az amerikai zóna pereiben két német nő ügyét tárgyalták. Az elsőt, dr. Herta Oberheusert húsz évre ítélték kegyetlen orvosi kísérleteiért, de hét év után szabadon engedték. (Ekkor gyermekorvosként Schleswig-Holsteinben folytatta orvosi gyakorlatát, mígnem leleplezték, és megfosztották működési engedélyétől.) A másik nőt Inge Viermetznek hívták, és államilag meghatalmazott gyerekrabló volt. Titkárnőként egyre feljebb hágott az SS Faji és Áttelepülési Hivatalának ranglétráján, míg végül osztályvezető lett, és lengyel, valamint jugoszláv

gyermekek százainak deportálásáért került bíróság elé. A tárgyaláson ártatlannak vallotta magát, és tagadta, hogy bármilyen bűnt elkövetett volna. Állítását, miszerint ő éppenséggel irgalmas jótékonysági munkát végzett, a bírák meggyőzőnek találták, és 1948-ban felmentették.

A nürnbergi perek egyik nevezetes ügyésze Robert Kempner volt. Miután 1935-ben németországi zsidó ügyvédként kivándorlásra kényszerítették, az amerikai hadsereggel tért vissza, és Berlinben megkereste régi titkárnőjét, Emmy Hoechtlt. A nő a háború alatt a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnál dolgozott, Arthur Nebe, a bűnügyi rendőrség főnöke és az Einsatzgruppe B parancsnoka mellett. Emmy segítségével bukkant rá Kempner a német dossziék néhány különösen terhelő dokumentumára, amelyeknek nagy szerepük volt német személyek perbe fogásában és elítélésében. Amikor azonban a nyugatnémet nyomozó hatóságok 1961 -ben az elgázosító teherautók kelet-európai elterjesztését vizsgálták, és Emmy Hoechtlt is kihallgatták, a nő azt állította, hogy a bűntettekkel vagy főnökeinek bűnös tevékenységével kapcsolatban semmire sem emlékszik.

Robert Kempner feleségével, Ruth Kempnerrel együttműködve egy hivatalos tanulmányt is írt „Nők a náci Németországban” címen. Kutatásaikra mint a német nők nácitlanítását segítő tájékozódási forrásra az Egyesült Államok kormánya adott
megbízást. Kempnerék figyelmeztették a németországi amerikai megszálló hatóságokat, hogy a német nők a nácizmus fanatikus támogatói voltak, akik a kormányzás valamennyi ágazatába bekapcsolódtak; így rendőri egységek tagjaiként ellenőrizték a németországi piacokat és a fejadagok megfelelő elosztását. A házaspár becslése szerint a nácik hétmillió német asszonyt és lányt nyertek meg és vontak be a mozgalomba. További tizenhatmilliót a német Munkafront mozgósított. A nőket „közveszélyes” mivoltuk szerint csoportosítva Kempnerék megállapították, hogy mintegy hatszázezren továbbra is veszély forrásai, mivel politikailag aktív vezetők és a nácizmus rendíthetetlen propagálói voltak. Ezért azt tanácsolták az amerikai hatóságoknak, hogy végezzenek alapos tisztogatást és átszervezést a német állam oktatási és közigazgatási apparátusában, amelyet át- meg átjárt a náci nők befolyása. Ezt a hatalmas ideológiai átalakítást a házaspár meggyőződése szerint

csak nagy türelemmel lehet elvégezni, és „anélkül, hogy illúziókat táplálnának a német nők személyiségének korlátairól”.

A német nők - ahogy azt a Kempner házaspár már korán felismerte - a Harmadik Birodalom fölöttébb aktív támogatói voltak, és az idő múlásával kiderült, hogy többen vettek részt a rendszer bűneiben, mint azt a nürnbergi, illetve a nácitlanító bíróságok hitték vagy tudni akarták. A női elkövetők viselkedésével kapcsolatos illúziók épp oly szívósak voltak, mint az indítékaik körüli homály és bizonytalanság.

Az egyéni indítékok mélységeinek feltárásához több kell, mint egy életrajz vagy tetthely rekonstruálásához. Az elfoglalt keleti területeken élt nők elbeszélései - azoké, akiket a háború utáni kihallgatóik viselt dolgaikról faggattak, és akik később maguk is végiggondolták múltjukat - többé-kevésbé az indítékaikra is fényt vetnek, de ettől még korántsem egyértelműek. Bár nem minden nő folyamodott szándékosan a megtévesztéshez, de a vallomásaikból és emlékirataikból kirajzolódó önarcképnek az volt a rendeltetése, hogy hatást gyakoroljon egy bizonyos hallgatóságra, álljon az akár bürokratikus nyomozókból vagy buzgó ügyészekből, netán a vádlottakkal együtt érző rokonokból vagy kíváncsi történészekből. Csak természetes, hogy a beszámolók túloznak, félrevezetnek, öndicsérettől bűzlenek vagy szépítenek, és a szégyellni való vagy törvénysértő tetteken, a meggondolatlanságokon, a kínos tévedése ken, a sajnálatos kötődéseken és az olyan negatív érzelmeken, amilyen például a gyűlölet, átsiklanak vagy mellőzik ezeket.

Az ápolónők emlékiratai, amelyek az ilyen alkotások jelentős részét teszik ki, értékes tájékoztatást nyújtanak a nők háborús élményeiről, de nemegyszer félrevezetők. Olvasásuk közben gyakran nem tudtam eldönteni, valóban naivak voltak-e szerzőik, esetleg fiatalok lévén rossz megfigyelők, avagy a mai olvasók számára kicifrázták ártatlanságukat. Hogyan volt képes rá Erika Ohr, hogy részletesen beszámoljon fogfájásáról vagy egy 1944-es lengyelországi étkezéséről, de csak ködösen emlékezzék rá, miért lőttek agyon egy magányos „partizánt” egy tábori kórház udvarán. „Nem sikerült kideríteni, hogy ki volt, és mire készült”, írja Ohr zárkózottan, majd így folytatja: „Ebben a háborúban mindkét

fél részéről olyan kevés dolog volt egyértelmű.” Az erkölcsi relativizmus és közöny az adott és a háború utáni korszak gondolkodását tükrözi.

Mivel magyarázták a vádlott ápolónők a maguk indítékait és erőszakcselekményeit? A szövetséges és német bíróságok előtt jobb híján gyakran hivatkoztak intézményi hovatartozásukra és ápolónői képzettségükre, mintegy ezzel igazolva szándékaik tisztaságát. Többször is megismételték, hogy azt kellett tenniük, ami kötelességük. A meseritz-obrawalde-i lengyel elmegyógyintézetben elkövetett bűnök háború utáni kivizsgálása során az egyik ápolónő elmagyarázta a német bíróságon, hogy ő és a többi ápolónő feljebbvalójuk, az intézmény orvos igazgatója utasítására segédkeztek a halálos injekciók beadásában. Az ápolónő azt állította, hogy először nemet mondott, de az igazgató közölte, hogy ennek semmi értelme: „mint sokéves közalkalmazottnak”, teljesítenie kell kötelességét, „különösen háborús időkben”. Ezután a főnök a nő lágyszívűségére próbált hatni, és azzal nyugtatta, hogy az injekciók véget vetnek a páciensek szenvedésének - hát ő nem éppen ezt szeretné? Az ápolónő vallomásában többször is hangoztatta, hogy csak azt tette, amit elvártak tőle. Egy másik ápolónő, akit azzal vádoltak, hogy Lengyelországban betegeknek adott be mérget, így magyarázkodott:

Én soha nem loptam volna. Tudom, hogy ez nem való. A rossz időkben (ti. a háború előtti gazdasági válság éveiben) elárusítónő voltam, és könnyen lett volna alkalmam lopni. De soha nem tettem ilyet, egyszerűen azért, mert tudtam, hogy nem szabad. Már gyerekkoromban megtanultam: lopni tilos. Azt, hogy gyógyszert adjak be szellemi fogyatékosok megölése céljából, kötelességemnek tekintettem, amit nem utasíthattam vissza.

Ez a nő lélekben nem érezte gyilkosnak magát. Jó nevelésben részesült, és megtanulta, hogy a lopás bűn. A kötelességteljesítés azonban, meggyőződése szerint, nem bűn, még akkor sem, ha egy másik ember életébe kerül.

A német férfi és női elkövetők osztoztak az erőszakcselekmények eszközein (az injekciós tűn, a korbácson és a pisztolyon), a közös ideológiai ügy iránti szenvedélyes elkötelezettségen, a kötelesség erkölcstelen felfogásán, valamint a lojalitás és a titoktartás

egyezségén - ám ezen túlmenően egyaránt jellemezték őket a tagadás és az elfojtás lélektani sajátosságai. Azok, akiket szembesítettek rémtetteikkel, ugyanolyan szabványos válaszokat adtak: *Nem tudom; erről semmit sem tudok. Nem emlékszem; parancsot kellett teljesítenem; szabadságon voltam. Másoktól hallottam bizonyos zsidóellenes akciókról, de én egyetlen zsidót sem láttam. Amikor megérkeztem az állomáshelyemre, ott már nem voltak zsidók. A* női vádlottak tudták, mit vallottak a férfiak, járatosak voltak a szóbeli önvédelem művészetében, és saját stratégiájukat is kidolgozták.

Természetesen mindazok, akiket az ügyész vagy a nyomozó súlyosabb bűntettről faggat, körültekintően viselkednek, és mindent elkövetnek, hogy elkerüljék a büntetést. Félelmében és kétségbeesésében, azért, hogy magát mentse, családját pedig megkímélje a további szégyentől és megterheléstől, a vádlott hazudik is, különösen akkor, ha a bűntett helye és ideje messze esik a per helyszínétől, és ezért nehezen bizonyítható. Sokan valóban hazudtak. Olyan meglepő, hogy az Európában vizsgálat alá vont több mint háromszázezer német és osztrák közül csak nagyon kevesen tettek beismerő vallomást?

A szimpla tagadás alapvető stratégiájánál bonyolultabb volt, ha a vádlott mártírnak vagy áldozatnak állította be magát.
Ahogy Pauline Kneissler ápolónő fogalmazott: „Az irgalmas ölést soha nem fogtam fel gyilkosságnak. (...) Az életem csupa odaadás és önfeláldozás volt. (...) Soha senkivel nem bántam kegyetlenül (...) és mindezért ma csak szenvednem és szenvednem kell.” A bűneiket tagadó elkövetők nem tartják magukat büntetni
való gonosztevőknek; az ellenkezőjéről csak az áldozat és az ügyész van meggyőződve. A gonoszról szóló tanulmányában Roy Baumeister szociálpszichológus azt fejtegeti, hogy az elkövetők „magukban talán elismerik tettük helytelenségét, de ugyanakkor úgy vélik, külső tényezők hatása alatt álltak, amelyek egy részére nem volt semmi befolyásuk. Úgy látják magukat, mint akik teljesen helyénvalóan és jogosan jártak el.”

Erna Petri nem tagadta gyilkosságait, és ténylegesen nem is tüntette fel magát áldozatnak, ám tetteit az adott korszak körülményeinek, nem utolsósorban férje befolyásának tulajdonította, aki — szó mi

szó — brutális egy fickó volt. Amikor az asszonyt sürgették, hogy adjon magyarázatot, miért lőtt agyon saját kezűleg zsidó férfiakat és gyermekeket, a következő magyarázatot adta:

Abban az időben, amikor ezt tettem, alig 23 éves voltam, még fiatal és tapasztalatlan. Olyan emberek között éltem, akik tagjai voltak az SS-nek, és zsidókat lőttek agyon. Ritkán érintkeztem más nőkkel, így aztán, ahogy múlt az idő, megkeményedtem, érzéketlenné váltam. Nem akartam lemaradni az SS-ek mögött. Meg akartam mutatni nekik, hogy én mint nő is tudok úgy viselkedni, mint a férfiak. Így hát lelőttem 4 zsidót és 6 zsidó gyereket. Meg akartam mutatni a férfiaknak, ki vagyok. Emellett azokban a napokban és azon a környéken az emberek mindenütt hallották, hogy zsidó embereket és gyerekeket agyonlőnek, és ez is hozzájárult, hogy megöljem őket.

Ha Erna ekként hangsúlyozta, milyen engedelmes feleség volt, nem következne-e ebből, hogy a férje is részben magára vállalja a felelősséget a nő által kezdeményezett és végrehajtott gyilkosságokért? És valóban, miután a Stasi kikényszerítette Erna Petriből a beismerést, a nő kijelentette: a korábbi kihallgatásokon azért tagadta bűneit, mert feltételezte, hogy a férje majd fedezi. Ebben azonban tévedett.

Paradox módon a nehezebben dokumentálható indítékok egyike éppen a legelterjedtebb: tudniillik az antiszemitizmus volt. A Harmadik Birodalomban az antiszemitizmus hivatalos állami ideológiának számított, és ez még inkább támadhatatlanná tette: a Reich meghatározó elemévé vált. Áthatotta a mindennapi életet, rányomta bélyegét mind a szakmai, mind a bizalmas kapcsolatokra, és meghatározta a kormány bűnös politikáját. Volt-e vajon az antiszemita gondolkodásnak és kifejeződésének valamilyen női formája, amely sajátosan tükrözte volna a nők szerepeit, azt a helyet, amelyet mint titkárnők, ápolónők, tanítónők, illetve mint tisztségviselők asszonyai a náci rendszerben és társadalomban betöltöttek?

A náci korszakban a német nők szívbéli vágyai, anyagi szükségletei és szakmai ambíciói - mondjuk, a főnök jóakaratának elnyerése, a versengés egy kollégával vagy a férjjel, a munkahely megőrzése, egy kényelmes villa vagy egy „új” ruha megszerzése — a zsidókat

illetően életről-halálról döntöttek. Visszatekintve könnyű az ilyen problémákat, vágyakat és ambíciókat az előre megfontolt antiszemita gyűlölet és szadizmus következményeihez viszonyítva kicsinyesnek, jelentéktelennek minősíteni. Ám a köznapi és a nagyszabású ezen a területen egymásba vegyült.

Találóan határozta meg Erna Petri az erőszak radikalizálódásának egyik mozgatórugóját, amely férfiakban és nőkben egyaránt jelen volt. Amikor Erna Petri, Johanna Altvater és mások gátlástalanul gyilkoltak zsidó gyerekeket, olyan mélységes náci antiszemitizmusról tettek bizonyságot, amely még egy ártatlan gyermek életének értékét is semmibe vette. Amikor a kihallgató megkérdezte Petrit, aki maga is két gyerek anyja volt, hogyan volt képes ártatlan zsidó gyermekeket agyonlőni, így felelt:

Ma már fel sem tudom fogni, hogyan lehettem akkoriban olyan állapotban, hogy ilyen brutálisan és elítélendőn viselkedjek, és zsidó gyerekeket lőjek le. Korábban azonban (mielőtt az ukrajnai birtokra érkezett) úgy belém táplálták a fasizmust és a faji törvényeket, amelyek meghatározták a zsidó népről alkotott felfogást. Muszáj volt elpusztítanom a zsidókat úgy, ahogy utasítottak. Ebből a gondolkodásmódból jutottam el az ilyen brutális tettek elkövetéséhez.

Ezen a helyszínen, amely egyre közelebb került a fronthoz, a partizánháború zónáján belül és a holokauszt kellős közepén próbálták képviselni a német tisztségviselők, asszonyaikkal és női segítőtársaikkal egyetemben, a rasszista, imperialista náci küldetést, és úgy támaszkodtak az erőszakra, mint uralmuk első számú eszközére. Lehet, hogy keleten „férfivilág” jött létre, de a nők alkalmazkodtak hozzá, és szenvedélyesen igazolták vele a maguk e jelben fogant tetteit.

Petri tanúvallomása valódi kuriózum. Mind a háborús, mind a háború utáni időkből kevés példa van rá, hogy átlagos német nők kiteregessék a zsidókkal és a holokauszttal kapcsolatos felfogásukat. Gyakoribb volt a gyarmatosító diskurzus „a helybeliek”, legyenek bár lengyelek, ukránok vagy zsidók, ostobaságáról, piszkosságáról vagy lustaságáról, vagy a burkolt utalások a „bolsevikoktól”, „bűnözőktől” és „partizánoktól” megfertőzött sötét terepre, netán a gyermetegségben megrekedt bennszülöttekre, akik bár eszesek, de

akkor is alacsonyabb rendűek, és ezért bárkivel helyettesíthetők. Bíróság előtti vagy visszaemlékezésekben rögzített beszámolóikban a nők arra törekedtek, hogy minél jelentéktelenebbnek tüntessék fel a holokausztot, és benne saját antiszemitizmusuk szerepét. A holokausztra úgy utaltak, mint „arra a háborús zsidó izére", vagy azt mondták, „épp csak hogy lelőttek egyes zsidókat", avagy kifejtették, hogy „a zsidók bosszút akarnak állni rajtunk". Josefine Block felvetette, hogy a zsidók a bűnösök, mert nem mentették meg a saját fajtájukat. Erika Raeder, a bebörtönzött admirális feltűnő, szókimondó felesége, aki kétségbeesetten próbálta kiszabadítani idős, beteges férjét, odáig ment, hogy kijelentette: „a bánásmód, amelyet nekünk, németeknek kellett elviselnünk, rosszabb, mint bármi, ami a zsidókkal történt". Az összehasonlítás erkölcsileg elítélendő és téves. Az asszony mégis elnyerte a brit és amerikai vezetők és a nyugatnémet sajtó rokonszenvét, és férjét, akit életfogytiglani fogságra ítéltek, számos további náci főbűnössel egyetemben 1955-ben kiengedték. Az elkövetőknek juttatott kegyelem lehetett célszerű politikai gesztus, amely hozzájárult Nyugat-Németországnak a nyugati szövetségbe való integrálásához, ám a konzervatív németeket, a nácikat és új nácikat az ilyen szövetséges amnesztiák csak megerősítették előítéleteikben és a maguknak tulajdonított áldozati szerepben. A németek és a zsidók szenvedéseinek összehasonlítása és a háborús felelősségnek a zsidókra hárítása nem csupán védelmi stratégia volt, amelyet a náci bűnök és bűnösség tagadására eszeltek ki. A holokauszt tagadása, amely szorosan összefüggött az ilyen stratégiákkal, nem a háború utáni bíróságokon alakult ki, hanem magának a Harmadik Birodalomnak az ideológiájában gyökerezett. A legtöbb náci elkövető, csakúgy, mint cinkosaik - sőt számos szemtanú is, aki magába fojtotta, amit látott -, nem érezhetett empátiát a zsidókkal sem a háborúban, sem a háború után.

Hogyan értékelték a megfigyelők a háború alatt és után egyes nők brutálisan erőszakos, sőt szadista viselkedését? A háborús tanúkat, akik végignézték a női elkövetők tetteit, és a háború utáni ügyészeket, akik ezeket a nőket kihallgatták, egyaránt elképesztette könyörtelen gonoszságuk. A túlélőket, akik megpróbálták megfogalmazni, hogyan is fest egy olyan világ, amelyet a népirtás kiforgatott sarkaiból, hallgatóságuk alig tudta követni. Hadd idézzük ismét azt a túlélőt, aki tanúja volt Altvater

kegyetlenkedésének: „Ilyen szadizmust nő részéről még soha nem tapasztaltam. Soha nem fogom elfelejteni.” A női gyilkosok megjelenése és tettei kiemelkedtek a túlélők emlékezéséből. Ezek az emberek számítottak rá, hogy az egyenruhás, sörtehajú katonák és rendőrök tömege ölhet és ölni is fog - no de hogy nők is...? Hogyan képesek rá? Hogy egy anyáskodónak, gondoskodónak látszó teremtés az egyik pillanatban gyöngéden vigasztal, és a következőben már bántalmaz, sőt gyilkol, a történetünkben szereplő nők viselkedésének egyik legmeghökkentőbb mozzanata volt, és az is maradt. Pedig hát az ápolónők, anyák, feleségek, akik bűntársak és elkövetők voltak, rendszeresen megtestesítették ezt a magatartást.

Vonzó a feltételezés, miszerint az erőszak nem női jellemvonás, és a nők nem képesek tömeggyilkosságra: remélni engedi, hogy az emberiségnek legalább az egyik fele nem fogja felfalni a másikat, és védelmébe veszi a gyerekeket, amivel biztosítja a jövőt. Ám ha lekicsinyeljük az erőszakon alapuló női magatartást, csalóka pajzsot emelünk a népirtással és annak döbbenetes tényeivel való közvetlen szembenézés elé.

Hogyan magyaráznák a szóban forgó nők tetteit egyes „szakemberek”? Cesare Lombroso XIX. századi kriminológus, akiről köztudott, hogy vizsgálati alanyai fejének méreteiből vezette le magatartásukat, azt állította, hogy a női gyilkosoknak kisebb az agyuk, és szokatlanul szőrösek, amiért is alulfejlett főemlősökhöz hasonlította őket. Sigmund Freud szerint a nők deviáns viselkedése abban gyökerezik, hogy valójában férfiak szeretnének lenni, vagyis egyfajta péniszirigységről van szó. Egy további kétes értékű elmélet azt fejtegeti, hogy a nők a dokumentáltnál több bűnt követnek el, mivel „természettől fogva csalárdok” és titkolózók. „Bizonyíték” *gyanánt* a szakember arra hivatkozik, milyen ügyesen titkolják a nők a havi vérzésüket vagy színlelnek orgazmust.

De ha erőszakos viselkedésről van szó, vajon mennyire szélsőségesek a biológiai különbségek férfi és nő között? Az állatok - különösen a főemlősök - viselkedésével foglalkozó legújabb kutatások arról tanúskodnak, hogy a hímek agresszívebbek; a nőstények pedig, ha fenyegetve érzik magukat, más nőstényekkel szövetkezve próbálnak védekezni. A társadalmi hierarchiát a hímek

uralják, a nőstények viszont a közvetítés és a megbékélés forrásai; és ha a hímnemű főemlősök között feszültté válik a viszony, kulcsszerepük van a feszültség leépítésében. Vajon alkalmazhatjuk-e az állatok viselkedésével foglalkozó elméleteket a holokausztra? Ha a náci elkövetőket az állatokkal hasonlítjuk össze, eszünkbe juthat Yehuda Bauer, a kiemelkedő holokauszttörténész megjegyzése: ha a nácikra a *bestiális* vagy a *vadállatias* jelzőket alkalmazzuk, „megsértjük az állatok birodalmát, (...) mivel az állatok semmi ilyesmit nem követnek el; az elkövetők viselkedése pedig nem embertelen, hanem nagyon is emberi volt". A népirtás mint eszme és mint cselekedet emberi jelenség. A népirtás megvalósításához emberi kognitív képességek, mitikus és emocionális erővel bíró gyűlöletideológia, valamint a megszervezését és végrehajtását szolgáló fejlett rendszerek szükségesek. Az ember az egyetlen állat, amely népirtást követ el. Frans de Waal vezető főemlőskutató azt az álláspontot vallja, hogy a Harmadik Birodalomban a nők többsége nem volt ösztönösen erőszakos - de nem is tartozott a nőstény főemlősök békítő, empátiára hajló, a feszültségeket csillapító típusához.

A népirtástól mentes társadalmakban általában a férfiak követik el az erőszakos bűncselekmények csaknem kilenctizedét. Az erőszakos cselekményeket elkövető nők általában odahaza, családi környezetben bűnöznek, és más nőket csak ritkán támadnak meg. Egyes teoretikusok a férfiúi erőszak túlsúlyát olyan jellemvonásoknak tulajdonítják, mint a fokozott önbecsülés, valamint „a férfiúi én pökhendisége", amelyek ellentétesek „a bizonytalansággal, az érvényesülési vágy hiányával és a depresszióra való hajlammal". Ha az erőszakos magatartásra valóban magyarázatot adnak az efféle jellemvonások, valamint a társadalmilag meghatározott elvárások, úgy a náci Németországon belül az egyéni élet értékvesztése megváltoztatta e vonásokat és elvárásokat, a nőket csakúgy, mint a férfiakat arra sarkallta, hogy önérvényesítésre, sőt pökhendiségre törekedjenek, és elterjesztette a faji felsőbbrendűség eleve erőszakra épülő ideológiáját. Az erőszak kultusza a náci Németországban korántsem volt serit eltévelyedés, sem a jellegzetes női viselkedéstől vagy természettől való megmagyarázhatatlan eltérés. Ellenkezőleg, ahogy arra Hannah Arendt politikai teoretikus is rámutatott, a totalitárius mozgalmak eszközként használják az erőszakot, és manipulatív módon

alkalmazzák a hatalom megszerzésére és megtartására. A holokauszt női elkövetői pisztolyt, korbácsot, halálos injekciós tűket használtak, hogy olyan hatalomra tegyenek szert, amely másként nem volt elérhető, olyan áldozatok fölött, akiket a rendszer tehetetlenné változtatott.

Egy, a női bűnözőkről szóló friss kutatás (amely egy észak-amerikai börtön 103 női foglyát vizsgálta) megállapította, hogy „a pszichopátia rideg és érzelemmentes összetevője férfiakra és nőkre egyaránt jellemző”, ám ezen antiszociális viselkedés megnyilvánulása a nemtől függően eltérő. Más szóval férfiakban és nőkben hasonlók lehetnek az erőszakos viselkedés kiváltására alkalmas érzelmi vonások, amilyen az empátia hiánya és az impulzív természet, ám a nők többnyire arra vannak kondicionálva, hogy kevesebb szociális agresszivitást tanúsítsanak. Az erőszakra hajlamosító jellemvonások érvényesülését elősegíthetik az adott hely és idő másfajta szociokulturális élményei, például a neveltetés és az oktatás. Ekként Johanna Altvaternek a volodimir-volinszkiji gettóban tanúsított szadizmusa egyaránt származott az alkatból *és* a neveltetésből, biológiai *és* helyzeti tényezőkből.

Más kutatások, köztük Theodor Adornónak az autoriter személyiséggel való foglalkozása, arra utalnak, hogy az empátia az erkölcsi szocializáción alapuló neveltetésből születik. Ha egy gyermeket felvilágosítanak, hogy viselkedése másokra negatív hatással van, úgy empátiája erősödni fog. Ha azonban nem érvekkel, hanem „durván autoriter vagy hatalmaskodó és büntetésen alapuló szülői praktikákkal” fegyelmezik meg, úgy sztereotipikus gondolkodás, a tekintély előtti behódolás és a kívülállókkal vagy deviánsokkal szembeni agresszió lehet az eredmény. Ezekben az esetekben nem fejlődik ki az erkölcsi szocializáció, és ezért az empátia is fogyatékos lesz. A félelem elfojtja az empátiát. A történészek persze nem fektethetik vizsgálódásuk alanyait díványra, és laboratóriumba sem zárhatják őket, de azt hiszem, érdemes rámutatni, hogy a náci korszakban a legtöbb németet tekintélyuralomra épülő háztartásokban nevelték, ahol a gyerekek fegyelmezését és motiválását semmiképpen sem a rávezető érvelésre, hanem a rendszeres verésekre bízták.

Az autoriter személyiségnek van itt egy másfajta szerepe is. A náci

korszak számos női szereplőjének szemében az apa, a férj és a Führer megannyi autoriter szereplő volt, akik az élet különböző szakaszaiban rendre formálták a nők magatartását. Erna Petri apja nem szívelte lánya náci kérőjét, Horstot, de Erna végül úgy döntött, hogy a védelmező apa helyett a brutális élettársat választja. Számos női vádlott háború utáni vallomása tanúskodik a tekintélytől való félelemről és arról a meggyőződésről, hogy az ember lányának vállalnia és teljesítenie kell a kötelességét.

A nürnbergi perek folyamán egyes férfi vádlottakat az akkoriban divatozó lélektani tesztek egész sorozatának vetették alá; közéjük tartozott a Rorschach-féle tintafoltteszt is. Egy pszichológus, aki Otto Ohlendorf SS *Gruppenführer-t*, az Einsatzgruppe D parancsnokát tanulmányozta - azt az Ohlendorfot, aki bevallotta, hogy több mint kilencvenezer férfit, nőt és gyermeket ölt meg -, kijelentette: a náci tiszt olyan tárgyilagosan és rezzenéstelenül beszélt kegyetlenkedéseiről, hogy csakis „szadista, perverz vagy eszelős" lehet. Amikor a bíró megkérdezte, hogy parancsra a saját húgát is megölné-e, Ohlendorf igennel válaszolt. És ez az ember mégsem volt agy nélküli automata: Hitler és Himmler jó nevelésben részesült, képzett és alaposan tájékozott követője volt. Egy másik nürnbergi törvényszéki pszichológus is különböző teszteket végeztetett a náci vezetőkkel, és azt szűrte le, hogy ezek a személyek „se nem betegek, se nem rendhagyók; valójában olyanok, mint bárki más, akivel a Föld más országaiban találkozhatnánk".

Az ilyen lélektani kísérletek alanyai nagyrészt a Reich vezetői és SS-tisztek voltak. Ha nőkön is végeztek hasonló vizsgálatokat, azok eredményeit nem tették közzé. Másfelől azok, akiknek a keze valóban véres lett, nem tartoztak a vezetőséghez, és többségük az SS-nek sem volt tagja; ekként a pszichológiai értékelések történelmileg nem képviselik a férfi és női, német és nem német elkövetők különféle kombinációit. Interjút készítettem Hermann Weissing főügyésszel, a Náci Háborús Bűnösök Észak-Rajna-Vesztfáliai Központi Nyomozati Irodájának vezetőjével, aki 1965 és 1985 között gyanúsítottak ezreit hallgatta ki (köztük Johanna Altvater Zellét is). Ő magyarázta el, hogy senki olyannal nem találkozott, akit pszichopataként lehetne jellemezni. „Az illetők nem voltak elmebetegek, a náci rendszer volt őrült" - közölte. Weissing

meg volt győződve róla, hogy számos, általa kihallgatott tettes, köztük Altvater is, elkövette a szóban forgó bűnöket, de azt is megállapította, hogy már nem jelentenek veszélyt a társadalomra - „normális”, törvénytisztelő polgárai az új, demokratikus Németországnak.

Az elkövetők indítékaival foglalkozó kutatások feltárják, hogy azok, akik gyűlöletcselekményekre bujtogatnak, valójában fel akarják szabadítani önmagukat és a környező világot a nyugtalanító, zűrzavaros kétértelműségek és túlbonyolítottság alól. Az a céljuk, hogy megszüntessék ezt a sokrétűséget; dupla vagy semmiben, fehérben vagy feketében gondolkodnak. Gyakran látják önmagukat megvilágosodottnak, nagyobb igazságok letéteményeseinek, akik magasabb rendűek ellenségeiknél, fölötte állnak a gáncsnak, és nem tartoznak elszámolással tetteikről, hiszen csak azért harcolnak, hogy kitörjenek a dichotómiák világából. A két világháború közti német nemzedék megtapasztalta a háború és a béke rikító végleteit: a szabadjára engedett kapitalizmust és az államilag szabályozott kommunizmust; az egyént és a közösséget; a múltat és a jövőt. A németek szerettek volna felülemelkedni ezeken a konfliktusokon, és valami felsőbbrendű, utópisztikus életre vágytak, amely látszatra valamilyen kézzelfogható, esszenciális alapon nyugszik - más szóval a biológiai rasszizmuson. A mi perspektívánkból szemlélve a holokauszt romboló gépezete versengő frakciók, összegabalyodott intézmények és véres, irracionális őrület bürokratikus dzsungelja volt. Az elkövetők szemszögéből azonban „sima” volt, eltökélt, módszeres, szükségszerű, szofisztikáit és pontos - talán kellemetlen, de mindenképpen emberszabású. Az ellenséget - a zsidókat és más úgynevezett fajilag alacsonyabb rendűeket — sebészi pontossággal, egyszer s mindenkorra kellett eltávolítani. A Németország létét fenyegető veszélyeket leküzdik majd, és a harc eldől. Hitler, Hitler követői és sok német hazafi gondolkodásában a végső megoldás védekezés volt, felszabadulás a globalizáló zsidóság terjeszkedő hatalma alól.

A női elkövetők bűntetteit szakmai prioritások és feladatok, személyes elkötelezettségek és szorongások szövedéke vette körül. Az elkövető, aki elfogadja az ölés vélt szükségszerűségét, képes rá, hogy ugyanazon a napon zsidó gyermekeket lőjön agyon,

majd hazaérve dédelgesse saját fiát vagy lányát. Az elkövető gondolkodásában itt nyoma sincs ellentmondásnak, sőt a helyzet megdöbbentően világos. Az ápolónők és az orvosok azzal indokolták és igazolták halálos injekcióikat, hogy úgymond véget vetnek a szenvedésnek, hiszen a „páciensek” gyógyíthatatlanul betegek voltak, s mintegy a semmiben vegetáltak — ambivalens állapotukat csak az „irgalmas” halál szüntethette meg. Az úgynevezett zsidó veszély a valóságban természetesen nem létezett. Ám a Petri házaspár birtokán menedéket kereső félmeztelen zsidó kisfiúkat vagy a volodimir-volinszkiji gettók kisdedeit legyilkolták, mivel az utópisztikus *Lebensraum*-ról szőtt német képzelgések nem tűrhették jelenlétüket. Az elkövető észjárásában németek és zsidók egymás mellett élése szóba sem jöhetett. A női gyilkosokban, csakúgy, mint hímnemű ellenpárjaikban, a birodalomban történő felkészítés hosszú évei után eresztett gyökeret ez a meggyőződés; ezt szívták magukba a Németországban és szerte Európában kialakult, népszerű és államilag táplált antiszemitizmus általános légkörében.

A tudósok egyetértenek abban, hogy a népirtás végrehajtóinak kinevelésében a környezet a legfontosabb tényező. Azok a személyek, akik hajlamosak bűnök elkövetésére, csak akkor válnak bűnözővé, ha bizonyos körülmények és élmények kedveznek ennek a folyamatnak. Az olyan elkövetők, mint Erna Petri, életük folyamán, sőt akár egyetlen órán belül is drámaian megváltoztatják viselkedésüket: az egyik pillanatban anyaszerepet öltve lakatnak jól zsidó gyerekeket, és röviddel ezután ítélet-végrehajtóként nyomják a pisztolyt ugyanezen gyerekek fejéhez. Johanna Altvater, aki a gettó falán zúzta szét egy tipegő kisded fejét, és akit „férfias” és „jéghideg” nőszemélyként jellemeztek - „mint olyasvalakit, akivel az ember nem szívesen találkozna éjszakai holdfogyatkozásnál” -, a háború után egy gyermekjóléti hivatalban dolgozott. A lelketlenség, amelyet számosan tanúsítottak a marhavagonokba rekkentett, majd a város szélén kivégzett zsidók iránt, nem azt bizonyítja, hogy a németek egyedülálló módon hajlottak zsidók lemészárlására. A német férfiaknak és nőknek, valamint a kollaboránsoknak először meg kellett tanulniuk alkalmazkodni a tömeggyilkossághoz, beleértve annak minden módszerét és indoklását. A megszállt keleti területekre telepített német nők és férfiak változatos élményekkel kerültek szembe, és mialatt a holokauszt közvetlen tanúi, cinkosai és elkövetői lettek, antiszemitizmusuk egyre átfogóbbá és mélyebbé

fejlődött. A keleti antiszemitizmus számos formát öltött, árnyaltabb és szélsőségesebb formákat, mint a birodalomban, ahol nem tűrtek tartósabb és látható erőszakot, és a „bolsevik" veszéllyel közvetlenül senki sem találkozott. A judeobolsevizmus, mint láttuk, a háború egyik erőteljesen mozgósító ideológiája volt. Másfelől a keletre költöző német nők többsége nem volt dühödt antiszemita, sőt más meggyőződéseket vallottak, s más ambíciók fűtötték őket. A keleti tapasztalatok azonban döntő hatással voltak rájuk. A náci antiszemitizmus a keleti területeken fejeződött ki a legteljesebben és a legmélyebben, és egyesek esetében az ott elsajátított antiszemita eszméket a hitleri Németország veresége sem csorbította.

Alkalmazhatjuk-e nőkre is a holokausztkutatás férfi elkövetőkre kidolgozott tipológiáját? A női szemtanúkra, bűntársakra és elkövetőkre összpontosító jelen kutatásból az derül ki, hogy a nőket ugyanolyan magatartásformák és motivációk jellemzik, mint a férfiakat. Igaz, a nőket nem szervezték az *Einsatzgruppen* mozgó gyilkos különítményeihez vagy az *Ordnungspolizei* zászlóaljaihoz hasonló alakulatokba, egyesek azonban mint leendő tábori őrök részesültek katonai jellegű kiképzésben, abból az egyetlen célból, hogy terrorizálják - avagy, ahogy ők látták, megfegyelmezzék a Reich ellenségeit. Most inkább azokra a nőkre koncentráltunk, akik más szakmai és magánéleti helyzetben váltak elkövetővé: a Reich katonai hivatalaiban és kórházaiban, illetve saját otthonaikban. Itt, ezen változatos szerepekben és helyszíneken, azt tapasztaljuk, hogy az erkölcstelen, erőszakos viselkedés a legkülönbözőbb formákban nyilvánult meg.

Találkozunk nőkkel a tudományos és orvosi elit soraiban is, olyanokkal, akik „kutatómunkát" végeztek a gettókban és az elmegyógyintézetekben, ahol ugyancsak népirtás folyt. Az íróasztal mögötti gyilkosok női változata fellelhető Sabine Dicknek, a minszki Gestapo-főnök titkárnőjének vagy Liselotte Meiernek, a lidai kormányzó titkárnőjének rutinszerű, de halált termő munkájában. Josefine Blockban és Johanna Altvaterben a szadista női változatát érhetjük tetten. Az orgyilkos női kiadását Liesel Willhaus és Gertrude Segel testesíti meg, míg Erna Petri a női ítéletvégrehajtót képviseli. Férfi megfelelőikhez hasonlóan Hitler fúriái is más és más családi környezetből kerültek ki: egyaránt származtak munkás- és jómódú, művelt és műveletlen, katolikus

és protestáns, városi és vidéki családokból. Mind becsvágyóak és hazafiasak voltak; változó mértékben osztoztak a kapzsiságban, az antiszemitizmusban, a rasszizmusban és az imperialista dölyfben is. És egytől egyig fiatalok voltak.

A női gyilkosok tipológiájában végül még egy csoportot kell megkülönböztetnünk. Egyes korábbi műalkotások, amelyek a nőkről pornográf karikatúrákat rajzoltak - ilyen volt az Il*sa: She Wolf of the SS* című film szexmániás hősnője -, sértő torzításokkal éltek. De még ezekben az eltúlzott ábrázolásokban is felfedezhetjük a valóság bizonyos elemeit. Oksági tényezőként kell tekintetbe vennünk a férfi-nő viszonyt, akár merőben szexuális, akár házastársi volt a belőle fakadó energia. Hímek és nőstények még a legprimitívebb közösülési rítusban is egymásnak játszanak, és viselkedésüket mind a magán-, mind a közéletben továbbra is kapcsolatuk és egymásra gyakorolt szexuális vonzerejük formálja. Számos pár - Petriék, Landauék, Willhausék, illetve a Hanweg- és Meier-féle szeretők és társaik - esetében a holokauszt erőszakcselekményei hozzátartoztak a kapcsolat dinamikájához. A holokausztot természetesen nem ezek a kapcsolatok váltották ki, de részei voltak a mindennapi terrornak, amellyel az egyes zsidók és családjuk a gettókban, a táborokban, sőt még a tömeggyilkosságok színhelyein is szembesültek. A mindennapi nélkülözéseken, családtagjaik elvesztésén és a fizikai atrocitásokon túl a keleti zsidóknak el kellett viselniük a számos túlélő által felpanaszolt döbbenetet és értetlenséget is, amiért a világ a feje tetejére állt, a fejlettebb civilizációval kérkedő német hatalmasságok pedig a legszélsőségesebb perverzitással és barbársággal viselkedtek. Az ilyen zavarba ejtő jelenetek központjában gyakran a német nők álltak.

Hanweg körzeti biztos (puskával) és egy ismeretlen nő fiatal zsidó férfit parancsol elő rejtekhelyéről

A gettókban és a tömegkivégzések helyszínein rendezett német vigasságok, „pihentető” szórakozások és dorbézolások hozzátartoztak a feje tetejére állt világhoz, és a nők megint csak részt vettek ezekben. A hedonista nem szokott egyedül tobzódni: az élvezetet gyakran hajhássza párosával vagy csoportosan. Az *Ostrausch* — a kelet mámorító hatása — a gyarmatosítók élményének csúcspontja volt, amely csak fokozta a háború és a népirtás brutalitását. A hedonizmus kéz a kézben járt a népirtással; férfiak és nők pedig egyaránt voltak közvetítői és cinkosai.

Számos személyiségi alkat és számos szakma járult hozzá a nácik romboló gépezetének működéséhez és hatókörének folyamatos bővüléséhez. A gépezet náci találmány volt, de üzemeltetésében nagyszámú nem német is részt vett, és ez utóbbiak ugyanolyan

opportunistának és antiszemitának bizonyultak. A népirtás meghatározásánál fogva tömeges bűncselekmény, amelyet egy közösség, egy egész társadalom hajt végre, egy másik csoport, többnyire egy sérülékeny kisebbség ellen. Mechanizmusait és szervezeti kereteit politikai rendszerek és kormányintézmények alkotják, ereje azonban - amint azt Hitler felismerte — a nép akaratából ered. A népirtó rendszerek erőszakos forradalmai szembeállítják egyik csoportot a másikkal, miközben mindkettő azt hiszi, önnön létükért vívnak élet-halál harcot. A totális háborúnak ebben a fajtájában egyaránt vesznek részt férfiak és nők, és a militarizált társadalomban kifordulnak magukból a hagyományos szerepek. A viselkedés erkölcsi szabályait áthangolják: ez a folyamat fokozza a felül lévők hatalmát, de azok számára, akik megtapasztalják erejét, meghökkentő, elborzasztó és nemritkán halálos.

Mint láttuk, a keleti területeken zajló népirtó háború műveleteiben és terrorjában legalább félmillió nő szerepelt mint szemtanú és tettestárs. A náci rezsimnek fiatal női forradalmárok egy egész nemzedékét sikerült mozgósítania, amelyet úgy készítettek fel, hogy a német felsőbbrendűség védelmében, vagy annak kinyilvánításaként elfogadja, szítsa és gyakorolja az erőszakot. Ezt a tényt éppen azok a nők fojtották magukba vagy tagadták, akiket a rendszer magával sodort, elsősorban természetesen azok, akik büntetlenül alkalmaztak erőszakot. A népirtás nemcsak a férfiak mestersége, hanem a nőké is. Ha „alkalom" adódik rá, a nők is rákapnak erre a mesterségre, és legvéresebb fogásaitól sem riadnak vissza. Meghamisítja a holokauszt valóságát az, aki a nők bűnösségét néhány ezer agymosáson átment és félrevezetett tábori felügyelőnőre szűkíti.

7

MI LETT VELÜK?

A háború utáni időszakban az amerikai ügyészekre óriási nyomás nehezedett, hogy a nagyjából kétmillió, vád alá helyezhető német nevét tartalmazó listát néhány száz háborús főbűnösre csökkentsék. A szövetségesek internáló táboraiban férfiak és nők vártak szabadulásra; fogva tartásuk akadályozta Németország újjáépítését. Bár az SS-t a nürnbergi nemzetközi törvényszék bűnös szervezetnek nyilvánította, a testület úgy határozott, hogy a Gestapónál és más SS-hivatalokban dolgozó tisztviselőket, titkárnőket, gyorsírókat, takarítókat és más alacsony szintű munkavállalókat mentesítik a vádemelés alól. Az említett beosztottak a szövetségesek vezetőinek számítása szerint az SS személyi állományának harmincharmincöt százalékát tették ki, vagyis 13 500 személyről volt szó. A női nyomozók, akik szerte a birodalomban és keleten egyaránt megmotozták a vasúti peronokra vagy a táborokba érkező zsidó nőket és gyermekeket, vagy a korábbi titkárnők, akik gyilkos parancsokat továbbítottak, munkásokat válogattak, és zsidó holmit tulajdonítottak el - nos, az ilyen kategóriákba tartozók nem számítottak automatikusan háborús bűnösnek, és vizsgálat sem indult ellenük. A bűnügyi nyomozók és a nácitlanító bíróságok a Kempner házaspár által összeállított nyugtalanító adatok ellenére arra a józan következtetésre jutottak, hogy azok a nők, akik a fehérgalléros állami apparátusban dolgoztak, nem jelentenek veszélyt a háború utáni német társadalomra. A német védőügyvédek meggyőzően bizonygatták, hogy a Gestapo-hivatalok íróasztalainál ülő tisztviselő- és gyorsírónők keveset tudtak a bűnügyi eljárásokról, és alacsony státusuknál fogva se bűnöket nem követhettek el, se fölötteseikkel nem konspirálhattak.

Akár férfi, akár női náci elkövetőkről legyen szó, az igazságszolgáltatás teljesítménye meglehetősen szerény. A legtöbb német nő, aki a holokausztban részt vett, feltűnés nélkül tért vissza a régi kerékvágásba. Láttuk, hogy a háború utáni irodalom és képalkotás jelentős része az agyonterhelt német *Hausfrau* alakját domborította ki: ők voltak a *Trümmetfrauen*, a romeltakarító

asszonyok, akik megágyaztak Nyugat-Németország gyors gazdasági újjászületésének (a *Wirtschaftswunder-nek),* és küszködtek, hogy az apa nélkül maradt családnak fedelet meg némi ennivalót szerezzenek. A német nők ilyetén mártírként való beállítása ellentmondott a bizonyítékoknak, amelyek kimutatták, hogy a nők igenis részt vettek a Harmadik Birodalom gaztetteiben. Azokat, akiket a háború után túlélő tanúkkal szembesítettek, és bíróság elé állítottak, vagy félelmetes szörnyszülöttnek tüntették fel, vagy eleve ártatlannak, aki nem volna képes ilyen iszonyatos tettek elkövetésére. Szándékosan vagy sem, a női vádlottak előnyükre használhatták ki a nemükkel kapcsolatos előítéleteket. A nyomozók és kihallgatok a nőket érzelmi reakcióik alapján ítélték meg. A bírósági tisztségviselők feljegyezték, ha a nők kihallgatás vagy tárgyalás közben sírva fakadtak — mintha az ilyen látványos érzelmi kitörés emberségre, érzékenységre vagy olyan empátiára vallana, amely az eredendő vagy ösztönös női ártatlanságból és gyöngédségből ered. És mivel a legtöbb nő valóban nem volt szadista gyilkos, az ilyen részrehajlás nem is volt teljesen alaptalan.

Annette Schücking, a jogi diplomával rendelkező vöröskeresztes ápolónő, aki szüleinek írt leveleiben dokumentálta az ukrajnai „vágóhidat”, a háború után sikeresen használta ki képzettségét. 1948-ban alapító tagja lett az újjáalakított Német Jogásznők Ligájának; a korábbi ligát a nácik 1933-ban feloszlatták. Schücking mint önjelölt feminista eredményesen pártolta a családi erőszak megfékezésére irányuló törvényi reformokat, és több évtizeden át bíráskodott a detmoldi polgári törvényszéken. Hozzá került egy férfi ügye, aki életrajzában megemlítette, hogy a háború folyamán rendőr volt Novgorod-Volinszkijban. Schücking jelentkezett a háborús bűnök vizsgálóinál, és részletesen tájékoztatta őket az elkövetőkről, akikkel Ukrajnában találkozott. Sürgette az ügyészeket, hogy kutassák fel azt a Franck őrmestert, aki annak idején elmondta neki, hogyan lőtt agyon zsidókat Hmilnyikben, ám Franckot nem sikerült megtalálni. Schücking úgy vélte, segíteni akarására nem tartottak igényt: „A bírósági rendszeren belül lehetetlen volt nyíltan beszélni a keleten megfordult kollégákkal. A korábbi nácik mindenütt ott voltak.” Kísérlete, hogy a háborús bűnök nyomozóinak kezére járjon, eredménytelen maradt. 2010-ben, amikor még mindig kísértették a halálba hurcolt zsidó gyerekek képei, újra feltette a kérdést: „De hát

mit tehettem volna?”

Amikor a történészek összehasonlították a háború utáni két Németországban, valamint Ausztriában lezajlott vizsgálatokat és pereket, azt tapasztalták, hogy a különféle kategóriákban női vádlottak is szerepeltek, ha kisebbségben is. A németországi és ausztriai bűnüldözés csúcspontján - azaz a háborút követő első évtizedben — huszonhat nőt ítéltek halálra egészségügyi intézményekben és koncentrációs táborokban elkövetett bűnökért. Egyetlen, bőven feldolgozott eset kivételével (arról az SS-rendőrnőről volt szó, aki Anne Frankot és családját az Auschwitzba deportálandók listájára írta), a háború után nem üldözték azokat a német nőket, akik a Gestapo-hivatalokban, a keleti őrhelyeken vagy a megszállt területeken adminisztrátorként tevékenykedtek. Az intézményi kereteken kívül elkövetett erőszakcselekmények címén maroknyi perre került sor olyan nők ellen, akik otthonukban, birtokaikon vagy vállalkozásaikban bántalmaztak kényszermunkásokat vagy közreműködtek tömegkivégzésekben és gettók likvidálásában. Ha egy náci nő a háború utáni Európában el akarta kerülni a számonkérést, Ausztriában még nagyobb biztonságban lett volna, mint Németországban. Gyilkosságért vagy gyilkosságban való bűnrészességért a legtöbb német náci nőt Kelet-Németországban fogták perbe: 1945 és 1990 között összesen 220-at. Az osztrákok az 1970-es évek óta egyetlen náci háborús bűnöst (férfit vagy nőt) sem állítottak bíróság elé és marasztaltak el - szomorúan ironikus helyzet, ha tekintetbe vesszük, hogy Simon Wiesenthal, a kiemelkedő nácivadász éppen Bécsben működött.

Mit árul el a könyvemben szereplő nők háború utáni sorsa a népirtás bűneinek üldözéséről? Mint ebben a fejezetben majd láthatjuk, az elkövetőket és a bűntársakat a háború után kihallgatásoknak vetették alá, de közülük mindössze egyet nyilvánítottak bűnösnek. A legtöbben, akik olyan helyszíneken dolgoztak, mint Belorusszia, ahol az öldöklés nyílt titok volt, és a tájat friss tömegsírok ezrei lepték el, azt állították, hogy semmit sem láttak, és semmiről sem tudtak. A legtöbb nyomozó és ügyész csekély ügybuzgalomról tett bizonyságot a náci nők felelősségre vonásában, mint ahogy a német tanúk is óvakodtak attól, hogy a szükségesnél több információval szolgáljanak, különösen ha rájuk nézve is terhelő adatok kerültek volna elő; továbbá a nyugatnémet

és osztrák igazságszolgáltatási rendszert nem nácitlanították elég alaposan.

A tömeggyilkosságok szennyes munkájában való közös részvétel olyan kapcsolatokat betonozott be, amelyek a háborús évek után is kitartottak. Az asszonyok lojálisak maradtak férjükhöz; gyakran már azért is hálásak voltak, hogy egyáltalán férjük van, hiszen látták, hogyan küszködnek a hadiözvegyek gyermekeik ellátásával. Vera Eichmann hamisított halotti bizonyítványt mutatott be, hogy elrejtse férjét, Adolf Eichmann SS-alezredest. Ez több volt a hitvesi szerelem megnyilvánulásánál: az álcázást olyan házastársak eszelték ki, akiknek volt mit titkolni. Izraeli kivégzésének előestéjén Eichmann semmiféle bűntudatnak vagy szégyenérzetnek nem adott hangot a végső megoldásban játszott szerepét illetően, és elismeréssel adózott feleségének, amiért segített fenntartani a maga ártatlanságába vetett hitét. A nők mint tükrök nagyították fel a férfiak hatalmi és felsőbbrendűségi érzetét, és eltérítették a Gonosz tükörképét. A legtöbb feleség vak maradt az erőszak erkölcstelenségével szemben; csak házassági fogadalmuk betartásának keresztényi kötelességét tartották szem előtt, és továbbra is bűntársak maradtak. Mint ahogy kezdetben ők tették lehetővé, hogy férjük bűnöket kövessen el, ártatlanságuk képzetét is végig támogatták és hangoztatták.

Bajorországban a börtönkáplánok azt javasolták a bebörtönzött vádlottak asszonyainak, hogy feltétel nélkül álljanak férjük mellett. Ha embereik vétkeztek, Isten kegyelméből akkor is bűnbocsánatot nyerhetnek. A káplánok szívből remélték, hogy a szerető és hűséges feleség a megváltásig kalauzolhatja férjét; az, hogy a bíróságokon keressék az igazságot, legföljebb mellékgondolatként merült fel bennük. Az elkövetőket sem az ügyészek, sem a káplánok nem tudták rávenni, hogy nyilvánosan ismerjék be tetteiket. Ki tudja, mit vallottak meg négyszemközt a feleségüknek - annyi bizonyos, hogy a legtöbb asszony nem sok egyéb lehetőséget látott maga előtt, mint a házasság fenntartását, még akkor is, ha becsapottnak érezték magukat, vagy éppen undorodtak brutális férjüktől. Számos bajor pap és lelkipásztor ellenezte a háborús bűnök miatti válást; nem a bűnös férjet tartották erkölcsileg felelősnek, hanem azt az asszonyt, aki a különélést kezdeményezte. Az egyik káplán, aki megtagadta egy asszonytól a váláshoz való hozzájárulást, kijelentette: a háborús

bűnök elkövetői „a sors rendelését teljesítették, amely egyformán érinti mindkét házastársat. (...) A sorsnak ezt a szándékát férjnek és feleségnek egyaránt vállalnia kell.” A feleségek cáfolták a házastársuk ellen felhozott vádakat, és hangoztatták a férfinak, gyermekeik atyjának egyenes, jóindulatú természetét.

Azok a férfi elkövetők, akik a háború után új élettársat találtak, titkolták bűneiket, amíg csak be nem kopogtak a nyomozók. Amikor felhívtam egy Ukrajnát és Oroszországot végigdúló, mozgó gyilkoló alakulat egyik tagját, felesége vette fel a kagylót, de nem engedte, hogy férjével beszéljek. Ehelyett saját szenvedéseit sorolta fel, hozzátéve, hogy a háború alatt ápolónő volt; majd zokogásban tört ki. Férjével, aki sörfőző volt, közvetlenül a háború után ismerkedett meg, és évtizedekkel később tudta meg, hogy egy *Einsatzgruppe* tagja volt. Ám ekkor már nem hagyhatta el, hiszen gyermekeik voltak.

A lojalitási paktumok a családi fészekből a munkahelyre is átterjedtek. A Harmadik Birodalmat legyezték, és bűnös rendszernek bélyegezték. Az elkövetők azonban továbbra is vállalták a titoktartási és hűségesküket, amelyek immár nem halott Führerükhöz, hanem egymáshoz fűzték őket. A háború után a lojalitás véd- és dacszövetség volt a nyomozó hatóságok és a nácivadászok ellen. Az ilyen kötelékek épp úgy kialakultak a gyilkos egységeken, például az *Ordnungspolizei* 101. zászlóalján belül, mint titkárnők és főnökeik, valamint kolléganők és ismeretségi körük között. Amikor a szlonimi kerületi biztos titkárnőjét felszólították, hogy tanúskodjék főnöke háborús bűnei ügyében, a nő levelet kapott a főnök feleségétől, aki könyörgött az egykori titkárnőnek: álljon el a vallomástól, ne befolyásolja a procedúrát. Természetesen voltak, akik megszegték a paktumot vagy engedtek egyes ismerőseik háborús élményeken alapuló nyomásának. Durva kihallgatásokkal és zsarolással részletes beszámolókat és vallomásokat csikartak ki, elsősorban a keletnémet rendőrállamban. A hallgatási fogadalmakat is meg lehetett szegni, ha elég erős volt a nyomás, vagy ha a tanúk felkutatását kibővítették.

A főnökeiket fedező titkárnők elhatárolódtak a bűnöktől, és ugyanakkor megvédték magukat attól, hogy „feljelentőkként” szidalmazzák őket. Adolf Eichmann egyik titkárnőjét, aki a náci

hóhér berlini irodájában (IVB4 ügyosztály) dolgozott, az 1960-as években keresték meg, amikor a német vádhatóságok széles körű nyomozást indítottak a Birodalmi Biztonsági Főhivatal ellen. A szóban forgó titkárnő mit sem árult el korábbi munkatársairól, Berlinből és Prágából induló menekülési útvonalaikról és a szigorúan bizalmas dokumentumok módszeres megsemmisítéséről. 1967-ben közvetlen főnökét, Fritz Woehrnt vád alá helyezte egy nyugatnémet bíróság, majd elmarasztalták mint bűnrészest vegyes házasságból született „félzsidók”, zsidó kórházi ápoltak és a nácik antiszemita tilalmainak megsértésén kapott zsidók bebörtönzésében és későbbi halálában. (Tiltották például, hogy a zsidók kerékpárt tartsanak, moziba menjenek vagy árja fodrászt keressenek fel.) Woehrn esete ritka példája volt egy „íróasztal mögötti gyilkos” elmarasztalásának; ám a berlini állami bíróság megállapította, hogy a vádlott indítéka „antiszemita gyűlölet” volt, és ő maga Eichmann hivatala egyik „legradikálisabb és leghírhedtebb” funkcionáriusának tekinthető.

Szerettem volna kikérdezni Woehrn titkárnőjét munkájáról és korábbi főnökeiről a IVB4-es ügyosztályon. A nő azonban eltökélten tartotta magát hallgatási fogadalmához. Makacsul hangoztatta, hogy ő apolitikus természet, és csak azért jelentkezett munkáért Eichmann irodájában, mert új cipőről és más ilyen holmiról álmodozott, és szüksége volt állásra. Amikor munkája természetéről faggattam, többször is kibökte az *„Erledigt!"* (Elintézve!) szót, mintha csupán irományok lepecsételésére utalna.

Nyolcvannégy éves lévén számára ez a história véget ért, és tovább nem akart foglalkozni vele. Talán akaratlanul öntötte szavakba a Harmadik Birodalomban szerzett élmények egy mélyebben ülő emlékét, abból az időből, amikor a deportált és megölt zsidókat — akiknek legalább a fele nő volt — eufemisztikusan *erledigt*-nek, elintézettnek nyilvánították. Miközben hallgattam a beszédét, magam elé képzeltem egy nagy hatalmú berlini irodát, és benne egy ifjú tisztviselőnőt, aki boldog, mert nem kell gyárban vagy a mezőgazdaságban dolgoznia, és rutinszerűen gépeli, majd pecsételi le a zsidókat, „aszociális elemeket” és a Reich egyéb ellenségeit érintő deportálási listákat vagy ügyiratokat - közben pedig munka utáni társasági programjáról meg a reggel egy kirakatban látott csinos cipőről álmodozik. Igazán csak „a munkáját

végezte”, közben a várható anyagi ellenértékre sandítva.

Közlékenyebb volt nála Sabine Dick, a Gestapo hajdani, karrierre éhes titkárnője. A nyugatnémet nyomozókat részletesen tájékoztatta az adminisztratív eljárásokról, döntően fontos adatokat szolgáltatva a népirtás bürokratikus rutinfeladatairól. Főnökeiről azonban nem volt hajlandó elítélően nyilatkozni; vagy derék, melegszívű, atyaian gondoskodó személyiségként írta le őket, vagy együtt érzőn ecsetelte lelkiismeretességből vállalt túlterheltségüket. Dicknek és a hozzá hasonló gyanúsítottaknak minden okuk megvolt, hogy féljenek a nácivadászoktól meg az ügyészségtől, és értettek hozzá, hogy nehezítsék a nyomozást. Az idő is az ő pártjukon volt. Törvény írta elő a náci bűnök skálájának szűkítését, egyedül a gyilkosság számított kivételnek, de abban az ütemben, ahogy a tanúk emlékezőképessége fakult, és egyre többen haltak meg közülük, a gyilkosság bizonyítása is mind bonyolultabbá vált.

Ám Dick hasztalan követett el minden tőle telhetőt, hogy főnökét, Georg Heusert és a saját jó hírét védelmezze, tanúskodása visszafelé sült el. 1960 áprilisa és októbere között több ízben is kihallgatták. Kezdetben arra törekedett, hogy elterelje a figyelmet a minszki tetthelyekről. Megnevezte egyes korábbi kollégáit, és részleteket mesélt a berlini főhadiszállásról, de belorussziai élményeire alig emlékezett. Amikor a minszki kivégzőkommandó tagjairól faggatták, először csődöt mondott a memóriája, majd kijelentette, hogy ő nem besúgó. Azt is megjegyezte, hogy fél a megtorlástól. Úgy okoskodott, hogy a német demokrácia úgyis újra összeomlik majd, újabb diktatúra üti fel a fejét, ő pedig a bosszú céltáblája lesz. A fejtegetés elég nyakatekerten hangzik, ám ha tekintetbe vesszük Dick életrajzát, talán nem is olyan bizarr. Sabine „a végletek korszakán” ment keresztül. Elszenvedte a nácizmus felemelkedését és bukását, tanúja volt a sztálinizmus rémuralmának, és kihallgatásai egybeestek a hidegháború csúcspontjával. Vallatóit azonban nem győzte meg, és még csak együttérzést sem keltett bennük; pusztán csak bosszankodtak, amiért a nő nem működik együtt tízezernél több ember meggyilkolásával vádolt főnöke leleplezésében. Írásba foglalták, hogy Dick paranoiás és érzelgésre hajlamos, és a kihallgatások közben többször is sírva fakadt.

Felmerült egy további probléma is. Dick férje altiszt volt a Waffen-SS-nél, és ő is a minszki hivatalban dolgozott. A házaspár megfogadta, hogy nem tüntetik fel egymást rossz színben annak beismerésével, hogy mindketten Heuser beosztottjai voltak a Gestapónál. A vádhatóság felhívta az asszony figyelmét, hogy a hamis eskü bűn, amelyért tizenöt évi fogságra is ítélhetik. Dick ekkor új taktikával próbálkozott. Egy alkalommal tizenhárom éves lányát is magával vitte a rendőrségre, ahol a kihallgatások folytak, talán abban a reményben, hogy az anyaszerep alakításával meghatja majd a rendőrnyomozókat. Ám ez a trükk sem vált be, a lánya ugyanis hangosan tiltakozott, amiért „belerángatják ebbe a szarba". Dick mindenesetre ravaszabb volt, mint a férje, aki azzal kérkedett, hogy ő szervezte meg az egész minszki rendőrséget. A nyomozókat azonban a jelek szerint nem érdekelte, hogy a férfi még mindig náci; örültek, amiért rendesen válaszol kérdéseikre. Őket Sabine, az összevissza fecsegő feleség ingerelte. Végül azonban az asszony hajlandó volt terhelő adatokat szolgáltatni főnökéről, az első számú gyanúsítottról, és nem is emeltek ellene vádat.

Sokféle nemi elfogultság szivárgott be az igazságszolgáltatás teljes folyamatába, a bűnösök felkutatásától a kihallgatásokon át egészen az ítélethozatalig. Míg a férfi vádlottakat a hierarchiában és a közigazgatásban elfoglalt helyük, politikai ideológiájuk és személyes indítékaik alapján ítélték meg - mint Hitler „vezető bűntársait", mint íróasztal mögötti gyilkosokat, mint szélsőséges szadistákat a női vádlottak megítélésénél más megfontolások játszottak szerepet. A férj vagy valamilyen más férfialak befolyásáról azt tartották, hogy hasonlít ahhoz a szerephez, amelyet a bajtársak nyomása játszik a rendőri és katonai egységek tagjainál. A férfi vádlottaktól nem kérdezték meg, hogy mennyiben befolyásolta felesége vagy szeretője a zsidók elleni gyűlöletét, vagy mennyiben bírta rá a férfit erőszakos cselekmények elkövetésére. A bírósági teremben nem jelent meg semmiféle Lady Macbeth, aki férjét, férfiasságának bizonyítékául, gyilkosság elkövetésére bujtogatja. A védőügyvédek hatékonyan játszották ki a nők apolitikusnak mondott alkatának és szemléletének kártyáját, és való igaz, hogy ideológiai indítékaikat, antiszemitizmusukat, fajgyűlöletüket nehezen lehetett dokumentálni (habár ez a férfiak esetében sem volt másképp). Lett légyen szó akár fogyatékosok

vagy zsidó gyermekek megöléséről, akár szomszédok rendőrségi feljelentéséről, az indítékokat személyes vágyait és érzelmek, például féltékenység, magányosság, kapzsiság, bosszúvágy, nemi gerjedelem avagy „szerelmi elvakultság” számlájára írták. Az olyan nőt, aki férfiként viselkedett, pisztollyal lövöldözött, ostort pattogtatott, lóháton nyargalt végig Lengyelország és Ukrajna véres mezein, nadrágot viselt, és férfiasra nyíratta a haját - az ilyen nőt a legtöbben el se tudták képzelni, a bíróságok elsiklottak fölötte, a tanúk szóba se hozták. Ezek a nők viszolyogtatón emlékeztettek a bukott rezsimre és a fasiszták barbárságába való süllyedésre. Ha Németország és a németek a normalizálódás útját akarják járni, és levetkőzik a maguk náci múltját, akkor helyre kell állítani a hagyományos nőtípust is, a maga erkölcsi és esztétikai eszményeivel — mert újonnan megfogalmazni fölösleges.

Liselotte Meier, a lidai titkárnő, akit együtt láttak főnökével, Hermann Hanweggel és más német tisztségviselőkkel, amikor azok a kocsijukból zsidókra lövöldöztek, a háború után beismerte, hogy elkísérte Hanweget a téli vadászatokra. A hóban vették célba a zsákmányt, vallotta, de azt már elfelejtette, hogy állatokra lőttek-e vagy zsidókra. Hanweg se megerősíteni, se cáfolni nem tudta a vallomását: a szovjetek ugyanis már perbe fogták, és kivégezték. A helyettese azonban életben volt; Mainzban lakott a feleségével, egy biciklibolt fölött. Letartóztatták, és az igazságszolgáltatás egy ritka teljesítményeként 1978-ban életfogytiglani elzárásra ítélték. Az ügyész, aki Meiert kihallgatta, makacs volt, és sokkal agresszívebben kérdezett, mint legtöbb nyugatnémet kollégája. Ügybuzgalma talán saját háborús tapasztalataiban gyökerezett: amikor Leningrád mellett harcolt, szemtanúja volt polgári személyek tömeges kivégzésének. Most Észak-Amerikába és Izraelbe is elutazott, hogy zsidó túlélőktől tanúvallomásokat gyűjtsön. Személyesen tartóztatta le Hanweg helyettesét; kora reggel hurcolta el otthonából, mialatt az asszony trágárul szitkozódott. Az ügyész kihallgatta Hanweg egész családját, a feleséget, sőt a gyerekeket is, akik ki akartak tenni magukért: részletesen beszámoltak az eseményekről, felvázolták a gyilkosságok helyszínét, felidézték a zsidó munkások nevét és a gettóban történteket. Amikor az ügyész szembesítette Liselotte Meiert a túlélők vallomásaival, miszerint ő is ott volt a gyilkosok között, a nő zavarosan habogott: „Nem emlékszem”, „A részleteket

elfelejtettem”, „Még azt se tudom, hogy az agyonlőtt emberek tényleg zsidók voltak-e”. Arra sem emlékezett, hogy „azokat az embereket célba vették-e, vagy valaki csak úgy lövöldözött a hóban”. A háború után Meier beismerte, hogy hetenként háromszor vagy négyszer délelőttönként elkísérte Hanweget a zsidó műhelyekbe, és rendszeresen cirkált a zsidó negyedben. Sokatmondó tény, hogy igyekezett eltitkolni Hanweggel folytatott szerelmi viszonyát, amely szemlátomást jobban kísértette, mint a holokausztban játszott szerepe. Amikor szeretője kapcsán faggatták, végigsírta a kihallgatást. A jelenlévők joggal gyaníthatták, hogy nem a lidai zsidók, hanem Hermann Hanweg halálát gyászolja.

A náci háborús bűnösök utáni nyugat-németországi hajsza történetében egyetlen keletre helyezett és gyilkossággal vádolt német titkárnő pere kapott nagy nyilvánosságot. Ez a vádlott Johanna Altvater volt. Az 1960-as években a holokauszt Izraelben, az Egyesült Államokban és Kanadában letelepedett túlélői tanúvallomást tettek egy német nőről, akit ők Hannának neveztek. Kelet-Németországból, Lengyelországból és Ukrajnából nem zsidó tanúk is jelentkeztek. A túlélők, akik igazságot akartak szolgáltatni Volodimir-Volinszkij város mintegy húszezer főnyi legyilkolt zsidóságának, négy elkövetőt neveztek néven, holott természetesen ezeken kívül még többtucatnyian járultak hozzá közvetlenül a szóban forgó populáció kiirtásához. A négy között szerepelt „Fraulein Hanna” is. Húsz évvel az események után a túlélők felelevenítették rémtetteit.

Johanna Altvater Zelle (baloldalt fent) azonosításra alkalmas fényképe izraeli nyomozók albumában

Mi történt Altvaterrel azután, hogy 1941 karácsonyán elhagyta Ukrajnát? Nos, folytatta unalmas munkáját Minden városi közigazgatásában. A háború után nem kérdezték ki alaposabban

keleti tevékenységéről. Nácitlanítási igazolásában ez áll: „Hasznos munkaerővé válhat.” A mindeni közigazgatásban a fiatalok ügyeinek szociális előadójává léptették elő. 1945 után a mindeni Hitlerjugend korábbi tagjai gyűléseket rendeztek, és elénekelték a régi dalokat. Sokan az 1920-as és 30-as években serdültek nagykorúvá: ők nem fogadták el, hogy a nácizmus bűnös rendszer lett volna, és kerülték a múltjukkal való kritikus elszámolást. Altvater tagja volt ennek a csoportnak. 1953-ban férjhez ment, és felvette a Zelle nevet (amely ironikus módon „börtöncellát” jelent). Férje a szomszédos Detmold város kerületi ifjúsági hivatalában volt szakmai gyakorlaton. Mialatt ő egyre följebb emelkedett Detmold polgári közigazgatásában, Zelle asszony vállalta egy hatéves kisfiú gondozását; internátusban folytatott tanulmányait is ő fedezte. Később örökbe is fogadta a fiút, aki fiatalemberként rendszeresen végigülte az asszony tárgyalását.

A nyilvános peres tárgyalás folyamán (1978. szeptember 18. - 1979. október 31.) mind Johanna Zelle, mind egykori főnöke, Westerheide kerületi biztos belemosolyogtak a kamerákba, és rendületlenül hangoztatták ártatlanságukat. Westerheide hencegni kezdett az Ukrajnában őt övező tekintéllyel, mintha azok az idők karrierjének csúcspontját jelentenék. Kitartóan úgy emlegette Volodimir-Volinszkijt, mint „az ő városát”, és elmagyarázta, hogy „az ő zsidóit” csak azért kellett gettóba költöztetnie, mert a városban egy katonai raktár üzemelt, amelyet meg kellett védeni az ilyen „gyanús” elemektől. A védőügyvéd figyelmeztette is: „Herr Westerheide, kérem, ne felejtse el, hogy már nem a náci korszakban él. Nem is volt maga olyan jelentős személy, mint ahogy beállítja. Nem voltak ott magánál nagyobb hatalmú emberek is, akik a feladatokat végrehajtották?” A bíró is fékezni próbálta a vádlottat: azt javasolta, hogy maradjon a tényeknél, és ne taglalja a náci ideológiát.

Zellét és Westerheidét egyaránt kilencezer zsidó meggyilkolásával és gyilkosságban való bűnrészességgel vádolták, amely bűnöket 1942 szeptemberében és novemberében, a gettó felszámolásakor és a tömeges kivégzések folyamán követték el. Mindkét vádlottat felelősnek tartották, amiért hivatalos minőségükben olyan eljárásokat alkalmaztak, amelyek áldozataik esetében nélkülözéshez, vagyonvesztéshez és életük elvesztéséhez vezettek.

Mire a per tárgyalására Nyugat-Németországban, a bielefeldi állami bíróságon sor került, az elévülés már minden bűntettre kiterjedt, eltekintve a gyilkosságtól, valamint annak elősegítésétől és a rá való bujtogatástól. A német törvények szerint a vádlottat akkor lehetett gyilkosságban elmarasztalni, ha a vádhatóság meggyőzően bizonyította, hogy az illető szélsőséges kegyetlenséget és megtévesztő magatartást tanúsított, illetve aljas indítékból (például fajgyűlölet hatására) követte el bűneit. A bíróság, a vádlott bűnösségét mérlegelve, előnyben részesítette a dokumentált bizonyítékokat a túlélő tanúk elbeszéléseinek rovására. Valószínű azonban, hogy ennél is többet nyomott a latban a bírák e közvetlenül háború utáni nemzedékének vonakodása, hogy elmarasztalja vagy éppen szigorú büntetéssel sújtsa a náci bűntettek elkövetőit. A tanúk rámutattak Westerheide és Zelle kiterjedt bűnlajstromára, és dokumentumok igazolták, hogy jelen voltak a rémtettek helyszínein. Mindazonáltal mindkettőjüket felmentették.

Johanna Altvater Zelle mint vádlott érző szívű, minden erőszaktól irtózó nőként festette le magát. Beismerte, hogy tanúja volt a deportálásoknak, de az agyonlövésekről, úgymond, csak hallomásból értesült. Hogy elnyerje a „bíróság rokonszenvét, azt bizonygatta, hogy a háború alatt ő csak egyszerű fiatal nő, keletre helyezett semmi kis titkárnő volt. Ez az ábrázolás ellentmondásban volt az újságcikkekkel, amelyek leírták, hogyan terjedt szét arcán a vigyor a tanúvallomások hallatán, amikor a túlélők bemutatták a korbáccsal grasszáló, a zsidókat halálba kergető „szőke szörnyeteget”. Átvette a sajtó a tanúvallomások olyan részleteit is, amelyek leleplezték, hogyan csalta magához édességgel a gyerekeket, hogy aztán agyonlője őket, hogyan dobott le másokat az erkélyről vagy csapta őket a falhoz.

Az ügyész többszörös életfogytiglant kért mindkét vádlottra, és követelte azonnali letartóztatásukat, lévén hogy a tárgyalás alatt szabadlábon voltak. Mindkét követelést elutasították. A bíró, dr. Paul Pieper, felmentő ítéletében „elégtelen bizonyítottságra” hivatkozott. A verdiktet, amely Bielefeldben 1979 novemberében hangzott el, nyilvános tiltakozás követte, amelyet nagyrészt a Nácizmus Áldozatainak Szövetsége (VVN) szervezett. Nyolcezren tüntettek a város központjában. A helyi egyetem egyik professzora felkavaró beszédben marasztalta el a német

igazságszolgáltatási rendszert, amiért kitér a náci háborús bűnösök felelősségre vonása elől, diszkriminálja a tanúkat, és eltűri a neonácizmust. Hivatkozva a Kelet-Németországban kiadott *Barna könyvre,* amely leleplezte a nyugatnémet kormányban megbúvó korábbi nácikat, a professzor kijelentette, hogy a bielefeldi igazságszolgáltatás is korábbi nácik kezében van.

1980 júliusában a Szövetségi Legfelső Bíróság (Bűnügyi Fellebbezések Kamarája) elrendelte az ügy újratárgyalását. Az indoklás szerint Pieper bíró nem mérlegelte megfelelően a bizonyítékokat, és nem vett tudomást a tanúk nyilatkozatairól; továbbá nem firtatta kellőképpen a vádlottak — különösen Johanna Altvater Zelle - alibijét. A legfelső bíróság, kétségbe vonva a döntés logikáját, azt is kiemelte, hogy ha Zellét többen is látták a gettó likvidálásakor, ha ő maga is beismerte, hogy ott volt, és ha ezt a körülményt a bíróság is elismerte, akkor azt is el kell fogadni, hogy bűntett helyszínén volt jelen. Ám a bíróság elmulasztotta megkérdezni, hogy mit keresett ott, és mit művelt.

Az eljárást Bielefeldből áthelyezték Dortmundba, ahol a náci háborús bűnök feltárásának központi hivatala működött. A hivatal főügyészére, Hermann Weissingre, akinek a bielefeldi bíróságon nem sikerült kiharcolnia az életfogytiglani, komoly nyomás nehezedett, hogy az új tárgyaláshoz több bizonyítékot és több tanút szerezzen. Weissing segítséget kért az izraeli rendőrségtől, a Bécsben működő Simon Wiesenthaltól, valamint a New York-i Zsidó Világkongresszustól. 1982 márciusáig, amikor is a második per elkezdődött, Weissing húsz további tanút verbuvált, ám ezek egyes megállapításai ellentmondtak az első perben vagy az évtizedekkel korábbi nyilatkozatokban elhangzottaknak. Az adott időpontban a Westerheide és Zelle elleni tanúvallomások összegyűjtése mát csaknem két évtizedes múltra tekintett vissza.

Az eljárás novemberben fejeződött be, amikor is, általános meglepetésre, maga az ügyész folyamodott a bírósághoz felmentésért. Weissing a következőképpen érvelt: „Bár fennáll a bűntettek alapos gyanúja, a túlélő áldozatok szavahihetősége kétségbe vonható.” Amikor Weissing később visszatekintett az eljárásra, megjegyezte, hogy a náci elkövetők elleni peres ügyek lényegében nem különböznek a többitől. Úgy vélte, a túlélők

elbeszélései helytállóak, ám akármennyi van is belőlük, „megállapításaik nem tekinthetők objektív bizonyítékoknak". Végül leszögezte, hogy Zelle és társai minden kétséget kizáróan antiszemiták voltak, de ez sem olyan bizonyíték, amelynek alapján gyilkosságért elítélhetők.

1982 decemberében Zellét és Westerheidét másodszor is felmentették. Újabb tiltakozásra került sor, amelyet mind Németországban, mind külföldön bíráló sajtókommentárok özöne követett. Zelle Detmoldban hunyt el 2003-ban, nagyjából egy héttel nyolcvanötödik születésnapja előtt.

Johanna Altvater Zelle esetében a háború idejéből származó írásos dokumentumok hiánya vezetett a felmentéshez, jóllehet az ügyész biztosra vette, hogy egy ukrajnai gettóban brutálisan gyilkolt zsidó gyerekeket, továbbá maga is beismerte, hogy saját akaratából ment el a gettó likvidálására. A szemtanúk tucatjainak tanúvallomása nem minősült kielégítő bizonyítéknak. Hasonló észjárás alapján igencsak kevés tettest lehetett felelősségre vonni. Az egész rendszer - vagy, Hannah Arendt szavaival, „a Senki uralma”, amely a háború utáni bíróságokon „a Senki felelősségévé” változott - jóváhagyta az élet-halál uraiként fellépő férfi és női elkövetők népirtáson alapuló, teljhatalmú rezsimjét. Zelle áldozatai, azok a gyerekek, akiknek a szájába lőtt vagy a gettó falán zúzta szét a fejüket, nem haltak „szokványos” halált; ekként a logika is azt diktálja, hogy Zelle sem volt „szokványos” nőszemély. A német törvények szerint azonban normális, átlagos teremtés volt, és állítólagos bűnei sem minősültek rendhagyónak.

Rejlik a történet jogi értelmezésében egy további ironikus pont. A rendszert üzemeltető férfiak a hierarchiában elfoglalt pozíciójukra hivatkozva azzal védekezhettek, hogy parancsot teljesítettek, avagy vélelmezett kényszerhelyzetbe kerültek (jóllehet ezek az érvek többnyire sikertelenek maradtak). A női gyilkosok azonban nem folyamodhattak ehhez a védekezéshez. Csakhogy a közös, azaz megosztott részvételen alapuló népirtó rendszerekben nehéz dokumentálni és bizonyítani az egyéni aljas indítékokat. Nos, „Fraulein Hanna” és a hozzá hasonló nők éppen ilyen indítékról szolgáltattak példát: azzal, hogy gyilkoltak, túllépték hatáskörüket, tehát egyéni kezdeményezőkészséget tanúsítottak - mintegy

bemutatva azt a szélsőséges magatartást, amelyet a német törvény előre megfontolt gyilkosságnak minősített. Mindazonáltal a nyugatnémet ügyészek nem ezen az alapon emeltek vádat az ilyen nők ellen, és végső soron a bírák sem e szerint hozták meg ítéletüket.

A titkárnőket az ügyészek a náci közigazgatásban elfoglalt hivatalos pozíciójuk alapján hozhatták kapcsolatba a bűntettek helyszíneivel. Nehezebben találtak kikezdhetetlen bizonyítékokat az SS-ek feleségei ellen, akik a hivatalos csatornákon kívül érkeztek keletre. Az SS-feleségekre az ügyészek általában azért figyeltek fel, mert férjeik bűntetteket követtek el, és az életben maradt áldozatok nyilatkozatai az asszonyokra nézve is terhelőek voltak. Mi történt tehát azokkal az SS-feleségekkel, akikkel eddig könyvünkben foglalkoztunk — vagyis Gertrude Segellel, Liesel Willhauszal, Josefine Blockkal, Vera Wohlauffal és Erna Petrivel?

Ausztriában a bűnügyi nyomozók először Gertrude férjét, Felix Landaut tartóztatták le, és ezután nyitottak külön dossziét az asszony ellen. 1947 és 1948 folyamán Gertrude Segel Landaut fogva tartották. Kihallgatásain kibúvókat keresett, hazudozott és tagadott. Ha mindössze öt évvel korábbi eseményekről faggatták, kijelentette: azóta annyi minden történt, hogy nehéz bármire is emlékezni. Egy náci SS-tiszt naiv kis barátnőjének állította be magát - akkoriban még csak Felix szeretője volt, és nem a felesége -, aki, mint egyszerű titkárnő, jelentéktelen fogaskerék volt a gépezetben.

Igen, beismeri, hogy 1942-ben, egy nyári vasárnapon Felix meg ő az erkélyükön álltak, de csak madarakra akartak lőni. Ártatlan játék volt az egész: meg akarták tréfálni szemközti szomszédjukat, egy állatorvost, aki galambokat tartott a háza tetején. Úgy tűnt: Gertrudét még mindig mulattatja a régi história. Azt állította, hogy leteremtette Felixet, amikor az fegyverét a kertjükben dolgozó zsidó munkásokra irányozta, mivel, ahogy közvetlenül a nyomozók felé fordulva megjegyezte, „nem volt helyes emberi lényekre lőni”. Ekkor Gertrude szerint Felix így szólt, „Ugyan már, ez csak egy Flobert-puska, nem történhet semmi baj.” Amikor a Flobertről kérdezték, amelyet az ő kezében is láttak, tiltakozott: Felix a négyéves fiának vette a fegyvert; majd megkísérelte, hogy eltüntesse magát a gyilkosság helyszínéről. Először azt állította,

hogy ő már bement a házba, amikor Felix a kertben munkálkodó zsidókra lőtt; majd elismerte, hogy még mindig az erkélyen állt, férje mellett. Le is rajzolta a nyomozóknak a jelenetet meg a golyó útját. Az egész ügyről Felix tehet, jelentette ki.

Amikor a Bécsben székelő szövetséges megszálló hatóságok csökkenteni kezdték a feltételezett háborús bűnösök internálásának, vizsgálatának és vád alá helyezésének intenzitását, az osztrák igazságszolgáltatásra sem nehezedett komolyabb nyomás, hogy megbüntesse a „sajátjait”, és ez a Gertrude Segel Landau-féle vádlottakra is vonatkozott. 1948-ban a kivizsgálás alatt álló Gertrude helyzete kedvezőbbre fordult. Felix meg ő már 1946-ban elvált, és a férfi, aki 1947-ben megszökött egy osztrák börtönből, szabadon élte világát. Gertrude, hogy háborús ártatlanságát bizonyítsa, nem győzte hangoztatni, milyen készségesen engedelmeskedett a hatóságoknak a háború után. Még hogy ő, a derék osztrák állampolgár, bűnöző volna? Rámutatott, hogy valahányszor beidézték, kötelességtudóan megjelent, és minden kérdésre válaszolt. Ha a bűnökre bizonyítékot keresnek, közölte a vádhatósággal, ne hozzám forduljanak, hanem kerítsék elő a szökött exférjemet. Gertrude stratégiája bevált: nem emeltek ellene vádat.

Az osztrák nyomozás felderítette, hogy az SS és a rendőrség bűnösei és ezek cinkosai, akik a háború idején Galíciában, Ukrajna e korábbi Habsburg-tartományában tevékenykedtek, Bécsben hálózatot működtetnek. A szervezethez titkárnők és SS-vezetők feleségei is csatlakoztak. 1946. október 19-én az osztrák rendőrség Apollo utcai lakásán letartóztatta Gertrude szomszédasszonyát, Josefine Blockot: a két drohobicsi női elkövető Bécsben ismét összekerült. Josefine Blockot emberiség elleni és háborús bűnökkel, valamint gyilkossággal vádolták. Házkutatás közben a rendőrség háborús fényképekre bukkant, de találtak régi náci újságokat is, valamint Joseph Goebbels egy antiszemita kirohanását *(Das Buch Isidor,* 1928), továbbá egy szuronyt meg egy kardot.

Kihallgatásán Block beismerte, hogy jelen volt a bűntettek helyszínein. Azt mondta, a férje szabad kezet adott neki, hogy mindenben tetszése szerint döntsön. Így ő kezelte a konyhakertet, ahol zsidókat dolgoztatott, és saját műhelyt is létesített, ugyancsak zsidó munkaerővel. Makacsul hangoztatta, hogy soha senkit

nem bántott, nem ütlegelt, nem ölt meg, és azt állította: az ellene fellépő zsidó tanúk a bosszú küldetését képviselik.

A bosszútól való félelem volt a háború idején az egyik indok valamennyi zsidó meggyilkolására, a gyerekeket is beleértve; és jellemzően erre a félelemre hivatkoztak kihallgatásaikon vagy tárgyalásaikon az elkövetők. Himmler figyelmeztette embereit, hogy a zsidó gyerekek és az őket világra hozó zsidó nők majd felkelnek, és megtorolják a zsidó férfiak halálát. Josefine Block úgy gondolkodott, hogy a háború elveszett, és ő most ki van szolgáltatva a győztesek zsidó vezetés alatt álló igazságszolgáltatásának. Kifejtette: a zsidók azért üldözik, mert férje, a gestapós, aki mindenért felelt, 1944-ben elesett a fronton.

A kétségbeesett asszony minden kibúvóval megpróbálkozott. Mint hadiözvegy, minden bűnt halott férjére hárított, önmagát pedig mentőangyalnak állította be; kérkedett vele, hogy megmentette annak a túlélőnek az életét, aki aztán feljelentette. Akárcsak Vera Wohlauf, ő is enyhítő körülményként hivatkozott várandós állapotára. Hogy is parádézhatott volna ostorral a kezében, hogyan ütlegelhetett volna egy zsidó lányt a terhesség utolsó szakaszában? Ám egyetlen tanú, sem hajdani német munkatársak, sem zsidó áldozatok nem említették, hogy terhes lett volna. Arra viszont emlékeztek, ahogy csecsemőjét babakocsiban tolta a főutcán, és a kocsival nekiment a zsidó munkásoknak.

Az erkölcsöt meg az anyaságot még egyszer kiforgatva magából, Block — az önjelölt „zsidóbarát” — azt bizonygatta, hogy zsidó vádlója, a hajdani varrónő az igazi gyilkos: a varrónő, aki neki dolgozott, saját, egyéves gyermekét hagyta a gettóban, hogy ő maga megmeneküljön. Bármily megdöbbentő, az 1949-es Bécs tárgyalótermében komolyan vették ezt a szemérmetlen, az áldozatot hibáztató védekezést, és Blockot felmentették. A csupa férfiból álló bíróságok kevés megértést mutattak a túlélő tanúk iránt, híján voltak a vádlottak antiszemitizmusával szembeni kritikus távolságtartásnak, és elfogultak voltak osztrák honfitársaik javára. Ennélfogva szkeptikusan hallgatták a zsidóktól származó tanúvallomásokat, különösen, ha azok nők által elkövetett atrocitásokkal foglalkoztak.

Több mint tíz évvel később, az 1960-as években Vera Wohlaufot

idézték be, hogy férje háborús tevékenységével kapcsolatban kihallgassák. A kihallgatás előtt tudtára adták, hogy mint a vádlott Julius Wohlauf felesége nem köteles tanúskodni, és egyes kérdésekre indoklás nélkül megtagadhatja a választ. Az asszony felfogta törvényes jogait, de kijelentette, hogy ennek ellenére tanúskodni kíván.

1964. november 19-én a délelőtti órákban találkozott először a nyomozókkal. Amikor lengyelországi tartózkodásáról kérdezték, elmondta, hogy 1942. július végén érkezett meg Radzynba, az Ordnungspolizei egy másik tagjának, Boysen hadnagynak a feleségével együtt.

Átugorva az 1942 augusztusában lezajlott gettóbeli vérengzéseket, közölte, hogy már szeptemberben visszatért Hamburgba. Bár azt állította, hogy lengyelországi tartózkodása alatt végig Radzynban időzött, a kihallgató bizonyítani tudta, hogy megfordult Miedzyrzecben, a vérengzések színhelyén is. Vera beismerte, hogy egy ismerős német családnak, bizonyos Doberaueréknek Miedzyrzec szélén volt birtoka, és férjével együtt hébe-hóba felkeresték őket, sőt náluk is éjszakáztak. Azt, hogy Julius meg ő más okból jelentek meg Miedzyrzecben, Vera nem óhajtotta elárulni.

Kérdés: Emlékszik-e, hogy mialatt férjével Lengyelországban tartózkodott, autóval elvitték önöket egy Einsatz-ra (bevetés, hadművelet)?

Vera Wohlauf: Erre a kérdésre nem lehet egy mondatban válaszolni, legalábbis nem lehet egyszerű igennel vagy nemmel felelni rá.

K: Ez esetben, Frau Wohlauf, konkrétabban fogalmazom meg, miféle esetre gondolok, és megkérem, válaszoljon a lehető legpontosabban. Különböző tanúk, férje korábbi alárendeltjei azt jelentették, hogy 1942 egy őszi napján ön elkísérte férjét M(iqdzyrzec)be, ahonnan zsidókat készültek kitelepíteni. A tanúk nyilatkozatai szerint önt és a férjét teherautón szállították ide radzyni lakásukból. Ön állítólag katonai köpenyt viselt. M(iedzyrzec) ben ön a tanúk szerint végignézte az Aktion-t, majd amikor véget ért, még aznap este visszavitték önöket Radzynba.

V. W: Először is, úgy gondolom, képtelen állítás, hogy katonai köpenyt viseltem volna; legalábbis nem emlékszem ilyenre. De nem szeretnék itt túl végérvényesen fogalmazni, mert gyanítom, hogy olyan következtetéseket vonnának le, amelyek nem felelnének meg a pontos tényeknek. Másfelől nem szeretném önben azt a benyomást kelteni, hogy nem mondok igazat, ha például több tanúvallomásból az ellenkezője derülne ki. A lényeg, hogy nem emlékszem, katonai köpeny volt-e rajtam. De érdemes fontolóra venni, hogy valamilyen okból másként is történhetett. Akkoriban másállapotban voltam, és a ruháim nem illettek rám megfelelően. Lehetséges például, hogy a férjem valamilyen okból rám terítette a köpenyét.

A szóban forgó művelet napján Doberauerék otthonába látogattunk (amely közel esett a miedzyrzcci bűntettek színhelyéhez). Nem azért akartam felkeresni a Doberauer családot, mert másnapra *Aktion* volt kitűzve, mert akkor én erről még mit sem tudtam, és feltételezem, hogy a férjem sem; legalábbis a férjem viselkedése nem utalt rá, hogy tudott volna a másnapi eseményekről. Arra már nem emlékszem, hogy a vitatható *Aktion* után Dobe-rauereknál töltöttük-e az éjszakát vagy visszamentünk Radzynba. Az a valószínűbb, hogy visszamentünk.

Miután Doberauereknál éjszakáztunk, másnap reggel a férjem korán elment. Én nem tudtam, mire készül. Déltájban Frau Doberauerrel bementünk a városba vásárolni. Ezzel kapcsolatban jegyezze meg, kérem, hogy Frau Doberauert az ő kérésére kísértem el. Teljesen ledöbbentünk, amikor a belvárosban nagy tömeget láttunk. Egy csomó ember álldogált ott, feltehetően lengyelek. Közelebb érve azt láttuk, hogy barna egyenruhát viselő emberek és az SD tagjai embereket parancsolnak ki a házukból, és az utcán menetoszlopokba rendezik őket. Frau Doberauer és én nem tudtuk, mi történik. Én még azt se tudtam, hogy az illető emberek zsidók; de a helyszíni beszélgetésekből elég hamar rájöttem, hogy azok. Nagyon megráztak ezek az események, habár semmit sem tudtam a zsidók tényleges sorsáról. Feltételeztem és meg voltam győződve róla, hogy evakuálják őket, és máshová kell új lakásba és szállásra költözniük. Hogy ezután mi történt, nem tudom. Annyit tudok, hogy a férjem hirtelen megjelent. Egy lövést hallottam, és láttam, hogy egy öregasszony összeesik. A lövést egy barna

egyenruhás férfi adta le. A férjem ekkor azt mondta: „Megőrültek? Máris lefegyverzem őket." Aztán Frau Doberauerral tovább mentünk. Arra nem emlékszem, hogy a férjem elkísért-e minket vagy sem.

K: Frau Wohlauf, ismét meg kell állapítanom, hogy a tanúk jelentése szerint ön reggel a férfiakkal együtt az Aktion helyszínére hajtott, és csak este tért vissza, és az Ordnungpolizei százada fel volt háborodva, amiért megtekintette az Aktion-t.

V. W.: Ragaszkodom a saját elbeszélésemhez. A tanúk ellenkező állításai hamisak. Soha nem értesültem ezekről a dolgokról. Először akkor hallottam róluk, mikor a férjemet letartóztatták, és az ügyvéd elmondta, milyen súlyos vádakat hoznak fel ellene. Teljesen logikátlan, hogy a férjem Radzynból elhozott volna egy ilyen Aktion-ra, amikor fogalmam sem volt az ilyesmiről, és ráadásul várandós voltam.

Vera Wohlauf vallomásából világos, milyen hasznos volt számára a háború után ez a terhesség annak bizonyítására, hogy semmi köze sem volt a tömeggyilkossághoz. Figyeljünk fel arra is, hogy az asszony és kihallgatója még évekkel később is az eufemisztikus Aktion és „kitelepítés" (Aussiedlung) szavakat használta egyértelműbb meghatározások helyett. Wohlauf megpróbálta „egy kivégzés" kifejezéssel minimalizálni a tömegmészárlást, és férjének benne játszott szerepét is. Christopher Browning történész Juliusszal kapcsolatos kiterjedt kutatásaiból tudjuk, hogy a férfi minden hájjal megkent gyilkos volt, és szívesen kérkedett az egység parancsnokaként játszott szerepével; a rendőri egység egyik tagja „kis Rommelnek" csúfolta. A tizenegyezer zsidót érintő miedzyrzeci deportálás volt az Ordnungspolizei 101. zászlóalja érintett egységének legnagyobb hadművelete. Wohlauf arra számított, hogy zsidók százait már a helyszínen kivégzik, és részben igaza volt: a túlélők később 960 zsidót temettek el. A szóban forgó Aktion nemcsak méreteiben volt páratlan, hanem azért is, mert az egység tagjai az utcákon és a piactéren is nyíltan öldököltek. Julius és Vera tudták, mibe keverednek.

Mint a legtöbb német vádlott és tanú vallomásában, amely a háború után a tömegvérengzésekkel kapcsolatban elhangzott, Vera Wohlauf kitérő állításaiban is sok az ellentmondás és az óvatlanul hagyott

nyom. Az asszony beismerte, hogy látta a gettó kiürítését és egy idős zsidó nő lelövését. A lövöldözőt barna egyenruhás férfiként azonosította: ezt a színt a náci vezetők és a helyi kollaboránsok viselték, és Vera így próbálta tisztára mosni a férjét, aki a rendőrökre jellemző zöld uniformisban járt. Amikor minden teketória nélkül megkérdezték, csatlakozott-e férjéhez az *Aktion* alkalmából, azt felelte: erre nem mondhat se igent, se nemet. Ehelyett inkább a katonaköpennyel foglalkozott; talán nem jött rá, hogy ez a részlet terhelő lehet: a köpeny ugyanis a rendőri egyenruhára és a kivégzőkhöz való közelállására utalhat. Végül beismerte, hogy katonaköpenyt viselt, de ezt azzal magyarázta, hogy férje adta oda - talán mert nem akarta mutogatni terhességét. Vajon a kihízott ruhák indokolják-e, hogy valaki egy forró augusztusi napon nehéz katonaköpenyt vegyen magára? Az is lehet, hogy Vera és Julius valamiféle szerepjátékot űzött, és a férfi a köpeny viselésével akarta feleségét befogadni a maga egységébe mint „a fiúk egyikét”.

Akárhogy is volt, Vera Wohlauf ellen nem indult eljárás: semmi sem bizonyította egyértelműen, hogy ölt vagy segédkezett az öldöklésnél. Julius Wohlaufot, aki a háború után folytatta pályafutását a hamburgi rendőrségnél, 1964-ben tartóztatták le, és később nyolcéves elzárásra ítélték, amiért mint felbújtó és tettestárs részt vett nyolcezer lengyelországi zsidó meggyilkolásában. Vera mégis azt állította, hogy fogalma sem volt ezekről a dolgokról, sem a háború alatt, sem férje letartóztatását megelőzően.

Elisabeth — „Liesel” - Willhaus bűneire felfigyeltek a háború után; egyike volt annak a tizenhat személynek, akit vád alá helyeztek a lvivi (lembergi) régió több mint négyszázezer zsidó lakosa tömeges legyilkolásáért. Ő és „Fräulein Hanna” ahhoz az igen csekély számú náci női elkövetőhöz tartozott, akiket Nyugat-Németországban gyilkosság címén vád alá helyeztek.

1943 júliusában Gustavot, Liesel férjét egy Waffen-SS egységgel a frontra helyezték. Liesel, ameddig tehette, Lembergben maradt, mivel erősen iparosított Saar-vidéki szülővárosát súlyos bombatámadások érték. A Vörös Hadsereg azonban benyomult Galíciába, majd 1944 júliusában elfoglalta Lemberget, és Liesel

hazament. 1945. március végén Gustav Frankfurt közelében harcban elesett. A kisgyerekes hadiözvegy, aki férje után nem kapott semmiféle kegydíjat, egy ideig a családjánál lakott, de 1948-ban ismét férjhez ment, mégpedig egy ügyvédhez, akivel egy automata büfét alapított. Amikor a háborús bűnökkel foglalkozó nyomozók rátaláltak az asszonyra, azt is felfedezték, hogy Liesel és új férje a vállalkozással összefüggésben számos kisebb bűnt és jogsértést követett el.

Elisabeth Riedel Willhauson háborús és háború utáni viselt dolgai ellenére a nyomozók nem találtak fogást. Mivel a náci halálgépezetben elfoglalt helye semmilyen hivatalos pozícióban nem fejeződött ki, a tanúvallomásokat nem hitelesítették háborús dokumentumok. Jelen volt a bűntettek helyszínén, és a nyilvánosság előtt nézte végig a tömeggyilkosságokat, de törvény szerint nem vonhatták felelősségre.

A német ügyészeknek szemet szúrt, milyen tekintélyes számú tanú vallott Willhaus ellen. Nem is mind voltak túlélő zsidók, akiknek emlékeit és leleplezéseit sok német bíróság nem tekintette elég megbízhatónak; sőt akadt a vád tanúi között a néhai férj néhány, az SS-nél szolgált kollégája is. A tanúkat, csakúgy, mint az ügyészeket, akik kihúzták belőlük a vallomásokat, valósággal sokkolta a parancsnok nejének viselkedése, amely „»a női természetről alkotott minden előzetes elképzelést megcáfolt”. Az asszonyt, mindmáig tisztázatlan okokból, mégis szabadon engedték.

A nyugatnémet „lembergi per” végén a bíróság elnöke kijelentette: nem a bíróság dolga, hogy felülkerekedjék Németország múltján, hanem az egész nemzeté, „amelynek lelkiismeretét itt, ezen a bíróságon nem szabadíthatjuk fel, és valamennyi foltját sem törölhetjük tisztára”. A szóban forgó nemzet néhány tagja, azaz néhány véreskezű vádlott szabadon térhetett haza: honfitársaik megtisztították lelkiismeretüket.

Gyökeresen különbözött a fentiektől a Kelet-Németországban bíróság elé állított elkövetők sorsa. Erna Petri egyike volt a csekély számú német nőnek - sőt talán az egyetlen volt -, akit elítéltek zsidók agyonlövéséért. Ahhoz a 12 890 személyhez tartozott, akiket 1945 és 1989 között náci eredetű háborús és emberiség elleni bűnökért Kelet-Németországban állítottak bíróság

elé. Az esetek mintegy kilencven százalékát még 1955, sőt nagyrészt 1951 előtt lezárták. Erna Petri pere ahhoz az egyre csökkenő számú ügyhöz tartozott, amelyet az 1960-as években tárgyaltak.

Mire Erna Petrit 1961 augusztusában letartóztatták, a keletnémet rendőrség számára már nem volt idegen. Előző nyáron vették őrizetbe Horstot, a férjét, állítólagos államellenes tevékenység miatt. A Stasi rendszeresen elolvasta Petriék postáját, különös tekintettel a Nyugat-Németországban élő fiukkal folytatott levelezésre. A rendőrség arra gyanakodott, hogy Horst, mint a helyi mezőgazdasági közösség tagja, szabotálta a legújabb kollektivizálási hullámot; fiának írott egyik levelében kritikai megjegyzésekkel illette a kormányt. Azt is feltételezték, hogy Horst beárult egy keletnémet ügynököt a nyugatnémeteknek. Amikor azonban házkutatást rendeztek Petriéknél, nem sok bizonyítékot találtak államellenes tevékenységre; mindössze némi „agitációs irodalomra", s azon belül egy nyugatnémet politikai röpiratra tettek szert. Ennél jelentékenyebb zsákmány volt a grzendai vendégkönyv, valamint több, Grzendán készült fénykép, amelyeken Horst Petri mint SS *Untersturmführer* feleségével együtt kormányozta az SS tulajdonában lévő birtokot. A vendégkönyvben vezető SS-, Wehrmacht- és rendőrtisztek nevei sorakoztak, és ott díszlett a galíciai kerület SS- és rendőri erői főnöke és a régió leghírhedtebb náci tömeggyilkosa, Friedrich Katzmann feleségének aláírása is.

Nem világos, hogy Horst náci múltjának leleplezése a véletlen műve volt-e. Annyi bizonyos, hogy tizenhét tanú, főleg a birtok hajdani lengyel és ukrán munkásainak vallomása alapján az erfurti államügyészi hivatal megállapította: Horst és Erna Petri egyaránt kínozta, bántalmazta és gyilkolta a kényszermunkásokat, valamint azokat a zsidókat, akik a grzendai SS-major erdeiben, szántóföldjein, továbbá nagyszámú pajtájában és istállójában kerestek menedéket.

Erna Petii letartóztatásakor készült fényképei

Horst és Erna Petrinek kényszerrel kicsikart vallomásai bővelkednek részletekben, és általában nem hazudtolják meg egymást. A német vádhatóság megállapította, hogy Horst háború utáni tevékenysége, amelynek címén eredetileg letartóztatták, viszonylag jelentéktelen volt, pontosabban semmiképpen sem olyan elítélendő, mint a házaspár „legsúlyosabb háborús és emberiség elleni bűntettei". 1962. augusztus 31-én együtt hallgatták ki őket három órán át; előzőleg mindkettőjüket felszólították, hogy erősítsék meg vagy cáfolják egymás bűneit. 1962. szeptember 10. és 15- között férj és feleség a bíróság elé is együtt állt. A per hangfelvételéből kiderül: Erna olyan előzékenyen részletezte bűntetteit, hogy az ügyész félbeszakította: „Köszönjük, eleget hallottunk." Horst már nem volt ilyen szolgálatkész. A bíróság végül mégis úgy döntött, hogy az ő bűnei súlyosabbak, mint Ernáéi.

A pert lezáró ítéletében a bíró azt írta, hogy bár a házaspár „tizennyolc-húsz évvel korábban követte el gyűlöletes tetteit, alapvetően fontos, és a demokratikus népi igazságszolgáltatás érdekét szolgálja, hogy ezek a bűnök az időmúlástól függetlenül lelepleződjenek". Azt állította továbbá, hogy az imperialista hatalmak ez idő szerint is bűntettekre készülnek a béke és az emberiség ellen, és ezért minden békeszerető népnek meg kell őriznie éberségét, hogy megakadályozza az ilyen bűnök megismétlődését. A bíró kifejtette, hogy a szóban forgó ügy világosan fejezi ki a hitleri fasizmus terrorisztikus rendszerét, mivel a diktatúra nemcsak Németországban tombolt, hanem a megszállt területeken is. A gyakorlatban „ez a terror olyan gátlástalan

elemekre épült, amelyekhez ezen vádlottak is tartoztak". A bíróság jellegzetes keletnémet hidegháborús retorikával mutatott rá, hogy Horst Petri nemcsak fasiszta volt és maradt, hanem „a mi munkás-paraszt államunk" szocialista építésének esküdt ellensége is.

A Petri-ügy ritka példa rá, mi volt a nemi tényező szerepe a háborús bűnösök kelet-németországi kezelésében, és bepillantást enged a holokauszt egyik női elkövetőjének pszichológiájába. Noha Erna megkísérelte, hogy férjét ne keverje bele saját bűneibe, a bíró úgy vélte, hogy Horst Petri részben felelős hitvese viselkedéséért. A bíróság az ítéletet indokolva megállapította, hogy „a két vádlott között vannak különbségek", és Erna esetében tekintetbe kell venni, hogy férje erős befolyására lett belőle gyilkos. Ráadásul „a grsendai *(sic!)* SS-vadállatokkal való állandó érintkezés is jelentős szerepet játszott bűnei megalapozásában". Mindenekelőtt pedig a bíróság kifejtette, hogy Erna bűnei nem voltak olyan kiterjedtek, mint Horst Petriéi, aki rutinszerűen, saját kezdeményezésére és közvetlen parancs nélkül ölt és garázdálkodott - a bíróság ezzel támasztotta alá a halálos ítéletet.

Erna rokonszenvet keltett egyes tisztségviselőkben, akik megállapították, hogy „időnként emberi érzelmeket tanúsított", ám a legtöbben szigorúan ítélték meg. Az asszony beismerte, hogy fél tucat, hat és tizenkét év közötti zsidó gyermeket ölt meg. A kihallgatásokból és az ítéletből egyértelműen kitetszik, hogy az ügyészek, a kihallgatok, majd a bíróság is a gyermekgyilkosságra való hajlandóságát találták a legbotrányosabbnak, jóformán felfoghatatlannak. Ahogy beismerését nyugtázva az egyik kihallgató megkérdezte: „Hogy tehetett ilyet, amikor a birtokon két saját kisgyermeke várta?

Letartóztatásakor Erna Petri tagadta, hogy bármilyen bűnt elkövetett volna. Csak annyit ismert el, hogy hallott olyan zsidókról, akiket a birtokukon lévő erdőkben lőttek agyon. Amikor azonban fogsága és vallatása már egy hónapnál tovább tartott, lassan összeroppant a nyomás alatt. 1961. szeptember 15-én olyan kihallgatásnak vetették alá, amely reggel nyolckor kezdődött, és másnap éjjel egykor ért véget, megszakítva egy-egy óra ebéd-, illetve vacsoraszünettel. A nyomozás vezetője, bizonyos Franke így kezdte: „Miféle bűnöket követett el grzendai tartózkodása alatt?"

Petri elmondta, hogy 1942 júniusától 1944 elejéig időzött a birtokon, és ezalatt megütött egyes munkásokat, köztük a kovácsot is, aki most ellene tanúskodott. Ahogy tovább záporoztak rá a kérdések, azt is beismerte, hogy azokat a zsidó férfiakat, akik megszöktek a Lvovből Lublinba tartó vonatról, és az ő majorságukban rejtőztek el, valóban kivégezték.

Vallatás közben Franke utalt néhány lengyel szemtanú kijelentésére, miszerint Erna egyedül, saját pisztolyával is agyonlőtt zsidókat, és kicsikarta Ernából a részleteket. A kihallgatás vége felé megkérdezte: „Miért tagadta eddig, hogy maga is agyonlőtt zsidókat?" Erna azt felelte: azért, mert félt a büntetéstől, és mert azt hitte, férje a kedvéért magára vállalja majd a szóban forgó gyilkosságokat.

A tárgyaláson Erna és Horst elmondta a bírónak: a háború alatt megállapodtak, hogy hallgatni fognak a gyilkosságokról, amelyeket az asszony a zsidó gyerekek ellen elkövetett. Horst megnyugtatta hitvesét: helyesen tette, hogy lelőtte a gyerekeket, de erről nem kell mindenkinek tudnia. Erna ugyanis nem volt hivatalosan felhatalmazva zsidók megölésére, tehát elképzelhető, hogy egy SS-nyomozó kikérdezi. Különben sem szeretné, tette hozzá Horst, ha a felesége helyi szóbeszéd tárgya lenne. A szadista férfi elfogadható, sőt hasznos volt, mert „féken tartotta a bennszülötteket". De a szadista nő problémát jelentett: kínos helyzetbe hozta a többieket, és bosszú céltáblájává lehetett. Maga Erna zavarban volt: nem tudta, hogyan ítélik majd meg viselt dolgait. Hosszadalmasan fejtegette, hogy enni adott a gyerekeknek, mielőtt végzett volna velük; úgy tűnt, arra számít, hogy jóságától és őszinte vallomásától meghatódik majd a bíróság. Hamarosan azonban belegabalyodott hazugságaiba és „emlékezete kihagyásaiba". A bíró figyelmeztette, és hazugnak nevezte. Erna idegesen nevetett. Az ítélet sokkolta. Férjére nyaktiló vár, ő pedig hátralévő életét börtönben tölti.

Ám Erna Petri nem nyugodott bele sorsába. Börtöncellájában visszavonta korábbi nyilatkozatait. Szabadulási kérvényeit, amelyeket ő és gyermekei az érdekében írtak, kereken elutasították. Leveleket írt az ügyészségnek, hosszú, részletes eszmefuttatásokat és magyarázatokat. Kollégái és családja azzal

nyugtatták, hogy számos korábbi náci részesül amnesztiában; bizonyára őt is szabadon fogják engedni. Erna nem tanúsított bűnbánatot háborús tettei miatt, ehelyett terjedelmes hálót szőtt mesékből és mentségekből. Az ügyészségnek írt nagyszámú levelében arról panaszkodott, hogy a bírósági tolmács rosszul fordította a rá nézve terhelő tanúvallomásokat. Egy 1963. szeptember 18-án kelt fellebbezésében amellett kardoskodott, hogy ő nem ölt meg senkit, és soha nem volt a kezében pisztoly. Merő szeretetből és aggodalomból - *aus Liebe und Angst* — nem mondott igazat, amikor beismerte a gyerekek megölését: azt remélte, hogy megmenti férje életét.

Ezután újabb taktikával próbálkozott. Annak idején hallotta, hogy a zsidók egy részét Lublinba deportálták, és ott elgázosították, mondta, és ez felzaklatta. Tiltakozott is a deportálások ellen, és közölte Horsttal, hogy „végtére is azok is (ármint a zsidók) emberi lények”, de az ő vadállatias férje elhallgattatta, és figyelmeztette, hogy ha nem fogja be a száját, bajba kerül. Erna egyre kétségbeesettebben igyekezett, hogy a törvény előtt náciellenesnek tüntesse fel magát. 1938-ban, mint mondta - a Kristályéjszakára utalva -, bíráló megjegyzést tett a zsidókkal való méltánytalan bánásmódra, és csak várandós állapotának köszönhette, hogy ott a helyszínen le nem tartóztatták.

Egy politikailag kockázatosabb fellebbezésében Erna leírta, milyen galádul bántak vele a keletnémet kihallgatok. Az egyik vallatás alkalmából rútul becsapták. A szóban forgó trükk jellemző volt a Stasi módszereire. Elé tettek egy vallomást, amelyet a férje aláírt, és később jött csak rá, hogy az iromány hamisítvány volt. Ahogy Erna 1963-ban felidézte, a vallomásban többek között ez állt: „Elismerem, hogy a feleségem zsidó gyermekeket és személyeket lőtt agyon.” Ennek olvastán „felháborodtam”, mivel „soha nem tettem olyasmit, mint amivel vádolt”. Ám amikor átgondolta a dolgot, belátta, hogy a férje nem akart neki ártani: „veszélyben van, és szüksége van a segítségemre”. Erna tehát elhatározta, hogy beletörődik a megbélyegzésbe, és kész hazudni férje kedvéért. Legalábbis ekkor ezt állította. De vajon lehetséges-e, hogy csak kitalálta a hat zsidó gyerek lelövésének megannyi részletét, a gyilkosság helyszínéről és módjáról szóló szemléletes beszámolót meg a gyerekek reakcióját, és mindezt egyedül a férje

kedvéért?

1989 novemberében lerombolták a berlini falat, amelyet a korábbi Kelet-Németországban hivatalosan „antifasiszta védőgátként” ismertek. Az ekkor hatvankilenc éves Erna Petri szászországi cellájában ült, a hírhedt Hoheneck-börtönben. Évtizedek óta folyamatosan ismételgette a maga történetét, variánsokkal és ellentmondásokkal cifrázva. Vajon a nyugatnémet jogászok, akiknek most, a Német Demokratikus Köztársaság összeomlásával, felül kellett vizsgálniuk ügyét, kedvezőbb fényben látják-e majd, mint az őt elmarasztaló keletnémet szakértők? Fogságának kezdete egybeesett a fal 1961 augusztusi felépítésével, és most, a fal eltűntével, Ernának esélye nyílt a szabadulásra.

1989 decemberében Erna beadványban kérelmezte pere felülvizsgálatát. Beszámolt a nyugatnémet ügyészeknek a Stasi törvénytelen kihallgatásairól, és előadta grzendai tartózkodásának legújabb változatát. Nem, ő egyetlen zsidót sem ölt meg, viszont rendszeresen elutazott Lvovbe, hogy feltöltse készleteit. Beszerzési körútjai alkalmából a janowskai tábort is felkereste, hogy a kiszemelt zsidó munkásokat hazavigye Grzendába. Felidézte, hogy háztartásában is zsidó nők szolgáltak, de hogy mi történt velük, azt már nem tudta. (1961 -es vallomásában ezeket a zsidó nőket bajkeverőkként jellemezte.) Ártatlanságát hangoztatva így írt: „Feláldoztam magam a férjemért, akiről a szüleim megpróbáltak lebeszélni.” Horst szerinte jogosan bűnhődött. Kivégzése indokolt volt, mivel zsidók életét oltotta ki.

A következő hónapokban és években német jogászok, többnyire a korábbi nyugatnémet rendszer képviselői, valóban felülvizsgálták Erna és mások ügyét, hogy ellenőrizzék, helytállók voltak-e a bírósági döntések. Szabadlábra helyezték a keletnémet politikai foglyok egy részét, mások ítéletét enyhítették. Az elhunyt foglyok családjai kárpótlásra és a családi név rehabilitálására tartottak igényt. Erna gyermekei is közbenjártak anyjuk szabadon engedéséért, lévén hogy Erna egyike volt a kevés női fogolynak, akit náci háborús bűnökért életfogytiglani elzárásra ítéltek. Beadványokat küldtek Helmut Kohl nyugatnémet kancellárnak, George Bush amerikai elnöknek, Mihail Gorbacsov orosz miniszterelnöknek. Kérvényeket intéztek a német parlament

tagjaihoz. Kifejtették, hogy anyjuk a Stasi vallatási és kínzási módszereinek áldozata; vallomásait kényszer alatt csikarták ki. Nem szenvedett már eleget huszonöt éven át a középkori Hoheneck-erőd rémületes celláiban, elválasztva családjától, és gyászolva férjét, akit 1962-ben küldött guillotine alá a keletnémet állam? A Petri gyerekek kérvényei egy szóval sem említették anyjuk háborús múltját a nácik által megszállt Lengyelországban. A jogászok mindenesetre jóváhagyták a keletnémet bíróság életfogytiglanra szóló ítéletét.

Erna Petrit nem rehabilitálták, és kegyelemben sem részesült, mindazonáltal szabadon engedték. 1992-ben tért haza, egészségi okokból. Az egyik beszámoló azt állítja, hogy egy földalatti SS-szervezet, a Stille Hilfe (Csendes Segítség) sikerrel fordult a stollbergi kerületi bírósághoz (Stollbergben működött a Hoheneck börtön) Petri elengedése ügyében. Lehet, hogy szabadulása után a Csendes Segítség fizette a lakbérét, és az is elképzelhető, hogy ők hívatták meg Bajorországba, ahol Gudrun Burwitznak, Heinrich Himmler lányának, egyszersmind a Csendes Segítség élvonalbeli tagjának társaságában gyönyörködött a bajor hegyekben meg tavakban. Erna 2000 júliusában halt meg; néhány hónappal korábban ünnepelte nyolcvanadik születésnapját. Temetésén kétszázan jelentek meg: a falu teljes lakossága és számos olyan gyászoló, akit a család nem ismert. Sokan küldtek virágot és nyilvánítottak részvétet, anélkül hogy magukat megnevezték volna.

Ha Petri Nyugat-Németországban él, ahol a náci háborús bűnösök elítélésének aránya összehasonlítva sokkal alacsonyabb volt, valószínűleg perbe sem fogják, és ha mégis, valószínűleg nem kapott volna életfogytiglant. A legvalószínűbb, hogy visszasettenkedett volna a társadalomba, és mint egyszerű *Hausfrau*-ra, senki sem figyel fel rá. Lengyelországi bűneiről szóló vallomását nem dokumentálták volna; nem volna nyoma sem rémtetteinek, sem áldozatainak. A bírósághoz intézett kérvényeiben Erna a férjét hibáztatta a maga háborús kegyetlenkedéseiért. Ebben van is igazság: az egyszerű német tanyasi lányt a házasság változtatta a grzendai ültetvény úrnőjévé - de arról, hogy Ernából gyilkos lett, nem csak Horst tehetett.

A nőknek a népirtásban való részvételét éppoly nehéz

megindokolni, mint férfi megfelelőik motivációját meghatározni; és tekintettel az akkori és mai nemi előítéletekre, még bonyolultabb is. A náci propagandisták által szuggerált képzetek továbbra is visszhangzanak és torzítanak. Goebbels filmjei a német nőket a rendszer hisztérikus híveiként ábrázolták, akiket nem egyéni becsvágy, hanem irracionális érzelmek és indulatok hajtanak. A vad fanatizmus ilyetén képei eltorzítják a legtöbb német nő politikai meggyőződését és „korrekt” kiegyensúlyozottságát. Goebbels egyik híres mondása volt, hogy „a férfiak megszervezik az életet; a nők a támaszaik, és döntéseik végrehajtói”. A náci Németország részvételre épülő diktatúra volt, a nők teljes értékű hozzájárulásával, és helytelen, ha ezt a hozzájárulást kizárólag a hatalomnak azzal a mércéjével mérjük, amelyet a politikai tisztségek és a társadalmi státus „férfivilágában” megszoktunk. Ehelyett a bűnös rendszer női ágenseinek szerepeit és magatartását akkor érthetjük meg, ha kiderítjük, mik voltak és mit tettek, és utánanézünk, vajon felelősnek tekintették-e őket tetteikért.

Való igaz, hogy a tömeggyilkosok hamis narratívákat gyártottak élményeikről, de azért ezek a narratívák is mondanak nekünk egyet-mást. Erna Petri férje, kivégzése előestéjén, azt írta feleségéhez és családjához intézett utolsó levelében, hogy ő a keletnémet rendszer áldozata, amely elárulta őt, a becsületes, keményen dolgozó szocialista gazdálkodót. Másfelől Erna Petri azt állította, hogy ő a náci propagandának volt az áldozata, és a környezetéhez tartozó férfiak, köztük saját férje nyomására cselekedett. Az „eutanáziába” keveredett ápolónők az egészségügy becsületes munkásainak állították be magukat, akik tiszteletben tartották az orvosok szakértelmét, teljesítették kötelességüket, és azt sínylették meg, hogy tették, ami a dolguk. Ezek a magyarázkodások lényegében nem különböznek a számtalan kérvénytől, amelyet a náci elkövetők nejei nyújtottak be a bíróságokhoz, és amelyekben azt a küzdelmet ecsetelték, amelyet egyedülálló anyaként vívnak, kiszolgáltatva a győztesek igazságszolgáltatásának vagy a zsidók bosszújának. Az antiszemitizmus továbbélését sem becsülhetjük alá. Katrin Himmler történész kutatásaiból kitűnik, hogy egyes női elkövetők és leszármazottaik, akik tajtékoztak a minden lében kanál ügyészek, valamint a győztesek igazságszolgáltatása ellen, „az új ellenséget, csakúgy, mint a régit, a világ zsidóságában látták”. Az első világháború narratíváját a németekről mint áldozatokról, amely a

náci mozgalmat és a holokauszt antiszemitizmusát megérlelte, tovább szőtték védekezésükben a második világháború férfi és női tettesei.

A könyvünkben megvizsgált női életrajzok javarészt a háború utáni nyomozásokra és perekre épülnek. Ám a háború után nagyon kevés nő ellen indult eljárás, és még kevesebben kerültek bíróság elé, illetve részesültek elmarasztaló ítéletben. A túlélők tanúvallomásait - sok esetben a bizonyítás egyetlen hozzáférhető forrását - a bíróságok nem tekintették elég erősnek, és sok női vádlottról, különösen az idősebbekről és jámbornak látszókról el sem hitték, hogy képesek lettek volna ilyen rémtettek elkövetésére. A nők külső megjelenése és azok a nemi sablonok, amelyek a nagyrészt férfiakból álló ügyészi és bírói gárdában rögzültek, általában a női elkövetők javára szóltak, holott azok tettei nem egy esetben épp oly sötétek voltak, mint férfi megfelelőikéi. Nem vették elég komolyan azt a körülményt sem, hogy nők ezrei dolgoztak olyan intézményekben, mint a bűnös szervezetnek nyilvánított SS. Ugyanilyen kevéssé érdekelte a nyomozást a felmérhetetlen mennyiségű zsákmány, amelyet a keletre települt német nők ottani tartózkodásuk alatt vagy maguk hordtak össze, vagy férjüktől kaptak ajándékba (lásd Gertrude Segel arany nyakláncát) - annak ellenére, hogy az üldözött és meggyilkolt zsidók, lengyelek, ukránok megannyi személyes tulajdona német háztartásokban, vagyis a nők illetékességi körében kötött ki.

Ezen túlmenően a viszonylag kisszámú nő, akit a háború után bíróság elé állítottak, a szenzációhájhász sajtó tálalásában mint vadállat, szadista és buja csábító jelent meg. E sajtóvisszhangban a náci nőket pornográf ábrázolásokban jelenítették meg, amelyek erőszakos cselekedeteiket szexuális perverzióvá torzították. Ahogy Claudia Koonz történész megjegyezte: olyan kultúrában élünk, amely „a gonoszt erotikusán felhevült nőkben vélte felfedezni, és ezzel szenzációt gyártott a nácizmusból”. A német női bűnelkövetők nagyszámú szerepét, szakmáját és változatos skáláját az adott korban még nem látták át. A női ártatlanságról szóló általánosítások kerültek túlsúlyba.

A bűnügyi rendőrségnek és a vádhatóságnak megvoltak a maga sajátos céljai: megállapítani a bűncselekmény fennforgását,

azonosítani és elfogni a gyanúsítottat, tanúvallomásokat és bizonyítékokat gyűjteni, vádat emelni és elmarasztaló ítéletet kiharcolni, és a társadalomra veszélyes törvénysértőt rács mögé juttatni. A női tettesek egész háború utáni történetét egyaránt meghatározta a politika és az igazságszolgáltatás. A kontextus, amelyen belül a nyomozások folytak - Ausztria közvetlenül a háború után, az 1960-as évek Kelet-Németországa vagy az 1970-es évek Nyugat-Németországa -, igen fontos szerepet játszott, és meghatározta, ki ellen indul vizsgálat, miféle tanúvallomások és bizonyítékok gyűjthetők be és számítanak hitelesnek, miféle bűnök ellen lehet vádat emelni, és enyhe vagy zord ítéletet hoznak-e majd a bírák. A nemzetközi és nemzeti igazságszolgáltatásnak ebben a kusza hálójában akadtak fenn a német nők. Mi történt velük? Íme a rövid válasz: a legtöbbje szárazon vitte el a gyilkosságot.

UTÓSZÓ

Miután háborús dokumentumok, bírósági jegyzőkönyvek és tanúvallomások oldalainak ezreit tanulmányoztam át, elhatároztam, hogy felkeresem a háborús bűnök valamelyik helyszínét. Erna Petri perének irattárban őrzött jegyzőkönyve vázlatokat és fényképeket is tartalmazott a nyugat-ukrajnai Grzendában található ültetvényről, valamint egy listát azon ukrán és lengyel parasztok nevéről és címéről, akik tanúskodtak Petri bűneiről. Másolatot készítettem az anyagról, hátha hasznosnak bizonyulhat. Nem ez volt első ukrajnai utazásom. Évekkel korábban már átutaztam Ukrajnának azon a vidékén, ahol a Petri házaspár a háború alatt lakott, és néhány napot Lvovben is töltöttem, de a régiót ekkoriban nem a holokauszt történetének szemszögéből figyeltem meg. A város és a környező falvak még ebben az időben is letűnt korok építészeti konglomerátumának tűntek: sivár szovjet szocialistarealista építmények, düledező zsinagógák és zsidó temetők, századvégi osztrák-magyar cirádák felvillanásai, a hajdani lengyel uralom szívós alapjai. Ám amikor holokausztkutatásaim kedvéért visszatértem, új, kék-sárga hirdetőoszlopokkal találkoztam, amelyek élénk ukrán nemzeti szellemről tanúskodtak. Fejkendős ukrán *bábuskák* - csupa napbarnította, mély ráncokkal barázdált arc - ültek az utak szélén, kínálták a plasztikvödrökben tárolt almát, és némelyikük mobiltelefonon beszélt.

Nemigen tudtam, mit találok majd Grzendában. Azt sem tudtam, egyáltalán találok-e valamit, és mihez kezdjek, ha odaértem. Rávettem két kolleginát, hogy csatlakozzanak: az egyik folyékonyan beszélt ukránul, a másik lengyelül. A helyszínt megtaláltuk egy helyi térképen, Lvivtől északra: rövid taxiúttal oda lehetett érni. Kocsink útvonala párhuzamos volt azokkal a vasútvonalakkal, amelyek lengyel és ukrán zsidók százezreit szállították Beízec és Sobibór gázkamráiba. Ugyanarra az útra kanyarodtunk, mint amelyen Erna Petri haladt azon a végzetes napon, amikor meglátta a marhavagonból megszökött zsidó fiúkat. Aztán rátértünk a kúriához vezető hosszú kocsibehajtóra. Az épület tekintélyes urasági otthonból gyommal benőtt, roskatag építménnyé züllött. A salaktéglákon veszélyesen imbolygó portikusz két tartóoszlopa között középen megroskadt. Tudván, amit tudtam, úgy

éreztem, kísértetjárta helyre érkeztem, de a szegény sorsú, idős ukránok, akik itt kaparták össze a mindennapi kenyérre valót, bizonyára az otthonuknak érezték. A terasz aranyozott vasszerkezete rozsdás volt, és úgy pattogzott le róla a festék, ahogy törékeny csontok mállanak szét az ízületek találkozásánál. A teraszon mosott fehérnemű száradt; régen volt már, amikor Petri itt szolgálta fel a kávét meg a süteményt. A Grzendán élő nők azonnal megjelentek, amikor megpillantottak bennünket, városiasan öltözött, fényképezőgépekkel felszerelt idegeneket, amint kiszállnak a taxiból.

Sztálin betetőzte a demográfiai folyamatot, amelyet Hitler indított el Ukrajnában - az eredményt ezek a nők szemléltették. A lengyel kisebbséget kiköltöztették a régióból, és helyükbe lengyelországi ukránokat telepítettek. A Szovjetunióban uralkodó krónikus lakáshiány az ilyen történelmi kúriákat népes családok közös lakhelyévé változtatta. A parasztok, akikkel beszéltünk, mit sem tudtak a háborús eseményekről, amelyek új otthonukban történtek. Ironikus módon a háború utáni szovjet lakosságcserék valósították meg azt, amit Hitler bérencei csak szerettek volna: a helyi emlékezet megsemmisítését.

Gyalog tettük meg a néhány száz métert a helyszín felé, ahol a bírósági jegyzőkönyv szerint Erna Petri megölte a hat fiút. Erdei tisztás volt egy vízmosás mentén, amely két szántót elválasztott egymástól. A békés, festői környezet néhány pillanatra elterelte figyelmemet. A földeken parasztok arattak kézi erővel és lóvontatású cséplőgéppel. A körvonalakat kiemelő, színpompás szeptemberi naplemente megvilágította a dimbes-dombos vidéket, és visszaverődött az újjáépített ukrán templomok tornyairól. Minden hektárt megművéltek, eltekintve két gyommal benőtt tereptárgytól: az egyik egy bozótos temető volt - tüskés bokrok áthatolhatatlan tömkelege -, a másik az erdővel körülvett vízmosás, amely bennünket a leginkább érdekelt.

A vízmosáshoz le lehetett ereszkedni, de a vállalkozás nem volt éppen csábító. Az erre járók a vízmosásba dobták a szemetet: műanyag szatyrokat, rongyokat, italosüvegeket. Az is lehet, hogy az esőzés sodorta a szemetet a hasadékba. Tudtam: nem ez az egyetlen hely Ukrajnában, ahol a holokauszt tömegsírjai, valamint

a zsidó áldozatok csontjai és gyakran személyes tárgyai is néhány méterrel a gyommal, üres üvegekkel és más hulladékkal borított felszín alatt találhatók. Csak álltam ott: töprengtem, imádkoztam, és az itt lezajlott eseményekre gondoltam. Eszembe jutott, mi mindent vihetett volna végbe, ha életben marad, az a hat rémült zsidó gyerek, aki nyöszörgött, amikor Erna Petri pisztolyt fogott rájuk. De úgy látszott, túl sokáig álldogáltam. Egy ukrán paraszt - kötött sapkában, flanelingben, vékonyra kopott dzsekiben és foltozott nadrágban - számon kérte, mit keresek itt.

A jelen könyv sok szempontból arról szól, hogy nem számolunk kellőképpen a múlttal, nem annyira mint történelmi rekonstrukcióval vagy erkölcsnemesítő elbeszéléssel, hanem mint valamilyen visszatérő problémával, amelyért mindnyájan felelősek vagyunk. Miféle vakfoltok és tabuk élnek csökönyösen tovább az események felidézésében, az egyéni beszámolókban, az emlékiratokban, az egyes nemzetek történetírásában? Miért kísért bennünket a történelem oly csökönyösen a Grzendához hasonló helyszíneken, átugorva több nemzedéket és több ezer mérföldet?

Ingelene Ivens tanítónő maga is megpróbált elszámolni a múlttal. Az 1970-es évek elején visszatért a lengyelországi Poznan melletti iskolájába. A kíváncsiság, a szorongás és a nosztalgia hajtotta. Tudni akarta, mi történt ott, amióta ő 1943-ban oly sietve távozott. Gyakran gondolt a tanítványaira, nézegette a fényképeket. Az egyiken a gyerekek megmásztak egy almafát az iskolaudvaron. Romániából és Ukrajnából jött népi németek voltak, akiket neki kellett volna átnevelnie civilizált árjákká. Ingelene megtudta, hogy 1945 januárjában a Vörös Hadsereg győzelmes katonái, talán helybéli lengyelek segítségével, összeszedték a gyerekeket és más hátramaradt németeket, és brutális bosszút állva valamennyiüket megölték az iskolaudvaron. Ingelene meggyászolta a gyerekeket, és vívódott saját szerepe miatt: nem volt-e része a folyamatban, amely e tragikus eseményhez vezetett? Megírta és meg is jelentette keleti tartózkodásáról szóló emlékiratait, de a történet bizonyos részeit kihagyta; nem mondta el például, hogy egy lengyelországi zsidó munkatáborban is járt. Vajon milyen elbeszélések maradtak még ki?

A gyilkossá lett titkárnők és feleségek, mint például Johanna

Altvater Volodimir-Volinszkijben és Josefine Block Drohobicsban, nem lehettek olyan kevesen, mint hinni szeretnénk. A pontos adatok, amelyek feltárnák, kik követték el a nácik megszállta keleten az erőszakcselekményeket a gettókban és a tömeges kivégzések helyszínein, egyszerűen nem állnak rendelkezésre. A németek elrejtették vagy megsemmisítették ezeket az információkat, a tanúk és a túlélők pedig ritkán voltak képesek rá, hogy üldözőiket név szerint azonosítsák. A nácivadász Simon Wiesenthal az évtizedek folyamán nyomok százait követte, ameddig lehetett; a Simon Wiesenthal Archívumban őrzött magánlevelezése részletesen ismerteti fáradozását. Az 1960-as években az egyik hírforrása kérve kérte, járjon utána egy Lengyelországban garázdálkodó német házaspárnak, egy Franz Bauer nevű német csendőrnek és feleségének; ez a duó, német juhászukkal kiegészülve, terrorizálta a Lublinhoz közeli Miedzyrzec Podlaski lakosságát. A tanú kijelentette, hogy Bauer felesége személyesen részt vett szovjet hadifoglyok tömeges agyonlövésében, és a helybéliek széles körben tárgyalták viselkedését. Wiesenthalnak sikerült kiderítenie, hogy Franz Bauer 1958-ban meghalt, de az asszony nyomára sehol sem bukkantak. Lehetséges, hogy újra férjhez ment, és megváltoztatta nevét. A Lvov melletti Jaktorow tábor parancsnokának felesége ugyancsak németjuhászáról híresük el; a kutyát ráuszította a tábor kertjében dolgozó zsidó gyerekekre, és az szétmarcangolta őket. Interjút készítettem egy túlélővel, akire mint fiatal lányra azt a borzalmas feladatot róttták, hogy összeszedje a feleség és kutyája áldozatainak testrészeit.

Még ha voltak is szemtanúk, sok gyanúsított hollétét a háború után nem sikerült kinyomozni, az áldozatok tanúskodása pedig egymagában kevés volt a vádemeléshez, különösen az olyan női gyanúsítottak esetében, akik nem rendelkeztek hivatalos pozícióval. Mivel Ukrajnában, de más hasonló helyszíneken is a helyi zsidó népességnek nem egészen két százaléka élte túl a háborút, már az is csoda, hogy egyáltalán akadt olyan tanúvallomás, amely a német elkövetőket, legyenek bár férfiak vagy nők, néven nevezte.

Megismétlem: a könyvemben említett nőket senki sem kötelezte gyilkolásra; ha megtagadják a zsidók kiirtását, semmilyen büntetés nem várt volna rájuk. Ha viszont valaki önként segített az áldozatokon, a rezsim nem ismert irgalmat. A náci különbíróságok

terrorja a nőket sem kímélte, bármilyen korúak és foglalkozásúak voltak is. Egy Lvov melletti erdész német felesége minden zsidón segített, aki 1943 őszén megszökött a haláltáborokba való végső deportálás, illetve a táborok felszámolása elől. Hősiességéért ezt az asszonyt halálra ítélték. A bíró előadta, hogy a vádlott odahaza megfelelő antiszemita neveltetésben részesült, és mint a megszállt Lengyelországban tartózkodó német közösség tagjának, aki az utcán sem hallott mást, mint a zsidók elleni náci politika fejtegetését, több esze is lehetett volna, mint hogy szabotálja ezt a politikát. A háború végső hónapjaiban a német igazságügy-minisztérium vezetői, a fegyveres erők, valamint az SS és a rendőrség kiadta a parancsot, miszerint a háborús erőfeszítést szabotálókat a helyszínen agyon kell lőni. Csak a Reichben magában tízezer németet végeztek ki, és legalább tizenötezer német katonát lőttek agyon dezertálás címén. Egy német üzletember, akit 1943 elején besoroztak Danzig polgári védelmébe, megfigyelte a rögtönzött hadbíróságok működésének utójátékát: „Danzig utcái néptelenek, mint a sivatag. Bár a hatóságok ismételten elrendelték, hogy senki sem hagyhatja el munkahelyét, aki csak tehette, elmenekült. Ahol a bulvár kifut az Oliva-kapuhoz, német katonákat akasztottak fel mint dezertőröket; hatan voltak, köztük egy fiatal ápolónő is.

Nem ismerjük e fiatal ápolónő nevét, még kevésbé az életrajzát. Nagyon nehéz feltárni azoknak a német nőknek a történetét, akikben elég erkölcsi bátorság és dac volt az ellenálláshoz. Az ilyen nőket a nácik bűnözőnek bélyegezték, és sok német árulónak tekintette őket; ügyüket a háború után senki sem vizsgálta felül.

Amikor a korábbi Petri-ültetvényen folytatott ukrajnai kutatóutamról visszatértem Münchenbe, tapasztalnom kellett, hogy utazásommal nem ért véget a történet. Megtudtam, hogy egyik németországi interjúalanyom, Maria Seidenberger nemrég elhunyt. Seidenberger asszony a náci pusztító gépezetben nem volt sem bűntárs, sem tettes. A ház, amelyben családjával együtt lakott, a dachaui koncentrációs tábor mellett épült. Ha édesanyjával együtt a konyhaablaknál álltak, látták a táborba vonultatott foglyokat, hallották a fegyverropogást. Mintegy négyezer-ötszáz szovjet hadifoglyot a tábor falain kívül lőttek agyon, Seidenbergerék hátsó udvara közelében. Maria segített a tábor lakóin: futárjuk volt a külvilág felé, leveleket továbbított

szeretteiknek, a család méhkasában rejtegette a foglyok személyes tárgyait, és enni is vitt nekik. 2005-ben, hatvan évvel a háború után, Dachau városa díjjal tüntette ki az általa tanúsított civil kurázsiért. Ez a nyilvános esemény Maria életének csúcspontja volt, de nem kárpótolhatta sokéves elszigeteltségéért. Szomszédai, sőt még egyes rokonai is, akik nem viselkedtek a háború alatt ilyen hősiesen, gyanakodva néztek rá.

Akárcsak a könyvben szereplő női tanúk, cinkosok és elkövetők története, Maria Seidenbergeré is napvilágra került, ám csak a közelmúltban. Soha nem fogunk megtudni mindent, amit a nácizmusról, a második világháborúról és a holokausztról tudni lehetne. Az egyes történetek nem tárhatnak fel mindent, és a részletek, amelyekről lerántjuk a fátylat, olykor nem illeszkednek egymáshoz kielégítőn. Miközben azonban továbbra is folyamatosan próbára tesszük a történelemről és az emberiségről szerzett tudásunkat, az elbeszélések és a visszaemlékezések, a kegyetlenség és a bátorság mozaikja hozzásegít, hogy megértsük, miféle hiedelmekre és cselekedetekre képesek egyes emberek - nemcsak férfiak, hanem asszonyok és lányok is.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezt a munkát soha nem fejezhettem volna be több intézmény, szponzor és kolléga nagylelkű támogatása nélkül. A Német Kutatási Alapítvány (DFG) ösztöndíjat adományozott részemre, hogy könyvet írjak a szélsőségek korára jellemző életutakról. Hálás vagyok az alapítványnak, csakúgy, mint az értékelőknek, akik elfogadásra ajánlották folyamodványomat. Mialatt Németországban kutattam, támogatott a Lajos Miksa Egyetem modern történelmi tanszéke, különösen Petra Thoma, valamint Michael Brenner, Michael Geyer, Martin Schulze-Wessel, Margit Szollosi-Janze és Andreas Wirsching professzorok. Müncheni tartózkodásomat fedezte továbbá az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma és azok a kollégák, akik kérésemre szóbeli elbeszéléseket gyűjtöttek német tanúktól. Könyvem végső munkálatai közben állást kaptam a claremonti McKenna College történelem tanszékén, és e fordulat alkalmából új kollégáim nem sajnálták tőlem sem az időt, sem a segítséget, hogy elvégezzem a végső simításokat, és kiválogassam a fényképeket.

A holokauszt kutatásához elengedhetetlen a munka bizonyos európai, észak-amerikai és izraeli levéltárakban. A digitális korszakban könnyebb hozzáférni az anyagokhoz, mindazonáltal mi, tudományos kutatók továbbra is rászorulunk a levéltárosok és a területen dolgozó kollégák segítségére, hogy a szükséges dokumentumokat megtaláljuk, lemásoltassuk és elemezzük.

Hálával tartozom Kirsten Goetzének, Tobias Hermann-nak és Abdullah Toptancinak, a ludwigsburgi Szövetségi Levéltár munkatársainak. Az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumában segítségemre volt Vadim Altskan, Michlean Amir, Susan Bachrach, Judy Cohen, Bill Connolly, Michael Gelb, Neal Guthrie, Dieter Kuntz, Jan Lambertz, Steve Luckert, Jacek Nowakowski, Paul Shapiro, Caroline Waddell és Leah Wolfson. A Petri-ügyet 2005 nyarán fedeztem fel, amikor is részt vettem a múzeum Holokausztkutatások Központjának emelt szintű workshopján, amely a háborús bűnök pereiben hozott ítéletekkel foglalkozott. 2010 nyarán újabb váratlan szerencse ért, ezúttal a Yad Vashemben, ahol egy, az erőszak gyökereivel foglalkozó

nyári workshopon vettem részt. Ebben a kutatómunkában a kollégák, köztük Rebecca Carter-Chand, David Cesarani, Wolf Gruner és Alexander Prusin, valamint a kutatóintézet és a levéltár tudományos kutatói, köztük Hari Drefus, Bella Guterman, Dán Mich-man, Elliot Orvieto, Naama Shik, David Silberklang és Dán Uziel, anyagokat osztottak meg velem, és felbecsülhetetlen értékű visszajelzéseket nyújtottak. A Yad Vashem emellett megismertetett Isabel Kershnerrel, a *New York Times* tudósítójával, aki cikket írt kutatásaimról. Nancy Toff, az Oxford University Press munkatársa, kéziratom történetének legkorábbi időszakában kapcsolódott be, a Harvard Egyetemről pedig Lisbeth Cohen buzdított, hogy olyan könyvet írjak, amely szélesebb olvasóközönséghez is eljut; ő ismertetett meg Geri Thomával is. A párizsi székhelyű Yahad-in-Unum tömegsírkutató társaság ugyancsak támogatott; köszönetét mondok Patrick Desbois atyának és csapatának, amiért megosztották velem kutatásaik eredményét. A Dél-kaliforniai Egyetem (USC) Shoah Alapítványának Vizuális Történeti Levéltárában Crispin Brooks és Ita Gordon rendkívül fontos anyagokat azonosított. A Los Angeles-i Holokauszt Múzeumban Vladimir Melamed volt segítségemre, hogy kutathassam gyűjteményüket, ezt a kincsesbányát, amelyet a tudósok még nem ismernek eléggé. A Westmorelandi Kutatócsoporttól Mike Constady, akitől számos alkalommal kértem az Egyesült Államok Nemzeti Levéltárában található anyagokat, haladéktalanul teljesítette minden igényemet. A Speyeri Levéltárból dr. Walter Rummel ritka fényképek megszerzésében segédkezett.

Több kolléga is megosztotta velem kutatásai eredményét; nem sajnálták az időt, hogy anyagokat küldjenek, és tanácsot adjanak, hol keressem, amire szükségem van. Köztük volt Andrej Angrick, Omer Bartov, Waitman Beorn, Ray Brandon, Martin Dean, Robert Ehrenreich, Christian Gerlack, Stephen Lehnstaedt, Jürgen Matthaus, Jared McBride, Marie Moutier, Dieter Pohl és Eric Steinhart. Sokat nyertem a beszélgetésekből, amelyeket a következőkkel folytattam: Kimberly Allar, Betsy Anthony, Tracy Brown, Joyce Chernick, Marion Deshmukh, Deborah Dwork, Mary Fulbrook, Alexandra Garbarini, Ann Hajkova, Susannah Heschel, Marion Kaplan, Jeffrey Koerber, Deborah Lipstadt, Dalia Ofer, Katrin Paehler, John Roth, Corrine Unger és James Waller. Timothy Snyder a náci keletről szóló kiemelkedő

könyvében bevezette a „véres övezet” („bloodlands”) kifejezést. Segítségemre voltak a kijevi és odesszai Soros-féle ReSet szeminárium résztvevői is: Anna Bazsenyova, Olena Bettiié, Alekszej Bratoskin, Okszana Dudko, Diana Dumitru, Anasztáz Felcser, Olekszandr Nadtoka, Irina Szklokina, Octavian Tacu és Okszana Vinnyik. Alkalmam nyílt, hogy kutatásaimat bemutassam az Észak-károlinai Egyetem egyik workshopján is; szívélyes vendéglátóim, Christopher Browning, Karen Hagemann, Claudia Koonz, Michale Meng, Kari Schleunes, valamint Gerhard és Janet Weinberg értékes javaslatokkal is elláttak.

Könyvem nem született volna meg, ha nem támogat ügynököm, Geri Thoma a Writers’ House-tól. Tanácsokat adott tématervem elkészítéséhez, és gondoskodott róla, hogy a Houghton Mifflin Harcourtnál ez a tervezet jó kezekbe kerüljön. Megtisztelő és örömteli volt együttműködésem Deanne Urmyval, a kitűnő szerkesztővel és csodálatos emberrel, aid a kéziratot odaadó gondoskodással segítette tovább. Debbie Engel kutatásaim iránti lelkesedése és elkötelezettsége nyomán a könyv a nemzetközi olvasóközönséghez is eljuthatott. Katya Rice szorgalmasan végezte a kézirat-előkészítést. Richard Breitman és Atina Grossmann történészek pedig elolvasták a végső változatot, kiszűrve a tévedéseket és problémákat, amelyeket csak szakértők fedezhetnek fel. Tudományos felkészültségük nagy hatással volt rám; őszintén értékelem fáradhatatlan mentori munkájukat, amellyel komoly szolgálatot tettek nekem.

Legfőképpen pedig hálás vagyok családomnak és baráti körömnek türelmükért; ők is együtt éltek kutatásaimmal és egész munkámmal, és még csak nem is önként. A könyvet két nagyanyámnak, anyámnak és nővéreimnek ajánlottam, de hadd mondjak köszönetét apámnak, James Lowernek, fivéremnek, Joshua Lowernek, férjemnek, Christof Mauchnak, fiaimnak, lan Maxwell Mauchnak és Alexander Morgan Mauchnak is, valamint további nővéreimnek, Millie Gonzaleznek, Sally George-nak, Sylvia Szekérnek és Valerie Henrynek, amiért azon voltak, hogy két lábbal a jelenben maradjak, és szeretetükkcl, kedélyükkel tartották bennem a lelket.

Munkámban azért szerepeltethettem bizonyos nőket, mert ők vagy a családjuk válaszoltak megkeresésemre, és nagylelkűen megnyitották

előttem otthonukat. Petriék, Schücking-Homeyerék, Ingelene Ivens Rodewald, Renate Summ Sarkar és a néhai Maria Seidenberger rám bízták a maguk történetét. Igyekeztem, hogy tőlem telhetőén a leghívebben adjam vissza beszámolóikat, azzal a megértéssel, amelyet joggal elvárnak, és azzal a tisztességgel és együttérzéssel, amelyet a holokauszt áldozatai megérdemelnek.

JEGYZETEK

LEVÉLTÁRAK

Németország

BAB Bundesarchiv (Szövetségi Levéltár), Berlin

BAK Bundesarchiv (Szövetségi Levéltár), Koblenz

BAL Bundesarchiv (Szövetségi Levéltár), Ludwigsburg

BSL Bajor Állami Könyvtár, München

ICH Jelenkori Történelmi Intézet, München

ITS Nemzetközi Keresőszolgálat, Bad Arolsen

LAS Speyeri Tartományi Levéltár, Speyer

MCA Müncheni Városi Levéltár, München

Ausztria

SWA Simon Wiesenthal Hivatali Levéltára, Bécs, Wiesenthal

Holokausztkutató Intézet, Bécs VCA Bécsi Városi és Állami Levéltár, Bécs

Ukrajna

CSA Ukrajnai Civil Szervezetek Központi Állami Levéltára, Kijev

ZSA Állami Levéltár, Zsitomir

Egyesült Államok

BDC Berlini Központi Dokumentumgyűjtemény, NARA,

Washington D. C.

IMT Nürnbergi Nemzetközi Katonai Bíróság, NARA, Washington D. C.

NARA Egyesült Államok Nemzeti Levéltári Anyagainak Igazgatósága, Washington D. C.

SFA Soá Alapítány Vizuális Történelmi Levéltára, Dél-kaliforniai

Egyetem, Los Angeles

USHMMA Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának Levéltára, Washington D. C.

Franciaország

Yahad Yahad in Unum Gyűjteménye, Párizs

Izrael

YVA Yad Vashem Levéltár, Jeruzsálem

BEVEZETÉS

1. Elisabeth H, Neustadt, 1977. aug. 11., BAL, 76-K 41676-Koe.

2. Theresa Wobbe, szerk.: *Nach Osten: Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen,* Verlag Neue Kritik, 1992; Gudrun Schwarz: *Eine Frau an seiner Seite: Ebefrauen in dér SS „Sippengemeinschafi”,* Hamburger Edition, 1997; Elizabeth Harvey: *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germa-nization,* Yale University Press, 2003; Susannah Heschel: „Does Atrocity Have a Gender? Feminist Interpretation of Women in the SS”, in Jeffrey Diefendorf, szerk.: *Lessons and Legacies,* 6. k.: *New Characters in Holocaust Research,* Northwestern University Press, 2004, 300-321. o.

3. Christa Schroeder: *He Was My Chief: Lite Memoirs of AdolfHitler's Secretary,* Frontline Books, 2009, 99., 114—115. o. A német kiadás 1985-ben jelent meg.

4. Lora Wildenthal: *German Women for Empire, 1884—1945,* Duke University Press, 2001. A kapcsolódó nácizmus előtti történelemhez 1. még Katharina Walgenbach: *Die weisse Frau als Trágerin deutscher Kidtur: Kolóniáié Diskurse über Geschlecht, „Rasse" undKlasse im Kaiserreich,* Campus Verlag, 2005. Az arisztokrata nőknek a birodalmi tervekbe való integrálásáról 1. Hildegard von Rheden életrajzát; ő a Birodalmi Élelmezési Főirodában az ideológiai

munkával megbízott osztályvezető volt, és a Német Vöröskeresztnél is tevékenykedett, továbbá mint a tartományi parasztság vezetője, 1941. június 17-én Himmlerrel is találkozott. L. Peter Witte és mások, szerk.: *Dér Dienst-kalender Heinrich Himmlers 1941/42,* Christians Verlag, 1999.

5. Rosemarie Killius, szerk.: *Frauen fur die Front: Gesprdche mit Wehrmachtshel-ferinnen,* Militzke Verlag, 2003, 69-70. o.; és Franka Maubach: „Expansio-nen weiblicher Hilfc: Zur Erfahrungsgeschichte von Frauen im Kriegdienst", in Sybille Steinbacher, szerk.: *Volksgenossinnen: Frauen in der NS-Volksgeme-inschaft,* Wallstein Verlag, 2007, 93-94. o. A jelentkező nőket az erfurti rendőrképző iskolába irányították, és ennek elvégzése után iratkozhattak be 1945 elején az elzászi SS-kiképzésre. E. Gudrun Schwarz: „Verdrángte Táterinnen: Frauen im Apparat der SS, 1939-1945", in Theresa Wobbe: *Nacb Osten,* **210. o.**

6. Különösen leleplező tanúvallomásában egy lidai népi német szakácsnő elmondta, hogy őt bízták meg a helyi rendőrök ellátásával. Egy napon a német csendőrkapitány arra kérte, hogy gyorsan készítsen elő ennivalót száz embernek, aki másnap érkezik a városba egy különleges akcióra. Hajnalban a nő megreggeliztette a jövevényeket, akik aztán eltűntek a sötétségben; néhány órával később megkezdődött a lövöldözés. A váltott műszakban dolgozó hóhérok - a szakácsnő szerint német SS-tisztek és szürkészöld egyenruhás litván kisegítőik - időnként visszatértek étkezni. Így ment ez éjfél utánig és másnap is. A helyi kisegítők beszámoltak neki a tetthelyen tapasztalt borzalmas részletekről, például a kisbabák levegőbe hajigálásáról és számos áldozat

élve eltemetéséről. A szakácsnő még emlékezett, hogyan ütlegeltek egy zsidó nőt az utcán, a csendőrség előtt, és azokra a csendőrségen dolgozó zsidókra is, akiket az SS-hóhérok és kisegítőik levadásztak. Maria Koschinska Sprenger, 1966. ápr. 20., BAL, 162/3446.

7. Gertrud Scholtz-Klink vezette a náci Nőszövetséget és jó néhány más szervezetet. Mint „népből jött nő", új, feminizmusellenes korszakot hirdetett a nők számára. Hogy ezt a korszakot népszerűsítse, ő maga három férjtől tizen-cgy gyermeket szült. Tiszta, takarékos és fegyelmezett életmódot prédikált, de ő maga hűtlen, sőt kicsapongó életmódot folytatott. Claudia Koonz tanulmányozta múltját, és interjút is készített vele, megállapítva, hogy becsvágyó, de gyenge volt. L. Koonz: *Mothers in the Fatherland: Women, the Family, and Nazi Politics,* St. Martins Press, 1988, 6. o. L. még Scholtz-Klink öndicsérő beszámolóját *Die Frau im Dritten Reich* címen, Grabert, 1978.

8. A *vérmezők* szót tudatosan választottam. Habár a vörös khmerek terrorja sokkal később — a második világháború után három évtizeddel - tombolt, az általuk űzött népirtás a közfigyelmet a tömeggyilkosság történelmileg gyakrabban előforduló, nem iparosított módszereire és a khmer nőkre mint forradalmárokra és gyilkosokra terelte. L. Ben Kicrnan: *The Pol Pot Regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975—1979,* 3. kiadás, Yale University Press, 2008. Kialakult egy olyan szemlélet, miszerint a kettő merőben különbözik, mivel a németek bűneiben, úgymond, csak néhány ezer női tábori őr osztozik, míg a vörös khmerek között sokkal kiterjedtebb volt a női szerepvállalás. E szemléletre példa Roger W. Smith írása: „Perpetrators" in: *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity,* Macmillan, 2004.

9. Ursula Mahlendorf: *The Shame of Survival: Working through a Nazi Childhood,* Penn State University Press, 2009.

10. A nők szélsőséges fosztogatásairól 1. a galíciai körzet biztonsági rendőrsége és biztonsági szolgálata parancsnokának jelentését *(Schenk Bericht) A* birodalmi németek magatartása a megszállt területeken című, 1943. máj. 14-én kelt beszámolóban. A teljes beszámoló az ITS-ben található; a BAK-nál, R58/1002 számon őrzött példányból hiányzik néhány oldal. L. még Martin Dean:

Robbing the Jews: 'The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933-1945, Cambridge University Press, 2008.

11. Margarete Dorr: „ *Wer die Zeit nicht miterlebt hat... ":* *Frauenerfahrungen im Zweitern Weltkrieg und in den Jahren danach,* 2. kötet: *Kriegsalltag,* Campus Verlag, 1998, 109. o. A romeltakarító nők beszámolói hozzájárultak a nőkről mint áldozatokról szóló narratívákhoz, 1. Antonia Meiners, szerk.: *Wir habén wieder aujgebaut: Frauen dér Stunde null erzdhlen,* Sandmann, 2011.

12. Ann Taylor Allen: „The Holocaust and the Modernization of Gender: A Historiographical Essay", *Central European History* 30; 1997: 349-364. (1. 351.

o.). Csak esetlegesen elemzi a nők szerepét Gerhard Paul, szerk.: *Die Taterder Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?,* Wallstein Verlag, 2002.

13. In Karen Hagemann és Jean H. Quataert, szerk.: *Gendering Modern German History: Rewriting Historiography,* Bcrghahn, 2007; 1. Karen Hagemann: „Military, War, and the Mainstreams: Gendering Modern German Military History", különösen 70-75. o, és Claudia Koonznak az idevágó irodalomról adott kitűnő áttekintése: ‚A Tributary and a Mainstream: Gender, Public Memory and Historiography of Nazi Germany", 147—168. o.

14. Raul Hilberg: *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945,* HarperCollins, 1992, 53. o.

15. Ő volt a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) egyetlen női részlegvezetője. 1943 májusában a Bűnügyi Rendőrség (Kripo) hatvanegy hivatalában hetvenegy női főmunkatárs dolgozott. L. Michael Wildt: *An Uncompromising Generation: The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office,* University of Wisconsin Press, 2009, 177-178. o, 482. o. 35. jegyzet.

16. L. Henry Greenspan: *On Listening to Holocaust Survivors: Recounting and Life History,* Praeger, 1998; Christopher Browning: *Collected Memories: Holocaust History and Postwar Testimony,* University of Wisconsin Press, 2003; Harald Welzer: *„Opa ivar kein Nazi": Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedachtnis,*

Fischer Verlag, 2002; és Dörr: *Wer die Zeit nicht miter-leht hat… ”*

1. A NÉMET NŐK ELVESZETT NEMZEDÉKE

1. L. Ernest M. Dobiin és Claire Pohly: „The Social Composition of the Nazi Leadership”, *American Journal of Sociology* 51., no. 1., 1945,42—49.; Michael Mann: „Were the Perpetrators of Genocide »Ordinary Men« or »Real Na-zis«? Results from Fifteen Hundred Biographies”, *Holocaust and Genocide Studies* 14., Winter 2000, 331—366. o.; és Daniel Brown: *The Camp Women: The Female Auxiliaries Who Assisted the SS in Running the Nazi Concentration Camp System,* Schiffer, 2002; különös figyelmet érdemel John Roth előszava, 6-7. o.

2. Michael Wildt: *An Uncompromising Generation.*

3. 1914 és 1964 között az 1920—1922-es években volt a legmagasabb a születések száma. A világháború alatt 1918-ban mindössze 14,3 újszülött jutott 1000 emberre, majd 1920-ban ez a szám 25,8-ra ugrott, hogy 1930-ban, a nagy gazdasági válság idején ismét 17,5-re zuhanjon. Ez a demográfiai trend Európában ugyan általános volt, Németországban azonban szélsőségesnek számított, és egyik legfőbb oka volt annak a feminizmuscllenes reakciónak, amely megkísérelte visszaterelni a nőket a családi otthonba, és szabályozta a fogamzásgátlást, valamint az abortuszt, miközben emelte az anyák társadalmi státusát. L. Michelle Mouton: *From Nurturing the Nation to Purifying the Volk: Weimar and Nazi Family Policy 1918-1945,* Cambridge University Press, 2007, 108, 272-282. o. A legtöbb házasságot Németországban 1908 *és* 1964 között 1919/1920-ban kötötték. L. Elizabeth D. Heineman: *What Difference Does a Husband Make? Women and Marital Status in Nazi and Postwar Germany,* University of California Press, 1999, A Függelék.

4. Létrejött például a Német Nemzeti Néppárt, a Keresztényszocialista Néppárt, a Német Néppárt, a Keresztény Gazdák és Vidékiek Pártja és a Bajor Néppárt. L. Larry Eugene Jones és James Retallack, szerk.: *Elections, Mass Politics and Social Change in Modern Germany,* Cambridge University Press, 1992; George L. Mosse; *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich,* Grosset & Dunlap, 1964; és Mosse: *Toward the Final Solution:*

A History of European Racism, Howard Fertig, 1997.

5. Ute Frevert: *Women in German History: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation,* Berg, 1989.

6. L. Nancy R. Reagin: *Sweeping the German Nation: Domesticity and National Identity in Germany, 1870—1945,* Cambridge University Press, 2006, 61— 69., 97-101. o.; és Renate Bridenthal, Adna Grossman, és Marion Kaplan, szerk.: *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany,* Monthly Review Press, 1984, XIII. o.

7. Eva Schöck-Quinteros és Christiane Streubel, szerk.: *„Ikrem Volk verant-wortUch”: Frauen der politischen Rechten (1890—1933); Organisationen — Agitationen — Ideologicn,* Trafó Verlag, 2007.

8. Erna Günther: „Wir Frauen im Kampf um Deutschlands Erneuerung”, *NS-Frauen-Warte 2,* no. 17., 25. Feb. 1934: 507. German Propaganda Archive, http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/fw2—17.htm.

9. A nők még 1932-ben, a párt népszerűségének csúcspontján sem voltak többségben a Hitlerre szavazók között. Az 1932. márciusi elnökválasztáson a női szavazók 51,6 százaléka szavazott Hindenburgra, míg 26,5 százaléka Hitlerre. Az 1931. szeptemberi választáson 3 millió nő szavazott az NSDAP jelöltjeire, vagyis az NSDAP-re szavazó összesen 6,5 millió németnek majdnem a fele. A legtöbb nő a konzervatív nacionalista pártokat választotta.
L. Richard Evans: „German Women and the Triumph of Hitler”, *Journal of Modern History* 48 (1976. márc.), 156—157. Léteztek azonban regionális különbségek is, és ugyancsak szerepet játszott a vallás — például a Katolikus Gentrum Párt (Amalie Lauer) ragjai, valamint a Szociáldemokrata és a Kommunista Párthoz (Clara Zetkin) tartozó baloldaliak elvetették Hitler fasizmusát. A liberálisabb konzervatív női vezetők óvták a nőket a náci párttól; köztük volt a jogász Elisabeth Schwarzhaupt, áld e célból írta meg „Was hat die deutsche Frau vöm Nadonalsozialismus zu erwarten?” című művét. Ez

eredetileg 1932-ben jelent meg Berlinben; egyes részleteit közölte Annette Kuhn és Valentine Rothe in: *Frauen im deutschen Faschismus,*

I. kötet: Schwann, 1982, 80-83. o. L. még Michael Kater: *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders,* Harvard University Press, 1983; és Raffael Scheck: „Women on the Weimar Right: The Role of Female Politicians in the Deutschnationale Volkspartei”, *Journal of Contemporary History* 36., no.

4. (2001), 547-560.

10. Ez a történet 1933-ban kezdődött, amikor feloszlatták a legnagyobb női szervezetet, a Német Nők Egyesületét (BdF). Miközben a náci fanatikusok megszállták a hagyományos női csoportokat és szaIrmai szervezeteket, a zsidó nőket kitiltották ezekből. L. Bridenthal, Grossmann és Kaplan: *When Biology Became Destiny,* 21—22. o.

11. Sybil Milton: „Women and the Holocaust: The Case of German and Ger-man-Jewish Women”, in Bridenthal, Grossmann és Kaplan: *When Biology Became Destiny,* 298., 300., 305. o. 1933 és 1939 között kb. 150 000 kommunista sínylődött náci koncentrációs táborokban, és 30 000 volt a kivégzettek száma. A női foglyokat később áthelyezték Lichtenburgba, majd Ra-vensbrückbe. A kommunista Lina Haag a legkorábbi táborokban, Gottes-zellben, majd Lichtenburgban raboskodott.

12. Lina Haag 1947-es emlékiratai: *Fine Hand voll Stattb — Widerstand einer Frau 1933 bis 1945,* Fischer Vcrlag, 1995, 10., 53. o.

13. Barbara Distel: „In the Shadow of Heroes: Struggle and Survival of Centa Beimler-Herka and Lina Haag”, in Wolfgang Benz és Barbara Distel, szerk.: *Dachau Review: History of Nazi Concentration Camps; Studies, Reports, Documents,* I. kötet: Berg, 1988, 201. o.; 1. még a szerző interjúját Lina Haaggal és dr. Boris Neusiusszal, 2012. febr. 9., München (az interjú hozzáférhető az USHMMA-nál).

14. 1945 januárjában a tábor személyzetéről szóló jelentések 3508 felügyelőnőről adnak számot. Idézi Karin Orth: „Tire Concentration Camp Personnel” in Jane Caplan és Nikolaus Wachsmann, szerk.: *Concentration Camps in Nazi Germany. The New Histories,* Routledge, 2010, 45. o. A börtönrendszerben (tehát nem a

táborokban) szolgálatot teljesítő nők száma nem ismeretes. A női őrök portréjához 1. Luise Rinser: *Gefingnistagebuch (1944— 1945),* amelyből részleteket idéz Kcrrin Schwerin grófnő, szerk.: *Frauen im Krieg: Brief, Dokumente, Aufiseichnungen,* Nicolai Verlag, 1999, 117-124.

o. A 30 000 foglyot őrző Stutthofról 1. Rita Malcher: „Das Konzentrations-Iager Stutthof", in Theresa Wobbe: *Nach Osten,* 161-174. o. L. még Elissa

Mailander Koslow: *Gewalt im Diemtalltag: Die SS-Aufseherinnen des Kon-zentrations- und Vernichtungslager Majdanek, 1942-1944,* Hamburg Institute for Social Research, 2009; Brown: *The Camp Women;* és Jürgen Matthaus, szerk.: *Approaching an Auschwitz Survivor: Holocaust Testimony and Its Transformations,* Oxford University Press, 2009.

15. L. Marc Buggeln: *Arbeit und Gewalt: Das Aussenlagersystem des KZ Neuen-gamme,* Wallstein Verlag, 2009. 1945 januárjában Neuengamméban 322 felügyelőnőt foglalkoztattak.

16. A német társadalom megfigyelési és ellenőrzési hajlamáról 1. Robert Gella-tely: *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy, 1933—1945,* Oxford University Press, 1991.

17. A beszéd részleteit 1. Benjamin Sax és Dieter Kunz, szerk.: *Inside Hitler's Germany: A Documentary History of Life in the 'Third Reich,* D. C. Heath, 1992, 262-263. o.

18. Hitlert George L. Mosse, szerk.: *Nazi Culture: Intellectual, Cultural, and Social Life in the Third Reich* című kötetében idézik, Grosset & Dunlap, 1966, 39. o.

19. Rosenberg-idézet in Mosse: *Nazi Ctdture,* 40. o.

20. L. Gisela Bock: „Ordinary Women in Nazi Germany: Perpetrators, Victims, Followers and Bystanders", in Lenore Weitzman és Dalia Ofer, szerk.: *Women in the Holocaust,* Yale University Press, 1999. 1- még I'rau Dr. Johanna Haarer: *Die deutsche Mutter und ihr erstes Kind* c. művében, J. F. Lehmanns Verlag, 1938, (közvetlenül a háború után újabb kiadás) a

fogamzásra, a terhességre, a szülésre és a szülésznői mesterségre vonatkozó faji vezérfonalat. A házasságra készülő női jelölteknek alapos orvosi vizsgálatra kellett jelentkezniük, ahol felmérték az úgynevezett örökletes betegségeket, valamint a prostitúcióra, szerencsejátékokra és csavargásra való hajlamot. L. „Richtlinien für die arztliche Untersuchung dér Ehestandsbewerber vöm 3.1.1939”; részleteket közöl Kulin és Rothe: *Frauen im deutschen Faschismus,* 1. kötet, 95. o.; és „Die geschichtliche Entwicklung dér deutschen Schwestcrnschaften”, in: *Lehrbuch für Sauglings- und Kinderschwestern,* Stuttgart, 1944, 11. o.; Gisela Block történész: Bock: „Ordinary Women in Nazi Germany”, 87. o.

21. Dagmar Reese: *Growing Up Female in Nazi Germany* (ford. William Temp-ler), University of Michigan Press, 2006, 148. o.

22. Alfred Rosenberget idézi Frevert: *Women in German History,* 207. o. L. még Matthew S. Seligmann, John Davison és John McDonald: *Daily Life in Hitler’s Germany,* St. Martins Press, 2003, 75. o.; Kirsten Heinsohn, Barbara

Vogel és Ulrike Weckel, szerk.: *Zwischen Karriere und Verfolgung: Hand-lungsraume von Frauen im nationalsozialistischen Deutschland,* Campus Ver-lag, 1997, 7. o.; és Bock: „Ordinary Women in Nazi Germany”, 93. o.

23. Mosse: *Nazi Culture,* 21. o.; és Irene Guenther: *Nazi Chic? Fashioning Women in the Third Reich,* Berg, 2004, 83-85., 92., 106-108. o.

24. A „valakivé lenni” csábításáról 1. Ulrike Gaida: *Zwischen Pflegen und Tótén: Krankenschwestern im Nationalsozialismus,* Mabuse Verlag, 2006, 7-8. o.

25. Lisa Pine: *Education in Nazi Germany,* Berg, 2011, 57-58. o.

26. Jiirgen Matthaus: „Antisemiric Symbolism in Early Nazi Germany, 1933— 1935”, *Leo Baeck Institute Yearbook* 45 (2000), 183-203.

27. A zsidókat 1938 novemberében tiltották ki az állami iskolákból. Interjú Henny Adlerrcl, 1048; interjú Susi Podgurskival,

5368; mindkettő az SFA-ban. Köszönet Danielle Knottnak a forrásokért.

28. Marion A. Kaplan: *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany,* Oxford University' Press, 1999, 108. o.

29. Richard Evans: *The Third Reich in Power,* Penguin 2006, 584-586. o.; a halálozások becsült száma az 590. o.-on (magyarul: *A Fiarmadik Birodalom hatalmon,* Park, 2013).

30. Alan E. Steinweis: *Kristallnacht 1938,* Harvard University Press, 2009; Beate Meyer, Hermann Simon és Chana Schütz, szerk.: *Jews in Nazi Berlin: From Kristallnacht to Liberation,* University of Chicago Press, 2009; és Thomas Kiihne: *Belonging and Genocide: Hitlers Community 1918—1945,* Yale University Press, 2010, 38-40. o.

31. Evans: *The Third Reich in Power,* 587. o.

32. Evans: *The Third Reich in Power,* 378-388. o.

33. Kaplan: *Between Dignity and Despair.* A lányok katonai stílusú gyakorlatoztatásáról 1. Reese: *Growing Up Female in Nazi Germany,* 4. o. A német mi-litarizmusról és a „végső megoldásokról” 1. Isabel V. Hull: *Absolute Destruction: Military Culture and Practices of War in Imperial Germany,* Cornell University Press, 2005; és a Vörös Hadseregben megnyilvánuló női milita-rizmusról 1. Anna Krylova: *Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front,* Cambridge Unversity Press, 2011. A német nöltre a háború későbbi szakaszaiban szüksége volt a hadseregnek, ám addigra a nők már beilleszkedtek a háborús kultúrába, és kiképzésben is részesültek.

34. A rasszista államról és a nők szerepéről 1. Michael Burleigh és Wolfgang Wippermann: *The Racial State: Germany, 1933—1945,* Cambridge University Press, 1991; cs Evans: *The Third Reich in Power,* 331., 523. o.

35. Idézi Frevert: *Women in German History,* 207. o. L. még Christina Thür-mer-Rohr: „Frauen als Taterinnen und Mittaterinnen im NS-Deutschland”, in Viola Schubert-Lehnhardt és Sylvia Korch,

szerk.: *Frauen als Taterinnen und Mittaterinnen im Nationabozialismus: Gestaltungsspielrdume und Hand-lungsmöglichkeiten,* Universitat Halle-Wittenberg, 2006, 22. o.

36. 1939 kivétel volt, mert ekkor megugrott a házasságkötések száma, de 1933 és 1945 között az összesített születésszám nem volt magasabb, mint az 1920-as években, a háborús években (1940—1945) pedig jelentősen csökkent. L. Jill Stephenson: *Women in Nazi Germany,* Longman, 2001, 24., 31—35. o.; és Frevert: *Women in German History,* 218—219. o.

37. Reese egy Mindenben, 1921-ben született interjúalanyt idéz in: *Growing Up Female in Nazi Germany,* 126. o.

38. A mezőgazdaságban dolgozók külön feladatot választhattak munkaszolgálatuk teljesítésére; a nők ilyenkor többnyire „tisztviselői, segéd-ápolónői, jóléti, közlekedési vagy lőszergyári munkát” vállaltak (Stephenson: *Women in Nazi Germany,* 81. o.). A négyéves terv kiterjesztette az egyedülálló nők kötelező munkaszolgálatát, de mivel ez utóbbiak szívesebben végeztek irodai és eladói munkát, Göring megkövetelte, hogy legalább egy évig háztartási alkalmazottként és a mezőgazdaságban dolgozzanak, mert itt volt munkaerőhiány. L. Göring 1938. febr. 15-ei rendeletét és Elisabeth Sedlmayer: *Frau-enberufe dér Gegenwart und ikre Verflechtung in den Volkskörper,* München, 1939, amelyből részleteket idéz Kuhn és Rothe: *Frauen im deutschen Fasch-ismus,* 1. kötet, 125-126. o.

2. A KELETNEK SZÜKSÉGE VAN RÁD

1. Adolf Hitler: *Mein Kampf,* (ford. Ralph Manheim) Houghton Mifflin, 2001; eredeti kiadás 1943, 653-654. o. Albert Speer beszámolója szerint Hitler azt is kijelentette, hogy mit sem számít néhány százezer német harctéri halála, mivel ezek a veszteségek két-három év alatt könnyen pótolhatók. Albert Speer: *Spandau: The Secret Diaries,* MacMillan, 1976 (magyarul: *Spandaui börtönnapló,* Interpress, 1999).

2. 1941. szept. 8. és 10. közti monológok, in Adolf Hitler: *Table Talk, 1941-1944,* Enigma Books, 2008, 24. o.

3. Lisa Pine: *Education in Nazi Germany,* 56. o.

4. Woodruff Smith: „The Colonial Novel as Political Propaganda: Hans Grimms *Volk okne Raum", German Studies Review 6.,* no. 2. (1983. május), 215-235.

5. Dalszöveg in *Wir Mcidelsingen,* a BdM daloskönyvének 1938-as kiadása; idézi Michael Kater: *Hitler Youth,* Harvard University Press, 2004, 102—103. o.

6. *Das Sowjet-Paradies: Ausstellung dér Reichspropagandaleitung der NSDAP; Bin Bericht in Wort und Bild,* Berlin: Zentralverlag der NSDAP, 1942; részleteit 1. www.calvin.edu. 1942. máj. 18-án egy baloldali ellenálló csoport, tagjai között Herbert Baummal és négy másik zsidóval, bombát robbantott a kiállításon. Gocbbels, valamint az SS és a rendőrség válaszképpen 500 zsidót tartóztatott le családjával együtt; 250 férfit azonnal agyonlőttek, a többieket táborokba szállították. Az esemény egyaránt szerepel Goebbels és Victor Klemperer naplójában. L. Regina Scheer: *lm Schatten der Sterne: Eine jü-dische Widerstandsgruppe,* Aufbau Verlag, 2004.

7. Elizabeth Harvey: *Women and the Nazi East,* 92. o. L. még Nicholas Star-gardt: *Witnesses of War: Children's Lives under the Nazis,* Random House, 2005, 120. o.; és Hildegard Fritsch emlékiratai: *Land, mein Land: Bauern-tum und Landdienst, BDM-Osteinsatz, Siedlungsgeschichte im Osten,* Schütz, 1986.

8. Wendy Lower: „Living Space” in Peter Hayes és John K. Roth, szerk.: *The Oxford Handbook of Holocaust Studies,* Oxford University Press, 2011, 310-325. o.; Carroll P. Kakel III: *Ihe American West and the Nazi East: A Comparative and Interpretive Perspective,* Palgrave Macmillan, 2011, 1. o.; Hitler: *Table Talk;* Götz Aly: *Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und Na-tionalsozialismus,* Fischer Verlag, 2005, 230-244. o.; Johnpeter Horst Grill és Robert L. Jenkins: „The Nazis and the American South in the 1930s: A Mirror Image?” *Journal of Southern History* 58., no. 4. (1992), 667-694.; és Gert Gröning és Joachim Wolschke-Bulmahn: *Der Drang nach Osten: Zűr Entwicklung der Landespflege im Nationalsozialismus und wahrend des 2. Weltkrieges in den eingegliederten Ostgebieten,* Minerva 1987, 132. o.

9. A fedett kocsikon áttelepülő volhíniai népi németek fényképei megtalálhatóak in Maximilian du Prel, szerk.: *Das Deutsche Generalgouvernement Polen: Ein Überblick über Gebiet, Gestaltung und Geschichte,* Buchverlag Őst, Krakau, 1940.

10. Siegfried Kracauer: *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film,* Princeton University Press, 1947; újranyomás: 2004, 6. o. L.

még Eric Rentschler: *Ministry of Illusion: Nazi Cinema and Its Afterlife,* Harvard University Press, 1996.

11. Himmler 1942. szépe. 16-ai beszéde, 1. NARA, Feljegyzések Csoportja 242, T175, R90. A Nemzetközi Keresőszolgálat továbbra is a családok összehozására törekszik: http://www.its-arolsen.org/en / archives/collection/child-tracing-service/index.html. A háború idején a gyerekeket munkára fogták, és orvosi kísérleteknek vetették alá. Karoline Diehl és férje, Sigmund Rascher SS-orvos (Himmler egyik bizalmasa, akit Dachauban végzett kegyetlen orvosi kísérletei tettek hírhedtté) rablás útján jutottak gyerekekhez. A házaspárt 1944 végén tartóztatták le, 1945 áprilisában pedig megölték őket egy koncentrációs táborban csalásért és pénzügyi visszaélésekért. L. Stanislav Zamecnik: *Das war Dachau,* Comité International de Dachau, 2002.

12. Isabel Heinemann: *Rasse, Siedlung, deutsches Blut,* Wallstein Verlag, 2003, 520. o.

13. Christopher R. Browning, Jürgen Matthaus: *Ihe Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942,* Yad Vashem, 2004, 427. o.

14. A keletre helyezett német személyi állomány számadatai szét vannak szóródva a dokumentációban, a megmaradt jelentések pedig különböző szervektől és különféle időpontokból származnak. Az itt közölt számadatokat elsősorban az Ukrajnai Birodalmi Főbiztosság, az Ostland Birodalmi Főbiztosság és a Főkormányzóság állapította meg. Ukrajna és az Ostland Birodalmi Főbiztosságainak SS-hivatalaiban 1942-ben több mint 15 000 német tevékenykedett, akik között sok volt a nő; tizennégyezren voltak a mezőgazdasági felügyelők, hatezer-hatszáz német dolgozott a Keleti Központi

Kereskedelmi Testületben (ZHO). Az ukrajnai főbiztosság emellett több mint 440 vidéki irodából állt, és mindegyik legalább egy titkárnőt foglalkoztatott. L. a statisztikát in Timothy Patrick Mulligan: *The Politics of Illusion and Empire: German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942—1943,* Praeger, 1988, 22

23., 26., 28-29., 64. (18. jegyzet) és 72. o. Mulligan forrása a NARA, Feljegyzések csoportja 242, „Übersicht über die Verwaltungseinteilung des Reichskommissariats Ukraine nach dem Stand vöm 1. Januar 1943", T454, 92. tekercs, 000933. képkocka. A megszállt Lengyelországra vonatkozó számadatok forrása: Bogdan Musial: *Deutsche Zivilverwaltung und Juden-verfolgung im Generalgouvernement,* Harrossowitz Verlag, 1999, 82-90. o. A Musial által közölt számadatok a helyi népi németeket *(Volksdeutschen)* is magukba foglalják. További személyzeti feljegyzések, amelyek az Ostland gépírónőire cs adminisztrátoraira vonatkoznak, az Ostministerium Feljegyzések csoportja 242, A3345-DS-A156 számán találhatók, a 316. képkockán, rigai válogatás, „Einsatz in den besetzten Ostgebietcn, 28. Nov. 1941, Zent-ral- und Personalabteilung RKO-RmfdbO, NARA, Record Group 242, T454, 15. tekercs.

15. Kater: *Hitler Youth,* 89. o.

16. Richard Evans: *The Third Reich in Power,* 273. o.; 1. még 265., 268. o.

17. „...a zsidó megfigyelésére": George L. Mosse, szerk.: *Nazi Culture: Intellectual, Cultural and Social Life in the Third Reich,* Grossct & Dunlap, 1966, 80. o.; alapja Jakob Graf: *Familienkunde und Rassenbiologie fir Schiller,* München, 1935; „Menj a terem végébe...": Susi Podgurskival készült interjú, 5368, 32. rész; Henry Adlerrel készült interjú, 10.481; mindkettő in SFA. L. Pine: *Education in Nazi Germany,* 15-16. o. Köszönet Danielle Knottnak a kutatáshoz nyújtott segítségért.

18. A szerző interjúja Ottnad egyik tanítványával, az epilepsziás gyermek barátjával; Friedrich és Freya K., 2011. ápr. 11. Tanúk levele a szerzőhöz, Rei-chersbeuern, 2011. máj. 6. A helytörténet hitelesítette az Ottnaddal kapcsolatos személyi és pártadatokat. Tevékeny párttag volt, 1933 júliusa után a Nemzetiszocialista

Nőszöveiség körzeti vezetője, 1934-től tagja a náci Tanítószövetségnek és fő szervezője ifjúsági programoknak. L. NARA, Feljegyzések Csoportja 242, BDC feljegyzései, NSDAP pártlevelezés: A3340-PK-I450, képkockák 1336-1340; NS Tanítószövetség: A3340.MF-B095, képkockák 96-98., NSDAP, MFOK: A3340-MFOK-Q036, képkocka 1496. A szerzőnek Ottnad tanítványával felvett interjúját az USHMMA őrzi. Azt, hogy a tanítók a párttól várták a legfontosabb anyagokat, bizonyítja az NS Tanítószövetség 1938-as naptára egy korábbi tanítónak a németországi Weil im Schönbuchban található magángyűjteményében.

19. Claudia Koonz: *The Nazi Conscience,* Harvard University Press, 2005, 154. o.

20. Ingelene Rodewald: *...und auf dem Schulhof stand ein Apfelbaum: Meine Zeit in Polen, 1942—1944,* Cimbrian, 2007, 8-11. o.

21. Harvey: *Women and the Nazi East,* 97., 98—101. o.

22. Rosemarie Killius, szerk.: *Frauen fur die Front.* L. Eugenie S. levelezését, 59-60. o.

23. L. Jean H. Quataert: „Mobilizing Philanthropy in the Service of War: 'Ihe Female Rituals of Care in the New Germany, 1870-1914”, in Manfred F. Boemeke, Roger Chickering and Stig Forster, szerk.: *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871—1914,* Cambridge University

Press, 1999. A szervezetek 1930 körüli hálózatához tartoztak az apáca-ápolónők evangélikus és katolikus egyletei (például a Diakonissen dcs Kaisers-werther Verbandes, valamint a harmadik rendhez tartozó Caritas-nővérek) és az Ápolónők Nemzeti Szövetsége (Reichsbund fúr Schwestern); a Blue Sisterhood összeolvadt a náci Schwesterschafttal.

24. L. Birgit Panke-Kochinke és Monika Schaidhammer-Placke: *Frontschwestern und Friedensengel: Kriegskrankenpflege im Ersten und Zweiten Weltkrieg; Fin Qudlen- undFotoband,* Mabuse Verlag, 2002, 18. o.; és Ulrike Gaida: *Zwi-scben Pflegen und Tótén.*

25. A DRK, az NSV és a NSDAP egymáshoz fűződő kapcsolatairól 1. a Német Vöröskeresztről szóló feljegyzéseket: NARA, Feljegyzések Csoportja 242, Deutsches Rotes Kreuz, Göttingeni Vezetőség, BDC, A 3345-DS-N001, 298-as képkocka. Gaida: *Zwischen Pflegen und Tótén.*

26. Vorschlagsliste DRK az NSDAP-nak, Aschaffenburg helyi csoportvezető, 1938. dec. 7. NARA, Feljegyzések Csoportja 242, Vegyes Gyűjtemény, személyi feljegyzések, Gottingen, A 3345-DS-N001. A Birodalmi Belügyminisztérium 1938. szept. 28-ai határozata a zsidó ápolónők képzésének és beteggondozási tevékenységének különválasztásáról. Joseph Walk, szerk.: *Das Sonderrechtfiir die Juden im NS-Staat,* C.F. Mueller Verlag, 1996, 243. o.

27. Lotte Guse: *Kriegserlebnisse einer Krankenschwester: Vöm Kreuz beschützt, Dér Spiegel,* 2008. aug. 11. http//einestages.spiegcl.de/ static/authoral/ bumbackground/24l3/vom-kreuz-beschuezt.htmI. Az idézet Lotte Guse korábbi háborús ápolónő visszaemlékezéséből való.

28. *Frauen an dér Front: Krankenschwester im Zweiten Weltkrieg,* Henriké Sandner és Dirk Ottó dokumentumfilmje (MDR, 2010). Köszönet Renate Sarkarnak, amiért megosztotta velem ezt a filmet.

29. Erika Summ: *Schafers Tochter: Die Geschichte dér Frontschwester,* Zcitgut Verlag, 2006, 76. o.

30. Erika Summ: „Ich will mehr”, idézi Jürgen Kleindienst, szerk.: *A Is wir Frauen stark sem mussten: Erinnerungen 1939-1945,* Zeitgut Verlag, 2007,

60. o.; valamint Summ: *Schcifers Tochter,* 89. o.-án ez a kifejezés az élőfej, felkiáltójellel a végén.

31. L. Panke-Kochinke és Schaidhammer-Placke: *Frontschwestern und Friedensengel, és* Birgitt Morgenbrod és Stephanie Merkenich: *Das Deutsche Rote Kreuz unter dér NS-Diktatur, 1933-1945,* Ferdinand Schöningh, 2008.

32. Summ: *Schafers Tochter,* 95-115. o.

33. A szerző interjúja Annette Schücking-Homeyerrel, 2010. márc. 30., Lünen, Németország.

34. Diemut Majer: *„Non-Germans" under the Third Reich? The Nazi Judicial and Administrative System in Germany and Occupied Eastern Europe, with Special Regard to Occupied Poland, 1939—1945,* Johns Hopkins University Press, 2003, 638. o.

35. A német nők háború alatti kötelező munkaszolgálatáról 1. Ute Frevert: *Women in German History,* 227'. o.

36. Michael Burleigh: *Death and Deliverance: „Euthanasia" in Germany, 1900-1945,* Cambridge University Press, 1994, 159. o.; és Henry Fried-lacnder: *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution,* University of North Carolina Press, 1997.

37. NARA, RG 238, NMT, NO-470: Pauline Kneissler, náci párttagsági száma #3892898. Született az ukrajnai Kurgyunovkában. Párttagsági könyv, BDC, NARA II, A3340-MFOK-L005, 0972-es képkocka.

38. Ebben a bekezdésben és a következő kettőben minden idézet Kneisslertől, valamint Gaida: *Zivischen PJlegen und Töten* c. művének 176. o.-ról származik.

39. A fiatal vidéki nőket zavarba ejtette a nagyvárosi környezet. Felszabadultak, de egyszersmind a stressz új formáival találkoztak. L. Katharina von Ankum, szerk.: *Women in the Metropolis: Gender and Modernity in Weimar Culture,* University of California Press, 1997, 2-4. o. és Frevert: *Women in German History,* 156—157., 218. o.

40. Ilsc Schmidt: *Die Mitlduferin: Erinnerungen einer Wehrmachtangehörigen,* Aufbau Verlag, 2002, 16. o.

41. A német tisztviselőnők legnagyobb munkaadója a háború alatt a katonaság volt. A legtöbb női katonai segéderő — a *Blitzmddchen* avagy „villámlányok" - nem a hátországot megtestesítő erényes falusi leányzót képviselte, hanem a weimari új nőtípus háborús változata volt. Egy titkárnő történetét dolgozta fel Killius a *Frauen fur die Front*-ban, az „Ich hatte es nicht schlecht"

című tanúvallomásban, 69-70. o. A nők, akiket katonai kisegítő posztokra osztottak be, hogy „a férfiak a frontra mehessenek”, a hierarchia szerint, rangjuktól függetlenül, parancsokat adhattak ki. L. Franka Maubach: „Expansionen weiblicher Hilfe”, in Sybille Steinbacher, szerk.: *Volksgenossinnen,* 105. o. L. még Ingeborg Hölzer emlékiratait: *lm Sommer 1944.* Wim Snayder Verlag, 1994; és Franz Wilhelm Seidler: *Blitzmddchen,* Wehr und Wissen, 1979.

42. Liselotte Meier Lerm 1963. szept. 19-ei nyilatkozata, BAL, 162/3425.

43. Dagmar Reese: *Growing Up Female in Nazi Germany,* 128. o.

44. Reese a *Growing Up Female in Nazi Germany-ben,* 41. o, Hitlert és von Schirachot idézi egy 1936-os BdM-gyűlés alkalmából. L. még 72., 101.,

133., 237. o.

45- Életrajzi anyag Altvater vádiratában és ítéletében, BAL, B162/4524, 20,22. o.

46. Sabine Dick tanúvallomása, Berlin, 1960. ápr. 27. és 30., a Koblenzi Államügyészség iratai, Koblenz 9 Js 716/59, P különbizottság. Köszönet Jürgen Matthausnak a Heuser és az RSHA utáni nyomozás szóban forgó irataiért.

47. Gerhard Paul: „»Kainpfende Verwaltung« Das Amt IV des Reichsicher-heitshauptamtes als Führungsinstanz dér Gestapo”, in Gerhard Paul és Klaus-Michael Mailman, szerk.: *Die Gestapo im Zweitcn Wcltkrieg: „Heímat-front”undbesetztes Európa,* Primus Verlag, 2000, 45., 47. o. ATitkos Államrendőrségnél (Gestapo) 31 374, a Bűnügyi Nyomozó Rendőrségnél (Kripo) 12 792, a Biztonsági Szolgálatnál (SD) 6482 fő dolgozott; 1. Klaus Hesse, Kay Kufeke és Andreas Sander, szerk.: *Topographie des Terrors,* A Terror Topográfiája Alapítvány, 2000, 127. o. Köszönet Rachel Centurynak, amiért megosztotta velem a titkárnőkkel kapcsolatos forrásait.

48. NARA, RG 242, BDC, RuSHA: házassági kérvény és A3343-RS-D-490, 1584, 1640. és 1656. képkockák.

40. Michael Mann meghatározása szerint azok a németek, akik a versailles-i szerződés értelmében elcsatolt vagy megszállt területeken (például Sziléziában vagy a Rajna-vidéken) éltek, és a náci korszakban aktivitást fejtettek ki, ultranacionalisták voltak, és az elkövetők között magasabb százalékarányt képviseltek. L. „Were the Perpetrators of Genocide »Ordinary Men« or »Real Nazis«?” 331-366., különösen 143—146. o.

50. A Josefinc Krepp Blockkal kapcsolatos életrajzi információk lelőhelye: Kihallgatás, VCA, Bécsi Kerületi Büntetőbíróság, 1946. okt. 15., Bécsi Városi és Tartományi Levéltár, Vg 8514/46.

51. A bécsi modellről 1. Hans Safrian: *Eichmanns Men,* Gambridge University Press, 2010.

52. Katrin Himmler: „»Herrenmenschenpaarc«: Zwischen nationalsozialis-tischen Elitebewusstsein und rassenideologischer (Selbst-) Verpflichtung” in Marita Krauss, szerk.: *Sie waren dabei: Mitlduferinnen, Nutzniesserinnen, Tdterinnen im Nationalsozialismm,* Wallstein Verlag, 2008, 65-66. o.

53. További olyan gyorsírónőkről, akiket a Reich Gestapo-irodáiból helyeztek át a megszállt területekre, tudósít Michael Wildt: *An Uncompromising Generation,* 116-119. o.

54. Richard Evans *The Coming of the Third Reich* (Penguin, 2004; magyarul: *A Harmadik Birodalom születése,* Park, 2014) c. művében így ír: „A gazdaságban gyorsan kialakult a szolgáltató szektor, amely új álláshelyeket teremtett a nőknek, a nagy áruházak eladói munkakörétől a virágzó irodabirodalom titkárnői állásaiig (részben a gépírónőkre szabott, óriási befolyásának hatására). Ekként a kizsákmányolás új formái jöttek létre, ugyanakkor azonban egyre több fiatal, férjezetten nő jutott olyan anyagi és társadalmi függetlenséghez, amilyenben addig soha nem volt része.” (127. o.). Elizabeth D. Hei-neman pedig *What Difference Does a Husband Make?* c. művében megállapítja: „Akár lelkesen, akár kedvetlenül csatlakoztak a háborús erőfeszítéshez, a nagyjából 1918 és 1928 között született nők, akik a háború alatt hajado-nok maradtak, közvetlenebbül járultak hozzá, mint a dolgozó német nők akármelyik másik csoportja.” (64. o.)

55. Frevert: *Women in German History,* 186. o.

56. Michael Burleigh és Wolfgang Wippermann: *The Racial State,* 49-50. o.; és Wildt: *An Uncompromising Generation,* 111. o.

57. L. Gudrun Schwarz: *Eine Frau an seiner Seite,* 11. o.; és Kathrin Kompisch: *Taterinnen: Frauen im Nationalsozialismus,* Böhlau, 2008, 204. o. Az SS-hez benyújtott házassági kérelmek dokumentációja túlélte a háborút; jelenleg amerikai és német levéltárakban őrzik, mint a Berlini Dokumentációs Központ gyűjteményének részét. L. még Isabel Heinemann: *Rasse, Siedlung, deutsches Blut,* 54., 62. o. 47-es jegyzet.

58. Vera Stáhli 1912-ben, Hamburgban született, tehát nem tartozik az első világháborús „baby boom" szülöttei közé, de a második világháború előtti szakmai tapasztalatait jórészt a weimari és náci korszakban érződő első világháborús visszahatások, valamint a kibontakozó nagyváros női munkakultúrájának korábbi irányzatai formálták. Amikor házassági folyamodványával összefüggésben családja történetéről kérdezték, közölte, hogy a szüleiről nem sokat tud. Vagy eltitkolt valamit, amit az SS vizsgáztatók a jelölt genetikai múltja „ártalmas" elemének tekintettek volna, vagy nem állt közel a szüleihez. „Fragcbogen" Wohlauf, NARA, BDC, A3343-RS-G5348, 2214-2326-os filmkockák.

59. A hamburgi Tartományi Bíróság polgári kamarájának ítélete, 1942. június 10., NARA, BDC, RuSHA, Wohlauf-akták, A3343-RS-G5348, 2214-2326-os filmkockák.

60. Christopher R. Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland,* HarperCollins, 1993, 92. o.

61. Willhaus házassági kérelme, NARA, BDC, RuSHA akták, A3343-RS-G5242, 2524-2710-es filmkockák. L Ernst Klee: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich: Wer war was vor und nach 1945,* Fischer Verlag, 2003.

62. Evans: *The Third Reich in Power,* 626. o.

63. A cottbusi 85. ezred törzstisztjének és RuSHA-vezetőjének

levele. A RuSHA Willhaus-aktája. 1943-ban az SS meg mindig e nem engedélyezett házasság következményei után nyomozott. NARA, BDC, A3343-RS-G5242. L. Michael Burleigh: *The Third Reich: A New History,* Hill & Wang, 2000,

102., 116. o.

64. Erna szülővárosában és környékén rasszista antiszemiták és a „vér és talaj” elvének agitátorai szivárogtak be az állami intézményekbe, azonnali hatással. A zsidó üzletek elleni bojkott 1932 decemberében kezdődött, és ugyanekkor az ifjúság átnevelése céljából új tankönyveket adtak ki. A türingiai régió náci vezetői között, akik később együtt emelkedtek és buktak a rendszerrel, ott volt például Fritz Sauckel (később a keletről a Reichbe irányuló kényszermunkás-szállítmányok hitleri háborús „cárja”, altit 1946-ban Nürnbergben felakasztottak), Richard Walter Darré (Himmler agrárszakértője, az SS faji irodájának első főnöke) és dr. Hans F. K. Günther professzor (a nordikus kultusz értelmiségi népszerűsítője, akit, mint meggyőződéses pogányt, „faji pápának” neveztek el). Ám Erna jövőjére közvetlen hatással Walter Darré, áttelepítési kérdésekben Himmler nagyra becsült szakértője volt. L. Lower: „Living Space”, 310-325. o.; és Evans: *The Third Reich in Power,* 9. o.

65. *Neuadel aus Blut und Bódén* c. könyvében (München, 1930), 131., 152., 153. o, Darré egy új agrárnemesség megteremtését javasolta, amely mono-gám kapcsolatban élő, nagycsaládos és jelentős földbirtokkal rendelkező férfiak és nők tiszta nemet vérén alapul. Darré Argentínában élő német gazdálkodók gyermeke volt, aki visszatért Németországba, a witzenhauseni német gyarmati iskolában végezte tanulmányait, majd a hallei egyetemen doktorált agrártudományból. Lelkes híve volt a *völkisch* elméleteknek. L. Klee: *Dos Personenlexikon zum Dritten Reich.*

66. NARA, BDC, RuSHA Petri-aktái, SSOK, 373A tekercs, 2908-as, 2910-2936-os képkockák. L. Heinenian: *What Difference Does a Husband Alaké?,* A Függelék.

67. A gazdák feleségeinek és lányainak jelentős része nem munkásként, hanem „kisegítő családtagként” volt bejelentve; az évszázados hagyományra visszatekintő háztartási gazdaság továbbra

is fennmaradt. L. Jill Stephenson; *Women in Nazi Germany,* 68. o.

68. Shelley Baranowski: *Nazi Empire: German Colonialism and Imperialism from Bismarck to Hitler,* Cambridge University Press, 2011, 154. o.

69. Frevert: *Women in German History,* 203. o.

70. Nancy Reagin; *Sweeping the German Nation.*

3. TANÚK

1. Erika Summ; *Schafers Tochter,* 119. o. Ohr leírása megfelel a jellegzetes gyarmatosító diskurzusnak az élettelen és minden kultúrát nélkülöző idegen vidékekről és az orosz sztyeppe mélységes sötétségéről.

2. L. Dieter Pohl: *Die Herrschaft dér Wehrmacht: Deutsche Militdrbesatzung und einheimische Bevölkerung in dér Sowjetunion, 1941—1944,* Oldenbourg, 2008. L. még Christian Streit: „The Fate of the Soviet Prisoners of War”, in Michael Berenbaum, szerk.: *A Aiosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis,* New York University Press, 1990.

3. Egy ápolónőt idéz Birgit Panke-Kochinke és Monika Schaidhammer-Placke: *Frontschwestern und Friedensengel,* 193-196. o. L. még Magdalena Wort-mann: *Was habén wir nicht alles mitgemacht: Kriegserinnerungen einer Rot-kreuzkrankenschwester,* Wim Snayder Verlag, 1995; Lora Wildenthal: *German Women for Empire, 1884—1945,* Duke University Press, 2001; és Elfriede Schade-Bartkowiak: *Sagmir, wodieBlumensind... UnterderSchwesternhaube. Kriegserinnerungen einer DRK-Schwester im II. Weltkrieg an der Ostfront,* Hamburg, 1989, egyes részleteit közli Panke-Kochinke és Schaidhammer-Placke: *Frontschwestern und Friedensengel,* 191—192. o.

4. Brigitte Erdmann levele anyjának, 1943. jan. 24.; közli Walter Kempowski: *Das Echolot: Fin kollektives Tagebuch, Barbarossa 1941,* btb Verlag, 2001, 339. o.

5. Franka Maubach: „Expansionen weiblicher Hilfe”, in Sybille

Steinbachcr, szerk.: *Volksgenossinnen;* és Marita Krauss, szerk.: *Sie waren dabei,* 13. o.

6. Karel Berkhoff: „Babi Yar: Site of Mass Murder, Ravine of Oblivion”, éves J. B. és Maurice C. Shapiro-előadás (az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának Alkalmi Beszédek sorozata, 2012. máj.); Peter Longerich: *„Davon habén wir nichts gewusst!” Die Deutschen und die Judenverfolgung, 1933-1945*, Siedler, 2006; és Jeffrey Herf: *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust,* Belknap Press, 2008.

7. A belzed tömeggyilkosságokról folytatott eszmecserére - akkor, amikor a vonat éppen a tábor mellett haladt el - láthatunk példát in; „Aufzeichnun-gen eines deutschen Unteroffiziers vöm 31 August 1942, Rawa Ruska, An-lage 36”; közli Raul Hilbcrg: *Sonderzüge nach Auschwitz: The Role of the German Railroads in the Destruction of the Jews,* Dumjahn Verlag, 1981, 188-191. o. Ugyancsak vasúti beszélgetések felidézésére kerül sor in Alison Owings: *Frauen: German Women Recall the Reich,* Rutgers University Press, 1995.

8. Paul Salittert, a düsseldorfi *Schutzpolizei* századosát a Gestapo megbízta egy szállítmány őrzésével. Konitzban egy helyi német vasúti tisztviselő vissza akarta tartani a vonatot, mire Salitter megvádolta: az illető összejátszik a zsidókkal, és nem tartozik a német faj közösséghez. Salitter a Német Vöröskereszt irodájába ment egy egészségügyi problémát megoldani, és a vonat nélküle indult tovább. Világháborús pályafutását 1. Hilberg: *Sonderzüge nach Auschwitz,* 34. o. L. még Andrej Angrick és Peter Klein: *Die „Endlösung” in Riga: Ausbeutung und Vernichttmg 1941—1944,* Wissenschaftliche Buch-geselischaft, 2006.

9. Ebben a bekezdésben és a következőben minden idézet a szerzőnek és dr. Christof Mauchnak 2010. márc. 30-án a németországi Lünenben Annette Schücking-Homeyerrel készült interjújából származik. A közölt anyag egy része először Martin Doerry és Klaus Wiegrefe interjújában jelent meg, amelyet a *Dér Spiegel* online kiadása tett közzé 2010. jan. 25-én: „They Really Do Smell Like Blood: Among Hitlers Executioners on the Eastern Front”. Köszönet Mr. Wiegrefének a segítségéért.

10. A Bresztben és környékén történt vérengzésekről és gettósításról

1. a német katonai parancsnok 1941. okt. 11-ei és nov. 10-ei jelentését; idézi Christian Gerlach: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafis- und Vemichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944,* Hamburger Edition, 1999, 610. o. L. még Jürgen Matthaus, Konrad Kwiet és Jürgen Förster, szerk.: *Ausbildungsziel*

Judenmord? „ Weltanschauliche Erziehung" von SS, Polizei und Waffen-SS im Rahmen dér „Endlösung", Fischer Verlag 2003.

11. Frau Leonhard például, aki kíváncsiságból kereste fel a gettót, titokban enni is adott a zsidó munkásnak, amiért feddésben részesült, de meg nem büntették (BAL, B162/1682; Erna Leonhard tanúvallomása, 1960. dec. 14.). Helmy Spethmann is gondoskodott a gettóba zárt zsidókról. Spethmann, az idősebb ápolónő, akinek első világháborús tapasztalatai is voltak, 1941 augusztusában a tilalom ellenére kereste fel a vcsztegzár alatt lévő varsói gettót; magával vitte a fényképezőgépét is, és megörökítette a zsidók nyomorát és szenvedését. A háború után elrejtette a képeket, majd nem sokkal halála előtt megkérte unokahúgát, hogy vigyázzon rájuk, és halála után tegye közzé őket. L. „Zeugin des Grauens: Lazarettschwester im Warschauer Ghetto", 2010. szept. 24., *Dér Spiegel* online, http://einestages.spiegel.de/static/aut-horalbumbackground/15081/zeugin_des_grauens.html. Köszönet Susan Bachrachnak, amiért felhívta figyelmemet a cikkre.

12. Erdmann levele anyjának, 1943. jan. 30., in Kempowski: *Das Echolot,* 613-614. o. L. még Alexander B. Rossino: „Eastern Europe through German Eyes: Soldiers' Photographs, 1939-1942," *History of Photography* 23., no. 4. (1999 tele), 313-321.

13. Idézi Susi Gerloff: „Krieggsschwestern: Erlebnisberichte, 1995", in Panke-Kochinke és Schaidhammer-Placke: *Frontschwestem und Friedensengel,* 96. o.

14. L. Philip Friedman: *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust,* Jewish Publication Society, 1980, 69. o. L. még Eric Sterling, szerk.: *Life in the Ghetto during the Holocaust,* Syracuse University Press, 2005; és Daniel Michman: *The Emergence of Jewish Ghettos during the Holocaust,* Cambridge University Press, 2011.

15. Erdmann levele anyjának, 1943. jan. 30., in Kempowski: *Das*

Echolot, 613-614. o. Amikor 1941. jún. 28-án a németek bevonultak Minszkbe, ott mintegy 55 000 zsidó élt. Legtöbbjüket agyonlőtték vagy elgázosító teherautókba lökték, azzal a sok ezer zsidóval együtt, akiket 1941 novemberétől deportáltak Minszkbe Hamburgból, Frankfurtból, Berlinből, Bécsből és a Reich más városaiból. L. a Hamburgból a minszki gettóba deportált zsidók 1941. nov. 18-án összeállított listáját, Bundesarchiv, Dahlwitz Hoppegar-ten, mikrofilmre vett feljegyzések az USHMMA-ban, RG 14.050, 1. tekercs, 827—841-es képkockák. A Todt Szervezetről, a minszki gettóról és a minszki gettóturizmusról 1. Gerlach: *Kalkulicrte Morde,* 57-63. o.

16. Marianne Peyinghaus 1942. júl. 17-éről kelt levele a vvarthegaui Plöhnenről; közli és elemzi Margarete Dörr: *Wer die Zeit nicht miterlebt hat,* 2. kötet: *Kriegsalltag,* 132. o.

17. Elizabeth Harvey: *Women and the Nazi East,* 122, 130—131. o.

18. A levelet Catherine Epstein idézi in: *Model Nazi: Arthur Greiser and the Occupation of Western Poland,* Oxford University Press, 2010, 169. o. A levél folytatásában a fiatal nő kijelenti, hogy ha ő gettóba zárt zsidó volna, felháborítaná a fogság.

19. 1944 nyarán egy danzigi építővállalat német titkárnője minden reggel látta, ahogy 100-150 lengyel zsidó munkásnőt, akik a stutthofi koncentrációs táborból jöttek, munkára hajtanak. A foglyokat fekete ruhás, csizmás, ostorral felszerelt SS-felügyclőnők őrizték. L. Walter Kcmpowski: *Das Echolot,* 71-74. o.

20. Erna Leonhard nyilatkozata 1960. dec. 14-én, BAL, 162/1682; és Rosemarie Killius, szerk.: *Frauen fur die Front,* 107—108. o.

21. Anna Luise von Baumbach: *Frauen an dér Front: Krankenschwestem im Zweiten Wcltkrieg,* 2010 (DVD).

22. Henrietté Bau, Richard Lissberg korábbi feleségének tanúvallomása, 1969. ápr. 23. BAL, 162/1673. Köszönet Omer Bartovnak, amiért megosztotta velem ezt a forrást.

23. Egy lidai vasúti tisztviselő felesége idézte fel, ahogy 5200 zsidót egy tömegsírba lőttek, amelyet klórral borítottak, és amely a

nagy hőségben úgy robbant fel, „mint egy szökőkút”. Liselotte Wagentrotz tanúvallomása, 1965. okt. 11-én, Mainzi Államügyészség, 3 Js 155/64, BAL, 162/3446. L. még Patrick Desbois atya: *7he Holocaust by Bullets,* Macmillan, 2008.

24. Elorentina Bedner tanúvallomása, 1976. nov. 29., BAL, Bayer, Tartományi Bűnügyi Hivatal, 76-K 41676, Koe. Az NSV „feladatait” 1. a kerületi biztos felsorolásában a „maradék zsidósággal” kapcsolatos „IV. Közvetlen feladatok” c. pontot; CSA, Kijev, 3206-6-254. Az anyagot az USHMMA őrzi, RG31,002M számon, 6. tekercs, 5. o.

25. Erika Ohrnak nap mint nap át kellett vágnia Zsitomiron a kantinig, ahol ebédeltek. Summ: *Schafers Tochter,* 132., 141. o.

26. A rivnei (rovnói) zsidó közösségre mint „fészekre” való utalás elhangzik Ottó von Oelhafennak, az ukrajnai Ordnungspolizei parancsnokának 1947. máj. 7-én kelt vallomásában is; NARA, RG 238, 50. tekercs, Ml019. L. Use Schmidt: *Die Mitlduferin, 73—75*. o.

27. Schmidt: *Die Mitlauferin,* 74—76. o. L. még Shmuel Spector: *The Holocaust ofVolhynian Jews, 1941—1944,* Yad Vashem, 1990, 113-115., 184—185. o. A rivnei zsidók lemészárlásáról 1. Herman Graebe tanúvallomását, NARA, RG 238, 2992-PS dokumentum, Nemzetközi Katonai Törvényszék, Nürnberg. L. még Dieter Pohl: „The Murder of Ukraine’s Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine”, in Ray Brandon and Wendy Lower, szerk.: *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization,* Indiana University Press, 2008, 49. o. Pohl kutatásaiból az derül ki, hogy az SD egységeit helyi kollaboránsok, valamint a 33. rendvédelmi rendőrségi zászlóalj első százada segítették. A gettó likvidálására, amelynek Struwe valószínűleg szemtanúja volt, 1942. júl. 13-án került sor.

28. Egy másik, ismertebb tanú, Melita Maschmann kijelentette, hogy a brutalitások láttán megvakult. L. Maschmann: *Fazit: Mein Weg in dér Hitler-Ju-gend,* dtv, 1983.

29. Himmler Zsitomirban elhangzott szóbeli parancsáról I. Lower: *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine,* University of North Carolina Press, 2005, 8. o.; Paul Albert Scheen

tanúvallomása, 1945. dec. 29., USHMMA RG 06.0225 Kijev; és Witte és mások, szerk.: *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42,* 498-499. o.

30. Schmidt: *Die Mitlauferin,* 81. o.

31. Schmidt: *Die Mitlauferin,* 38., 76—77. o.

32. Brigitte Erdmann 1943. jan. 21-én írott levele, in Kempowski: *Das Echolot,* 237. o.

33. Azviaheli (Novgorod-Volinszkij) zsidók elpusztítása 1941 júliusában kezdődött, amikor az Einsatzgruppe C parancsnoki törzse berendezte a városban főhadiszállását. Egy alegység, az Sk4a, a helyi ukrán és népi német kollaboránsok, valamint néhány, Jcckeln HSSPF vezette Waffcn-SS egység közreműködésével zsidó férfiakat és nőket azonosított és tartóztatott le. Az akció támogatására Wehrmacht-egységek „megtorló” intézkedéseket hajtottak végre: helyi zsidókat és zsidó hadifoglyokat öltek meg bosszúból a németek és intézményeik elleni támadásokért, amelyekhez a kivégzetteknek semmi közük nem volt. Egy 1945 májusában kiásott tömegsír feltárta „a félig elrothadt, vértől összetapadó női és gyermekruhákat és cipőket”. A Szovjet Rendkívüli Bizottság nyomozói szerint a holttestek összevissza hevertek; a fejek és koponyák hiányosak voltak; egyes asszonyok gyerekeket és játékszereket öleltek magukhoz. Egy ukrán földműves szemtanú elmondta, hogy a kivég-zcscket 1941. augusztus végén hajtották végre. A hadifoglyokat illetően 1. a 16. páncélos hadosztály távmondatát 1941. júl. 14-éről; NARA, RG 242, T314, 1146. tekercs, 000467-es képkocka. A zsidók legyilkolásáról 1. Ein-satzgruppe C, eseményjelentés. 1941. júl. 30., NARA, RG 242, T175, 233. tekercs; a Szovjet Rendkívüli Bizottság jelentései, 1945. máj. 24.; ennek egyik másolata: ZSA, 413. fájl, a másik a Novgorod-Volinszkiji Zsidó Kulturális Társaságnál. Hálás vagyok Dániel Redmannek, amiért ezeket a szovjet jelentéseket megtekinthettem. L. még Jeckeln: Novgorod-Volinszkijra szóló *Ein-satzbefehl,* 1941. júl. 25.; NARA, RG242, T501, 5. tekercs, 000559-560-as képkockák, és *Unsere Éhre heisst Treue: Kriegstagebuch des Kornmandostabes Reichsfiihrer SS, Tátigkeitsberichte dér 1. und 2. SS-Inf, Brigade dér 1. SS-Kav. Brigade und von Sonderkommandos dér SS,* Európa Verlag, 1965, 95-96. o.

34. L. Annette Schiicking-Homeyernck a szerzőhöz 2010. máj. 17-én intézett levelét, amelyben háborús levelezéséből idéz. Hálás vagyok Ms. Schücking-Homcyernek, amiért másolatokat küldött leveleiről. (Az eredeti példányokat a warendorfi Városi Levéltár őrzi.)

35. Brigitte Erdmann 1943. febr. 15-én írott levele; idézi Kempowski: *Das F.cholot,* 780. o.

36. Annette Schiicking-Homcycr 2010. máj. 17-én írt levele a szerzőnek. A hmilnyiki mészárlásokat háborús dokumentumok mellett a BAL nyomozói által gyűjtött tanúvallomások is megerősítik: 1. zárójelentés, BAL II, 204 AR-Z, 135/67, 23-24.

37. Bljuma Bronfin 1944-es tanúskodása egy Hja Ehrenburgnak írt levél formájában; közli Joshua Rubenstein és Ilya Altman, szerk.: *Ike Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories,* Indiana University' Press, 2010, 151-154. o.

38. A szerző és Ghristof Mauch interjúja Schücking-Homeyerrel, 2010. márc. 30.; valamint a *Dér Spiegel* 2010. jan. 28-ai cikkében.

39. 1941. nov. 5-én Werner Beer, a rivnei kerületi biztos megszervezte mintegy 17 000 zsidó legyilkolását: a vérfürdőre 1941. nov. 6-án és 7-én került sor, és az Ordnungspolizei 320., 215., 69., valamint az F.insatzkommando 5. hajtotta végre. L. Brandon és Lower, szerk.: *The Shoah in Ukraine,* 43. o.

40. Annette Schücking 1941. nov. 5-én, Zviahelből írt levele szüleihez. A szerző és Christof Mauch 2010. márc. 30-án készült interjúja Schücking-Homey'er-rel; őrzi az USHMMA.

41. Frau Emilie Horst, 1961. máj. 10-ei nyilatkozat, BAL, 162/5088.

4. CINKOSOK

1. Joanne Sayner: *Women ivithout a Past? German Autobiographical Writings and Fascism,* Rodopi, 2007, 2. o. Köszönet Marion Deshmukhnak, amiért felhívta figyelmemet erre a forrásra.

2. L. Rosemarie Killius, szerk.: *Frauen fiir die Front;* és Margarete

Dörr: *„Wer die Zeit nicht miterlebt hat... ",* 2. kötet: *Kriegsalltag.*

3. Ezek a beszámolók a háztartások mindennapi erőpróbáiról szólnak, az ennivaló, tüzelő, szappan és ruhanemű beszerzéséről, a főzésről, a bombázásokról és a hajléktalanságról. L. Kathrin Kompisch: *Taterinnen,* 85. o.; Nicole Ann Dombrowski: „Soldiers, Saints, or Sacrificial Lambs? Womens Relationship to Combat and the Fortification of the Home Front in the Twentieth Century", in Nicole Ann Dombrowski, szerk.: *Women and War in the Twentieth Century,* Routledge, 2004, 2—3. o.; és Joanna Bourke: *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in Twentieth Century Warfare,* Basic, 2000, különösen a 10., „Women Go to War" című fejezet.

4. 1944-1945-ben a férfiak üresen maradt állásait nőkkel töltötték be. A bécsi Gestapónál 180 női adminisztratív dolgozó talált munkát, Berlinben 1500 munkatárs közül 600 volt a nő. L. Kompisch: *Taterinnen,* 85. o.

5. Számos középiskolát katonai szállássá vagy kórházzá alakítottak, de mivel a fiatal férfiak a fronton voltak, jóval több nő iratkozott be az egyetemekre. A nők létszáma rakétasebességgel nőtt: 1943-ban a frankfurti egyetemen ötven százalék fölött volt a női hallgatók aránya. Egy bombasikerű háborús filmvígjáték, *Unser Frdulein Doktor* (1940) egy egyetemet végzett, agyafúrt, eszes nőről szólt, aki beállt orvos szeretője helyére, és ez a szerepváltás nem tette nevetségessé a nőket, ellenkezőleg, bátorító hatása volt. L. Christoph Dorner és mások: *Die Brauné Machtergreifung: Universitdt Frankfurt, 19301945,* Nexus/Druckladen, 1989, 96. o.; és Dörr: „ *Wer die Zeit nicht miterlebt hat...",* 125. o.

6. A biztosok hivatalaiban változó volt a Reichből érkezett német alkalmazottak száma, de a lidai hivatalban például nyolcvanhatan voltak. Baranovicse kerületi irodájában 1941 szeptemberében összesen hat német férfi dolgozott; 1943. jan. 20-án tizenkilenc férfi és hét nő állt alkalmazásban (továbbá a helyi lakosságból kilencvenöt férfi és hatvanhat nő). 1944. jún. 24-én a férfiak száma huszonhatra, a nőké tízre emelkedett; ezenkívül négy férfi és két női segéderő dolgozott a német bíróságon, a Nemzetiszocialista Jóléti Sző-vétségben pedig három nő (kettő közülük ápolónő volt). Werner, a kerület *Gebietskommissar-)*ˆ 1942 novemberében a

feleségét és négy gyermekét is magával hozta. L. NARA, RG 242, T454, 102. tekercs, Gebietskommissar Hennig jelentése, Lida, 1944. augusztus 15., és Helyzet- és aktivitásjelentés, Gebietskommissar Werner, Baranovicse, 1944. aug. 11.

7. A *Goldammer-oVió*\ Erika Summ ad hírt visszaemlékezésében: *Schafers Tochter,* 130. o.

8. A biztos, aki Hermann Hanweget Lidában követte, 1944 nyarán arról pa

naszkodott, hogy sok nő nem a Reich szolgálata céljából jött keletre, hanem saját érdekeit hajhászta. Összehasonlította őket az otthoniakkal, akiknek mosni és takarítani kellett magukra - míg a keleten tartózkodók primadonnaként viselkedtek, cselédeik voltak, és saját öltözőszobájuk. (A biztos itt a német tisztségviselők titkárnőire és feleségeire célzott.) Hennig kerületi biztos jelentése, 1944. aug. 15., NARA, RG 242, T454, 102, tekercs, 000162-es képkocka. ,,

9. Hanweg, bog)' megvalósítsa birodalmi képzelgéseit és személyes igényeit, munkásokat akart megtartani tervezett építkezéseihez. Ö nem volt olyan brutális, mint Windisch, a helyettese, de ő sem kifogásolta vagy akadályozta meg a tömcggyilkossági műveleteket. Hanweg szorosan együttműködött a „maga” zsidó munkásaival, akikkel többé-kevésbé tisztességesen bánt, és értékelte munkájukat. Viszonylagos engedékenysége miatt Windisch, valamint az SS és a rendőrség bepanaszolták, és neki védekeznie kellett. NARA, RG 242, 21. tekercs, 000580-as és 000587-es képkockák, Wilhelm Kube 1942. dec. 29-ei jelentése Rosenberg személyi tanácsadójának, valamint a Kubának 1941. jan. 15-én címzett válasz.

10. Amikor a túlélők 1947-ben, Münchenben tanúskodtak a Felszabadult Zsidók Központi Bizottsága előtt, a legtöbben Hanweg helyettesét, Windischt nevezték meg mint a lcgkegyetlenebb elkövetőt a lidai közigazgatásban. Hanwegről elmondták, hogy ő is jelen volt a szelekcióknál, de Windisch volt az, aki minden alkalmat megragadott a zsidók ütlegelésére, agyonlövésére és megalázására. Feljegyzések M.21-es Egysége, Háborús Bűnösök Csoportja, a Felszabadult Zsidók Központi Bizottságának Jogi Osztálya, 184.

dosszié, 28. o, YVA. Köszönöm Waitman Beornnak, hogy megosztotta velem a Lidára és Szlonimra vonatkozó tanúvallomások levéltári anyagát.

11. Eberhard Hanweg nyilatkozata, 1964. okt. 15., BAL, 162/3433. Hanweg 1964-ben azt vallotta, hogy Meierrel együtt 1942 tavaszán érkezett Lidába, és a mészárlásra nem sokkal ezután került sor. Lida náci megszállásáról 1.

Gerlach: *Kalkulierte Morde;* Bernhard Chiari: *Alltag hinter dér Front: Besatz-ung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland, 1941—1944,* Droste Vcrlag, 1998; és Joachim L.-nek (a korábban Lidában állomásozó *121.* gyalogezred tagjának) nyilatkozata, 1965. máj. 7., BAL, V162/3440.

12. Aszerző interjúja Hanweggel, 2010. szept. 20., Langgoens, Németország. L. még: *Szefer Lida* (Lidai emlékkönyv), szerk. Alexander Manor, Itzchak Ga-nusovitch és Aha Lando, Tel-Aviv, 1970, 294. o. Hasonló ügyet dokumentáltak az ukrajnai Bucsaccsal kapcsolatban. A *Landkommissar* magával hozta feleségét és három gyermekét. Egy zsidó munkás fából faragott játék lovacskával ajándékozta meg az egyik fiút. Az Ottó Waechter nevű SS-parancsnok megkérdezte a fiút, hol tett szert erre a csinos játékszerre, és igencsak helytelenítette az esetet. B 162/1673, Henrietté Baunak, Richard Lissberg korábbi feleségének tanúvallomása, 1969. ápr. 23. Köszönet Omer Bartovnak, amiért megosztotta velem ezt a forrást.

13. L. a *Schenk Bericht-et* az 1943 májusában az elfoglalt területeken (Galíciában) tartózkodó birodalmi németek viselkedéséről; az anyagot az ITS őrzi. A szóban forgó jelentés kísérlet volt az SS-rendőrség részéről, hogy leleplezze és meggyengítse vetélytársait a polgári közigazgatásban, például egyes polgármestereket, körzeti tisztségviselőket és helyi vállalkozókat. Könnyen lehet, hogy ez a hatalmi harc az elítélendő magatartások túlzó ábrázolásához vezetett; a jelentés azonban mindenképpen dokumentálja a holokauszttal összefüggő korrupciót és a keleten tartózkodó német nők érintettségét. A Reichbe szállított keleti élelmezési cikkek forgalmáról 1. az Abwehr által lefoglalt leveleket az 1943. márciusi és áprilisi szállítmányokról, valamint a Wchrmacht elítélő jelentéseit a feketepiacról és a fosztogatásokról:

ZSA, Pl 151-1-1, P1151-1-21.L. még Götz Aly: *Hitler’s Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State,* Picador, 2008; és Catherine Epstein: *Model Nazi,* elsősorban 69. o. (Greiser mariensec-i kastélyáról) és 276. o. (300 000 dollárra becsült borkollekciójáról).

14. 1. Peter Black: „Foot Soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard”, *Holocaust and Genocide Studies* 25., no. 1. (2011): 1-99.; ugyancsak Peter Black: „Odilo Globocnik - Himmler’s Vor-posten im Osten”, in Ronald Smelser és mások, szerk.: *Die Brauné Elite,* Wissenschaftliche Buchgemeinschaft, 1993; és Dieter Pohl: „Die Stcllung des Distrikts Lublin in dér »Endlösung der Judenfrage«”, in Bogdan Musial, szerk.: *‚jsktion Reinhard": Der Völkermordan den Juden im Generalgouverne-ment 1941—1944,* Fibre Verlag, 2004.

15. Runhof nyilatkozata a wiesbadcni bíróság előtt, 1961. szept. 15-én; közli Berndt Rieger: *Creator of Nazi Death Camps: The Life of Odilo Glohocnik,* Vallentine Mitchell, 2007, 72., 82. o. Hillmannt „felmentették” lublini kötelezettségei alól, részben egészségügyi okokból, részben pedig azért, mert a szóbeszéd szerint zsidó ősei voltak. L. Joseph Poprzeczny: *Odilo Globocnik, Hitler’s Man in the East,* McFarland, 2004.

16. 1943 nyarának végén azonban Globocnik, szélsőséges magatartása miatt, kiesett a Reichsführer kegyeiből. L. Bogdan Musial: *Deutsche Zivilverwal-tung und Judenverfolgung im Generalgouvernement,* 201—208. o. L. még David Silberklang: „Only the Gates ofTears Were Not Locked: The Holocaust in the Lublin District of Poland (megjelenik a közeljövőben); és Peter R. Black: „Rehearsal for »Reinhard<(? Odilo Globocnik and the Lublin Selbst-schutz”, *Central European History* 25., no. 2. (1992), 204—226.

17. A gettóban lévő műhelyeket 1943. szept. 18-án likvidálták. A megmaradt zsidó munkásokat az elgázosító berendezésejckel felszerelt Sobibórba és a majdaneki táborba deportálták. Hanweg fia, aki még 1943 szeptembere előtt elhagyta Lidát, bizonyára egy korábbi vérfürdőre emlékezett. L. Eber-hard Hanweg 1964. okt. 15-ei nyilatkozatát — BAL, 162/4333 - és a szerzőnek adott interjúját 2010. júl. 31-én.

18. 1942 májusának első két hetében, különösen pedig máj. 5. és 12. között, a lidai régióban (Radun, Woronowo, Szczuczyn) tömcggyilkosságokra került sor, amelyekben több mint húszezer zsidót lőttek agyon. L. a túlélők (pl. Churban Wilno) tanúvallomását, a fehér-rutén német főbiztos jelentését (a hónap olvashatatlan, de nem íródhatott előbb 1942. júl. 29-énél) a „partizánháborúról és a zsidók elleni akciókról”, a szovjet nyomozás egyes részleteit, valamint az 1947. szeptemberi exhumálásokat: ITS, DokNo. 82176805 #1 (1.2.7.670007/1383/0233, levéltári szám: 3090). 1962-es tanúvallomásában Szjoma Pupko, az egyik túlélő így utal Hanwegre és Meierre: „Hanen-berg és barátnője, Merkel, egy szadista személy.” Idézi a *Szefer Lida,* vagyis a Lidai emlékkönyv, fordítása: *http://www.jewishgen.org/Yizkor/lida/lid307. html#311. oldal. A* május 8-ai tömeggyilkosságot az Einsatzkommando 9. korábbi, a baranovicsei SS-hivatalt bázisukul használó tagjai és helyi segéderőik hajtották végre. L. még *7 he Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust,* Yad Vashem, 2009, 1. kötet: *lAda,* 396—397. o. A helyi segéderők egyaránt lehettek litvánok, lengyelek, beloruszok vagy lettek; a nemzeti hovatartozást illetően a tanúvallomások elég kuszák. L. Wolfgang Curilla: *Die deutsche Ordnungspolizei und dér Holocaust im Baltikum und in*

WeissrusslaneJ, Ferdinand Schöningh, 2006, 885—886. o. Lidában háromszáz zsidó élte túl a háborút. Az erdőbe menekülők közül sokan csatlakoztak a bjelszki partizánokhoz, ahhoz az ellenálló csoporthoz, amely nemrég a *Defiance* c. filmben szerepelt; a film Nechama Tec; *Defiance: Ihe Biekki Partisans* c. művén (Oxford, 1994) alapult.

19. Johanna Luise Zietlow nyilatkozata, 1964. okt. 9.: BAL, 162/3433.

20. Liselotte Meier Lcrm 1963. szept. 19-ei nyilatkozata, BAL 162/3425, valamint későbbi, 1966. szept. 5-ei nyilatkozata, BAL, 162/3450. 1963. szept. 19-én Lerm elmondta, hogy Altmannt 1943 őszen, a gettó felszámolása alkalmából látta utoljára. Hanweg fia emlékezett Tenenbaumra, akit tanúvallomásában Lerm is szóba hoz.

21. *Szefer Lida* (Lidai emlékkönyv), 294. o. A zsidó munkások német nők általi, személyes megrendelések céljából való kizsákmányolásának ügyében a lettországi Sipo SD is nyomozott. Az

eset egy helyi bőrgyárat érintett, ahol bizonyos nők összeköttetésben álltak a schauleni területi biztossal. KdS Lettland, Ermittlungsverfahren, betr: Ledcrwerk in Schaulcn, 1943. jan. 10., NARA, RG 242, T454, 15. tekercs.

22. Liselotte Meier Lerm nyilatkozatai 1963. szept. 19-én, 1964. okt. 6-án és 1966. szept. 6-án; BAL, 162/3425. Köszönet Waitman Beornnak, amiért felhívta Lermre a figyelmemet.

23. *Ostrausch,* amelyet nem annyira szexuális, mint inkább térbeli, a gyarmatosítókat megszálló mámorként tárgyal Elizabeth Harvey: *Women and ihe Nazi East*, 125. o.

24. Német férfiak, hogy leplezzék a fajkeveredés bűnét, gyakran meg is ölték a nem német nőket, akiket előzőleg megerőszakoltak. Erről tanúskodott Erna Leonhard 1960. dec. 14-én: BAL, 162/1682. Ugyancsak erről vall Mannheimbcn, 1960. okt. 11-én Frau Ingeborg Gruber (szül. 1922): BAL, 162/1682. L. még a szerző 1993. aug. 11-én az ukrajnai Zsitomirban készített és a ZSA-ban található interjúját Grihori Gyenyiszenkóval; továbbá a Becker-ügy zárójelentését — BAL, 204 AR-Z 129/67, 1023; valamint Dag-mar Herzog, szerk.: *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Tiven-tieth Century,* Palgravc Macmillan, 2011. A férfiak szexuális és erőszakos magatartását szabályozó agyi áramköreinek kapcsolódásáról 1. a *Scientific American* 2011. februári cikkét: „Sex and Violence Linked in the Brain”. Dokumentálva van a tény, miszerint német férfiak meg is ölték az általuk megbecstelenített zsidó nőket, de tisztázatlan, mennyire volt elterjedt ez a jelenség, mivel a náci hatóságok perbe fogták a fajkeveredésben vétkes németeket, az életben maradt zsidó áldozatokat és tanúkat pedig többnyire megölték; végül a zsidó női túlélők, magánszférájuk és becsületük védelmében, inkább elhallgatták az erőszaknak ezt a megnyilvánulását. Julie Sebek életben maradt zsidó nőt, aki Bécsben lakott, Minszkben több bűnügyi eljárásban is kihallgatták. Öt 1942 májusában vitték Minszkbe és Trosztcnyecbe, és több olyan esetet említett, amelyekben zsidó nőket megerőszakoltak, majd megöltek (1962. márc. 20., BAK, Sta, 9 Js 716/59). L. Sonja M. Hedgepeth és Rochelle G. Saidel, szerk.: *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust,* Brandeis University Press, 2010, valamint John Roth és Carole Rittner szerkesztésében a *Rape:*

Weapon of War and Genocide-ox., Paragon, 2012.

25. Liselotte Meier Lerm 1966. szept. 6-ai nyilatkozata, BAL, 162/3450. Arthur Greiseren kívül egyedül Elsa Claassen, Greiser személyi titkárnője fért hozzá a páncélszekrényhez, ahol a Reich szigorúan titkos parancsait és Greiser levelezését őrizték. L. Epstein: *Model Nazi,* 142. p.

26. „Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgcbieten, II. rész: Reichskommis-sariat Ukraine” (Barna dosszié), Oszobi Moszkva, 7021-148-183.

27. Frau Emilie Horst, a helyi fűrésztelep egy másik titkárnőjének 1961. máj. 10-ei nyilatkozata, BAL, 162//5088.

28. Idézi az „Élet a lidai gettóban” c. fejezetben, 289. o., D.S. Amarant, Don Goldman fordításában, in: *Szefer Lida* (Lidai emlékkönyv[1]), *http:Hwww.* Jewishgen.org/yizkor/lida/lida.html. Az esetet említi Elise Barzach (szül. 1913) is, Anna Fricdlander vele készült, 1995-ös interjújában (Sydney, Ausztrália), SFA. Gerhard Hargert, Tarnopol *és* Rava Ruszka körzeti kapitányát ugyancsak korrupt nőcsábászként jellemezte az SS egy kritikus hangvételű jelentése (amely azonban a polgári közigazgatásban működő vetélytár-sak elleni rágalomhadjárat része volt). A jelentés arra is kitért, hogy Harger vaddisznóvadászatokra hívta meg hölgyikéit, és ajándék címén lopott zsidó holmikkal árasztotta el őket. L. *Schenk Bericht* a Galíciában uralkodó korrupcióról, Verhalten dér Rcichsdeutschen in den besetzten Gebieten, 1943. máj. 14. A teljes szöveg az ITS-ben található. A BAK-ban, R58/1002 számon őrzött másolatból több oldal hiányzik. L. a lidai mészárlásokat bemutató fényképalbumot és a tanúvallomásokat, LAS, J76. állomány, Nr. 569.

29. Anna Friedlander 1995-ös sydney-i interjúja Elise Barzachhal, 4. cím, SFA. Barzach beszélt Hanweg egyik helyettesének, bizonyos Wernernek a szeretőjéről is, aki jelen volt, midőn ez a Werner zsidókat ölt. Köszönet az USHMMA munkatársainak, amiért ezt az interjút lemásoltatták részemre.

30. Liselotte Meier Lenn 1966. szept. 6-ai nyilatkozata, BAL, 162/3450. A városban működő nemetek (Meier, Hanweg, Windisch,

Werner) és ugyancsak német vendégeik véletlenül botlottak a lapátoló zsidókba. L. Meier kihallgatását 1963. szept. 19-én, BAL, 162/3425.

31. Hilary Earl: *The Nuremberg SS-Einsatzgnippen Trial, 1945-1958: Atrocity, Law, and History,* Cambridge University Press, 2010. Interjú az Einsatz-gruppék perének korábbi ügyészével, Benjamin Fercnczcel és feleségével, Gertrude Fercnczcel; készítette a szerző, valamint Nicole Dombrowski és Linda Bishai a New York állambeli New Rochelle-ben, 2005. okt. 15.

32. Gudrun Schwarz: „Verdrangte Táterinnen”, in Theresa Wobbe: *Nacb Osten,* 207. o. Barbara Heilmuthot, Heinrich Müller Gestapo-főnök titkárnőjét a háború után éveken át rendszeresen kihallgatták a Müller felkutatásán fáradozó nyugatnémet és amerikai hatóságok. Hellmuth szerepel a CIA nemrég nyilvánosságra hozott névsoraktáiban is: http://www.archives.gov/iwg/ declassified-records/rg-263-mueller.html. Kihallgatták Müller Anna Schmid nevű szeretőjét is. L. Richard Breitman, Norman Goda, Tim Naftali és Robert Wolfe: *U.S. Intelligence and the Nazis,* Cambridge University Press, 2005, 151. o. Willy Suchaneknek, Himmler SS-adjutánsának feleségét, aki maga is Himmler titkárnőjeként működött, a háború után ugyancsak keresték mint tanút. L. Simon Wiesenthal levelezését a Horst Bender SS-tiszt elleni vizsgálat tárgyában, 1975. jan. 2., SWA.

33. A jelentésekről 1. Ronald Headland: *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941—1943,* Fairleigh Dickinson University Press, 1992.

34. Himmler 1943. okt. 4-ei poznani beszédének teljes szövege, az SS női kisegítő erőihez intézett felhívással, http://www.nizkor-org/hweb/people//h/ himmler-heinrich/posen/oct-04-43/. Az SS nők számára létesített iskoláját azoknak szánták, akikben „felébredt a becsület”. A háború végéig mintegy háromezer nőt - a jelentkezők egynegyedét - alkalmaztak kisegítői és parancsnoki posztokon. I.. dr. Muschler SS Obcrsturmbannftihrernek, az SS Női Segéderőinek Iskolája parancsnokának nyilatkozatát az egyik folyamodó, Dorothea Seebcck (szül. 1925) vizsgáztatásáról, szolgálati teljesítményét megítélő bizonyítványáról és a vele folytatott

megbeszélésről, 1945. febr.

19., NARA, RG 242, BDC, vegyes feljegyzések, DRK személyi dossziék, A 3345-SF B021, 130., 156. A képzésről és a végzősök elhelyezéséről 1. még Jutta Mühlenberg: *Das SS Helferinnenkorps: Aushildung, Einsatz und*

Entnazifizierung dér weiblichen Angehörigen dér Waffen-SS 1942—1949, Hamburger Edition, 2011, 264. o.

35. Langefeld zokon vette Aumeier és Mulka SS-katonák behatolásait, és Himmler neki adott igazat. L. Witte és mások, szerk.: *Dér Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42,* 1942. júl. 18-ai bejegyzését, 483. o, valamint Imtraud Heike Langefeld-clerajzát: „Johanna Langefeld: Die Biographie einer KZ-Aufseherin” in *Werkstatt Geschichte* 4 (1995): 7—19.

36. Idézi Thomas Kühnne: *Belonging and Genocide: Hitler’s Community, 19181945,* Yale University Press, 2010, 149. o.

37. Helene Dowland, Euskirchen, 1966. ápr. 11., BAL, B162/2110, föl. 1.; a másolatát Marie Moutier, Yahad in Unum szerezte meg részemre. L. még Maria KoschinskaSprenger 1966. ápr. 20-ai tanúvallomását, BAL, 162/3446. A tarnopoli holokausztról, egy olyan nő szemszögéből, akit 1943-ban ott gyilkoltak meg, 1. „Briefe einer unbekannten Jüdin an ihre Familie”, Tarno-pol, 1943. ápr. 7. és 26. (a levelek közvetlenül kivégzése előtt íródtak). In Kerrin von Schwerin grófnő, szerk.: *Frauen im Krieg: Dokumente, Aufzeich-nungen,* Nicolai Verlag, 1999, 127—130. o. Hasonlóan tanúskodott egy minszki német titkárnő, amikor beszámolt egy 1943-as Malij Trosztenyec-i tömeggyilkosságról; elmondta, hogy az akció után találkozott a kivégzőosztag egyik tagjával, akinek az egyik ujja sínben volt. Ez az SS-főhadnagy meghívta a titkárnőt a tetthelyre, mert úgy gondolta, szívesen válogatna a ruhák közt. Frau Ingeborg Gruber (szül. 1922) tanúvallomása, Mannheim, I960, okt. 11., BAK, Js 716/59.

38. Az itt szereplő nőkhöz sorolhatjuk Birgit Classent (szül. 1921), aki a náci párt ügyvédi szövetségében dolgozott, és Wilhelm Kube egyik rokonától úgy értesült, hogy keleten nagyszerű lehetőségek várják az embert. Classen 1941 augusztusában érkezett meg

Belorussziába egy hat-hét nőből álló csoporttal, és Kube főbiztos minszki irodájába helyezték. A Heuser-ügybcn hallgatták ki 1959. nov. 20-án, BAK, Ügyészség, 9. dosszié, Js 716/59.

39. Sabine Dick tanúvallomása, I960, ápr. 27-29., BAL, 162/1583; 1960, dec.

14., BAL 162/1682. Köszönet Stephan Lehnstadtnek, Jürgen Matthausnak és Andrej Angricknek, amiért felhívták figyelmemet erre a tanúvallomásra. Erna Leonhard Heuser ellen vallott; elmondta, hogy' hivatali kollégái szerint Heuser éjszakánként pisztollyal jelent meg a gettóban, és lövöldözve rohangált ide-oda, halálra rémítve a zsidókat, akik félelmükben elfalazták magukat. 1960. dec. 14-ei közlés, BAL, 162/1682.

40. Erna Leonhard tanúvallomásában (1960. dec. 14.) utalt tíz további német nőre is, akik a minszki Sipo-SD irodájában dolgoztak. Leonhard jelen volt a zsidók kihallgatásán, és az éjszakába nyúlóan gépelte a vallatásokról szóló jelentéseket.

41. Witte és mások: *Dér Dienstkalender Heinrich Himmlers,* 1941. aug. 15. Himmler döntéshozatali módszeréről 1. Wendy Lower: „»Anticipatory Obe-dience« and the Nazi Implementation of the Holocaust in the Ukraine: A Case Study of Central and Peripheral Forces in the Generalbezirk Zhytomyr, 1941 — 1944”. *Holocaust and Genocide Studies* 16., no. 1. (2002. tavasz), 1-22.

42. Ingeborg Gruber tanúvallomása, Mannheim, 1960. okt. 11., BAK, Sta, 9 Js 716/59, B162/1682.

43. Erna Leonhard tanúvallomása, 1960. dec. 14., BAL, 162/1682.

44. A bekezdésben ismertetett epizód Sabine Dick 1960. ápr. 27-29-ei tanúvallomásán alapul, BAL, 162/1583. Leonhard leírta a trosztenyeci ingóság-raktárat is, 1960. dec. 14-ei nyilatkozat, BAL, 162/1682.

45. 1942 júliusában cikksorozat jelent meg a népi németeknek a zsitomiri óvoda építése körül rendezett ünnepségeiről: *Deutsche Ukraine Zeitung* (Luck), 1942. júl. 1., 2., 5. és 9., mind a

Kongresszusi Könyvtár Üjsággyűjtöményének 3. oldalán. L. „Vermerk”, 1942. jún. 9.: „Einweisung von 14 Kin-dergartnerinnen zűr Betreuung Volksdeutscher in dér Ukraine”, 1942. júl. 21.; és „Lagebericht”, NSV, 1942. szept. 29., Zsitomir - CSA, 3206-5-255, mikrofilm az USHMMA-ban, RG 31.002M, 6. tekercs. 1942. dec. 16-án a biztosok bejelentették, hogy a népi német gyerekek számára kötelező az iskoláztatás.

46. A keleten élő német fiatalok számára készült oktatási anyag dossziéját valószínűleg 1942 végén vagy 1943 elején állították össze; ZSA Pl 151-1-139. L. Kochnak a főbiztosokhoz intézett emlékeztetőjét, miszerint a népi németeket ki kell oktatni a zsidókkal kapcsolatos faji bűnökről és büntetésekről. 1942. máj. 13., ZSA, Pl 151-1-120. Hoffmeyer-jelentés, 1942. okt. 12., NARA, RG 242m T454, 100. tekercs, 000661-670-es képkockák; a mikrofilmet az USHMMA őrzi, RG 31.002M, 6. tekercs. Irma Wildhagen és ápolónői gárdája gondozóhelyeket állított fel csecsemők és anyák részére Csernyakovban, Novgorod-Volinszkijban, Andrejevban, Horoskinban és Szadidban. L. az NSV alkalmazottainak 1942. aug. 11-ei áttekintését; CSA, 3206-6-255; a mikrofilmet az USHMMA őrzi, RG. 31.002M, 6. tekercs.

47. Greiser feleségéről 1. Epstein: *Model Nazi,* 64-66., 70. o.

48. Schwarz: *Eine Frau an seiner Seite,* 191-194. o.; és Christopher R. Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland,* 91-94. o. A német elkövetők az Ordnungspolizei 101. zászlóaljának első, második és harmadik századához, egy Hiwi egységhez, valamint a radzyrii Biztonsági Rendőrséghez tartoztak.

49. Wohlauf házassági kérelme, NARA, BDC, A3343-RS-G5348, 2214-2326-os képkockák. Julius Wohlauf személyi dossziéja egy gyermeket említ, aki 1943. II. 6-án született, NARA, BDC, AA3343 SSO 006C, 1182-es képkocka. L. Dániel Jonah Goldhagcn: *Hitlers Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust,* Knopf, 1996,241-242. o.

50. Goldhagen: *Hitlers Willing Executioners,* 244, 558. o, 9., 12., 16. jegyzet.

51. Brand hadnagy feleségének nyilatkozatát idézi Goldhagen in:

Hitler's Willing Executioners, 243. o.

52. lobbek között Claudia Koonz és Gitta Sereny kutatásai állapították meg, hogy a férfi elkövetők gyilkossági központokból és koncentrációs táborokból tértek vissza az őket mindennel ellátó feleségekhez és szeretőkhöz, akik köny-nyítettek párjuk lelkiismcretén, egyes esetekben pedig további bűnök elkövetésére bujtogatták a hozzájuk tartozó férfiakat. Amikor Treblinka és Sobi-bór parancsnokát megkérdezték, hogyan viselte el egy megsemmisítési üzem mindennapos feszültségeit, azt felelte: „Nem tudom. Talán a feleségem... A feleségem iránti szerelmem...” Gitta Sereny: *Into That Darkness: An Examination of Conscience,* Vintage, 1983, 348. o.; Frau Stanglról 210-211., 361—362. o. (magyarul: *A sötétség felé,* Park, 2013).

53. Steven K. Baum: *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders and Rescuers,* Cambridge University Press, 2008, 131-132. o.

54. Schwarz: *Eine Frau an seiner Seite,* 189. o.

5. TETTESEK

1. Mindez a haladás nevében: Henry Friedlander: *Ihe Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution,* University of North Carolina Press, 1997, 4., 54., 231-232. o.; és Michael Burleigh: *Death and Deliverance.* L. még az USHMMA *Deadly Medicine* c. online kiállítását: http://www. ushmm.org/wlc/article „euthanasia” Program.

2. A bábákról és szülésznőkről 1. Wiebke Lisner: „»Mutter dér Müttcr — Mutter des Volkes«? Hebammen im Nationalsozialismus” in Marita Krauss, szerk.: *Sie ivarén dabei.*

3. Richard Evans: *The Third Reich at War,* Penguin, 2010, 75-76. o. (magyarul: *A Harmadik Birodalom háborúban,* Park, 2014).

4. A hadamari ápolónők és női adminisztrátorok (lrmgard Huber, Margarete Borkowski, Lydia Thomas, Agnes Schrankel, Isabella Weimer, Judith Thomas, Paula Siegert, Johanna Schrettinger, Hildegard Ruetzcl, Elfriede Haefner, Elisabeth Utry, Ingeborg

Seidel, Margot Schmidt, Christel Zielke, Lina Gerst) kihallgatásainak összegzése, a Wahlmann, Gorgass és mások elleni perekben, CLG Frankfurt am Main, SS 10.48, 188/48, Bl62/28348-as folio 1., ítélet 68-98. Maria Appingert, a náci párt korai tagját és az eutanáziában nagy tapasztalattal rendelkező ápolónőt 1942 első felében öt hónapra ugyancsak Minszkbe helyezték; 1. Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide,* 235. o.

5. Burleigh: *Death and Deliverance.* Von Galen püspök sejtette, hogy ez fog történni; 1941. augusztus 3-án, híres münsteri beszédében elítélte az eutanáziát, és figyelmeztetett: „Csak egy titkos parancsra van szükség, hogy azokat az eljárásokat, amiket a mentálisan sérülteken kikísérleteztek és tökéletesítettek, kiterjesszék más »improduktív« személyekre, azokra, akik gyógyíthatatlan tuberkulózisban szenvednek, akik aggok vagy a gyárakban, a harctéren megnyomorodtak!"

6. Pauline Kneissler nyilvános közlése minszki áthelyezéséről; átvette Ulrika Gaida: *Zwischen Pflegen und Töten,* 176. o. Kneisslert több intézménybe is elküldték, hogy gyilkos eljárásokat honosítson meg, és kiterjessze az öldöklést. Amikor helyettes főnővérré léptették elő, jogában állt másokat is utasítani, hogy öljenek: halálos adagokat adjanak be az olyan nyugtátokból, mint a Vernal meg a Luminal. Kneissler szerint az osztályán naponta mintegy hetvenöt beteg hunyt cl. Amikor főnöke megkérdezte, hajlandó lenne-e az ő irányítása és ellenőrzése nélkül is ölni, azt felelte, hogy erre is képes, sőt már nemegyszer így is cselekedett. L. Burleigh: *Death and Deliverance,* 254. o. Georg Lilienthalnak a hadamari elkövetőiekéi kapcsolatos életrajzi kutatásai részben egy Lydia Thomas nevű orvosi asszisztensnőre irányultak, akit 1942 elején helyeztek keletre, és pályája nagyjából úgy alakult, mint Pauline Kneissleré. Elbeszélése megerősíti, hogy valóban sor került bombázásokban megsérült német polgári személyek, valamint sebesült Wehrmacht- és SS-ka-tonák elgázosítására. I.. Georg Lilienthal: „Personal einer Tötungsanstalt. Acht biographische Skizzen", in Uta George és mások: *Hadamar: Heilstdtte, Tatungsansta.lt, Therapienzentrum* c. kötetében, Jonas Verlag, 2006, 286. o. L. még Ernst Klee: *Euthanasie (NS.Staat): Die „ Vemichtung lebensunwerten Lebens*", Fischer Taschenbuch, 1983, 372-373. o.; Burleigh; *Death and Deliverance,* 231-232. o.; és

Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide,* 153, 160, 296-297. o.

7. Susan Benedict és Tessa Chelouche: „Meseritz-Obrawalde: A »Wild Eutha-

nasia« Hospital of Nazi Germany", *History of Psychiatry* 19 (1), 68-76.; Bronwyn Rebekah McFarland-Icke: *Nurses in Nazi Germany: Moral Choice in History,* Princeton University Press, 1999, 214. o. Meseritz-Obrawaldé-ban az egyik vezető orvos nő volt: dr. Hilde Wernicke. A további lengyelországi tetthelyek közé tartozott a korábbi Bernát-rendi kolostor a Poznantól mintegy harminc mérföldre lévő Koscianban, valamint a warthegaui Dzien-kanka avagy Tiegenhof. „

8. Idézi Harald Welzer in: *later: Wie ausganz normalen Menschen Massenmör-der werden,* Fischer Verlag, 2007, 67. o. L. még Claudia Koonz: *The Nazi Conscience, és* Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide,* 153. o.

9. A vádiratból idéz Friedlander in: *The Origins of Nazi Genocide,* 160. o.

10. Anna Gastler ápolónő tanúvallomása. Idézi Gaida: *Zwischen Pflegen und To ten,* 170. o.

11. Az ebben a részben felhasznált anyag forrásai: *Dér Generalbezirk Wolhynien, Dér Reichsminister fir die besetzten Ostgebiete, Hauptabteilung I, Raumpla-nung,* 1941. dec. 5., 9., 10.; és Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski és Shmuel Spcctor, szerk.: *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews in the Occupied Territories of the Soviet Union, July 1941- Jan 1943,* Holocaust Library, 1989, #24-es jelentés, 1941. júl. 16.

12. Karl Wetzle nyilatkozata, Oberhausen, 1963. jún. 21., BAL, 162/4522. föl. 1,11, 204 AR-Z 40/1961.

13. Moses Messer bizonytalan keltezésű nyilatkozata; megerősíti Arié Gomulka, Haifa, 1964. máj. 3. A tanúvallomások többnyire az izraeli rendőrparancsnoksághoz rendelt Nemzetiszocialista Erőszakos Bűnügyek Vizsgálati Osztálya előtt hangzottak el. Az

eredeti példányokat őrzi a BAL, B162/4 522, föl.

I., II., 204 AR-Z 40/1961. Számos tanúvallomás már korábban megjelent a *Pinkas Ludmir: Sefer-zikaron iTkehilat Ludmir,* Tel-Aviv, 1962. c. emlékkönyvben.

14. Moses Messer bizonytalan keltezésű nyilatkozata; megerősíti Arié Gomulka, Haifa, 1964. máj. 3.

15. Kurt Bettins tanúvallomása, aki 1941 szeptemberétől 1943 áprilisáig a vo-lodimir-volinszkiji hadifogolytábor parancsnoka volt; közli a *Die Tat,* 1978. okt. 27. Sajtókivágatok dossziéja, feljegyzések perekről, BAL, II. 204 AR-Z 40/61, II. kötet.

16. Arié Gomulka, Haifa, 1963. máj. 3., BAL, B162/4522,1. föl.

17. Erna Schirbcl Michels nyilatkozata, 1968. jún. 12., 434, BAL, B162/4523,

I. föl. L. Judith Halberstam: *Female Masculinity,* Duke University Press, 1998.

18. Lakomajelenet Pjatyidniben, Josef Opatowski tanúvallomása, 7, Zsidó Történeti Intézet, Varsó, ZIH 301/2014. Hálás vagyok Ray Brandonnak, amiért megszerezte nekem ezt a dokumentumot. Más ukrajnai tanúk hasonló, lakomára terített asztalról számoltak be más tömegkivégzéseken. L. *The Holocaust by Bullets: The Mass Shooting of Jews in Ukraine, 1941-1944,* AShoah Emlékezete Alapítvány és a Yahad in Unum kiállítási katalógusa, 44. o.

19. Ginsburg 1932-ben született, a közeli Maciejow városban. Köszönet lányának, Suzanne Ginsburgnak, amiért megszerezte számomra a *Nőiké: A Memoir of Leon Ginsburg* c. visszaemlékezést, 2011 (1. 120-121. o.). L. még Martin Dean, szerk.: *Encyclopedia of Ghettos and Camps,* 2. kötet: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe,* Indiana University Press, 2011; és Shmuel Spector: *The Holocaust of Volhynian Jews,* 127., 145., 186. o. Volt egy kisebb gettó a közeli Usztilug városban is. Spector gettóbeszámolója azokon a tanúvallomásokon alapul, amelyek a volodimir-volinszkiji Emlékezés könyvében jelentek meg.

20. Dieter Pohl: „The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine", in Ray Brandon and Wendy Lower, szerk.: *The Shoah in Ukraine,* 50., 52., 58. o.

21. Horst Petri emlékezete szerint a látogatásra 1943 őszén került sor, Erna úgy vélte, nyár volt. Fritz Katzmann SS-tisztségviselőt azonban 1943. április végén helyezték át a nyugat-poroszországi Danzigba. A grzendai vendégkönyvben Hilde Katzmann egy 1942. nov. 3-ai délutáni meghívásért mond köszönetét, és aláírása egy 1943. márc. 29-ei újabb vizit alkalmából is megjelenik. Horst kihallgatása 1961. szept. 8-án, Ernáé 1961. szept. 15-én zajlott. Dosz-sziék levéltára no. 403/63, BSTu erfurti kirendeltsége, föl. 2., vizsgálati szakasz, 000131, Stasi Levéltár, BAB. Katzmann-nak a galíciai holokausztban játszott szerepéről I. Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in*

Ostgalizien, 1941—1944: Organisation und Durchjiihrung eines staatlichen Massenverbrechens, Oldenbourg, 1996. Az 1943. jún. 30-ai híres „Katzmann-jelentésben”, amelyet a nürnbergi perben is bemutattak (nürnbergi anyag, USA, 277. bizonyíték, L-18-as dokumentum), Katzmann részletesen beszámolt a gettóba zárásról, a gyilkosságokról, a kényszermunkáról és a javak elrablásáról, amelyet a régió 434 329 zsidó lakosa ellen foganatosítottak. Katzmannt nem fogták el a háború után; állítólag 1957-ben halt meg.

22. Erna Petri első kihallgatása, 1961. aug. 25. Dossziék Tára no. 403/63, BSTu kirendeltség, Erfurt, föl. 2. vizsgálati szakasz, 000131, Stasi Levéltár, BAB.

23. Erna Petri kihallgatása, 1961. szept. 18., 1-7. Horst és Erna P. pere, BAB, BstU 000050-57, USI IMMA, RG 14.068, 566-os karton. L. még Wendy Lower: „Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice, 1949-1963”, *Holocaust and Genocide Studies* 24., no. 1 (2010. tavasz), 56-84.; itt jelent meg Erna Petri anyagának egy része. Köszönet illeti az Oxford University Presst és a U.S: Holokauszt Emlékmúzeumot, amiért megengedték, hogy a cikkből (megváltoztatott formában) felhasználjak egyes részleteket.

24. Sztyepan Jakimovics Senfeld 1943-ás visszaemlékezését idézik Joshua Ru-benstein és Ilya Altman, szerk.: *The Unknown Black Book,* 91. o.

25. Kivonatos tanúvallomás, BAL, a lembergi per vádirata, 273; USHMMA. RG 17.003m, 98. tekercs; az anyagot a Kari Kcmpka elleni előzetes ausztriai vizsgálathoz csatolták. A Hansberg, korábban Willhaus elleni vádirat, BAL, 162/4688, 208 AR-Z 294/59. A lembergi per, 1968. ápr, BAL, 162/2096, 274.

26. Philip Friedman: *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust,* Jewish Publication Society, 1980, 311. o. Az egyik beszámoló szerint Heike is lőtt „zsidó célpontokra” a pisztollyal, amelyet szüleitől kapott a születésnapjára. Eliyahu Yones: *Smoke in the Sand: The Jews of Lvov in the War Years, 1939-1944,* Gefen House, 2004.

27. Nem messze innen, a placzowi Jaktorow-táborban ugyanígy az erkélyről lövöldöztek. A szerző interjúja Gisela Grosszal 2005. nov. 3-án, Baldmore-ban.

28. Sok példa van rá, hogy az SS tagjai a titkárnőjükkel kötöttek házasságot vág)' folytattak viszonyt; nem volt kivétel Heinrich Himmler, a Reichsführer sem, akinek „második felesége” az asszisztense, Fledwig Potthast volt. A közismert párok közé tartozott Heinrich Müller Gestapo-főnök és titkárnője, Barbara Hcllmuth; Jochen Peiper, a Waffen-SS tábornoka és titkárnője, Sigrid

Hinrichsen; Alois Brunner és asszisztense, Anni Röder. Az ilyen esetekben és megannyi hasonlóban a magánélet és a nyilvános szféra elhatárolása korántsem volt egyértelmű. L. Gudrun Schwarz: *Eine Frau an seiner Seite,* 201-202. o.

29. Ahogy a Hanweg-eset is bizonyítja, a gyerekek is belebonyolódtak a holo-kausztba. Számos esetben vitték el őket a műhelyekbe, ahol kapcsolatba kerültek a zsidó munkásokkal, akiket később megöltek. L. Nicholas Stargardt: *Witnesses of War.* L. még Schwarz: *Eine Frau an seiner Seite,* 219-221. o.; itt egy SS-tiszt apáról, Hermann Blachéról olvashatunk, aki elvitte fiát a tarnówi gettóba, hogy gyakorolja magát céllövészetben.

30. A szexuális forradalomról 1. Dagmar Herzog: *Sex after Fascism: Memory and Morality in Twentieth-Century Germany,* Princeton University Press, 2005.

31. Landau, in Walter Kempowski: *Das Echolot,* 215., 243., 261., 282., 297., 714. o. Landau bejegyzéseit hitelesítik az Einsatzgruppe C szovjetunióbeli eseményekről szóló hivatalos jelentései, köztük az 1941. júl. 13-ai keltezésű. Az eredeti napló részleteit a ludwigsburgi Állami Levéltár őrzi, az Et 117 III Bue 1103-1113 hivatkozási számon. A napló kivonatos másolatai: BAL, nyomozati dossziék, 162/22380. A júl. 13-ai bejegyzés egyes részleteit fordításban közli Ernst Klee, Willi Dressen és Volker Ráess szerkesztésében a *„ The Good Old Days”: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders,* Konecky & Konecky, 1991, 97-98. o.

32. Omer Bartov: *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine,* Princeton University Press, 2007, 50-60. o.

33. Az utóbbi években a falfestmények nemzetközi botrány és diplomáciai válság középpontjába kerültek. Az ukrán kormány ugyanis kifogást emelt a freskók Izraelbe szállítása ellen, ahol azokat a Yad Vashemben, Izrael hivatalos holokauszt-emlékhelyén és múzeumában állították ki.

34. Schwarz: *Eine Frau an seiner Seite,* 201—209. o.

35. Chaim Patrich, 1947. júl.3. és szept.6, VCA, Bécsi Rendőrfőnökség, népbírósági vizsgálat, Vg 3b Vr 7658/47.

36. Az osztrákok „kanadainak” nevezték ezt a széket, amely az 1930-as évek divatos stílusában készült. Gertrude Landau 1948. febr. 27-ei nyilatkozata, VCA, Bécsi Rendőrfőnökség, népbírósági vizsgálat, Vg 3b Vr 7658/47.

37. Gertrude Landau 1947. máj. 29-ei nyilatkozata, VCA, Bécsi Rendőrfőnökség, népbírósági vizsgálat, Vg 3b Vr 7658/4r\

38. Gertrude Landau, az 1947. máj. 29-ei nyilatkozat jún. 2-ai és 17-ei kiegészítései, VCA, Bécsi Rendőrfőnökscg, Népbírósági vizsgálat, Vg 3b Vr 7658/47.

39. Landau, „a zsidók generálisa” elleni vádirat, 1961. ápr. 20., 14 Js 3808/58, BAL 162/3380. Nem sokkal e mészárlás után lőtte le a drohobicsi utcán Bruno Schulzot Landau egyik kollégája.

40. Idézi Schwarz: *Eine Frau, an seiner Seite,* 204. o.

41. L. a stuttgarti bíróság 1962. márc. 16-ai ítéletét; közli a *Justiz undNS-Ver-brechen,* 18. kötet, 364-365. o.

42. Josefine Block nyilatkozata, 1948. máj. 18., VCA, Vg 8514/46. vádirat: 1949. márc. 3., 15 St 1617/49. 1946-ban az asszonynak egy öt- és egy hároméves gyermeke volt, tehát 1942-1943-ban, amikor kitört rajta a gyilko-lási vágy, egy totyogós kisdede és egy csecsemője volt (avagy terhes volt az utóbbival).

43. Az egyik áldozatnak sikerült elmenekülnie; a három megölt nőt Vera Zucker-mannként, Dora Sternbachként és Paula Winklerként azonosították (Katz, Fischer és Weidemann tanúvallomásai). Az élvezetről, amelyet Blockban és férjében a

véletlen találkozások alkalmából bántalmazott zsidók látványa keltett, 1. Regina Fritz 1946. dec. 12-én a bíróság előtt tett tanúvallomását, valamint Weiss 1947. febr. 19-ei nyilatkozatát, Vg 8514/46; Josefine Block (szül. 1910) vizsgálata és pere, 1946. nov. 19., Bécsi Rendőrfőnökség a Bécsi Államügyészi Hivatalnak; Bécsi Városi Levéltár.

44. Fischer 1946. okt. 3-ai és Katz, VCA, Bécsi Rendőrfőnökség, 1946. szept. 21-ei és dec. 12-ei nyilatkozatai, Vg 8514/46.

45. Fischer 1946. dec. 16-ai és Dengg 1947. jan. 17-ei nyilatkozatai, VCA, Vg 8514/46.

46. Heinrich Barth tanúvallomása 1977. márc. 2-án, BAL. 76-K 4176-Koe. Wetzle tanúvallomása Westerheide zsidók agyonlövésére szóló „meghívásáról”: Kari Wetzle nyilatkozata Oberhauscnben, 1963. jún. 21-én; BAL, LKA-NW, B162/4522 fok I, II, 204 AR-Z 40/1961.

47. Patrick Desbois atya: *The Holocaust by Btdlets.*

48. Rigában egy népi német fordítónő részt vett egy ilyen „gyászlakomán”, és felidézte, ahogy a jelenlevők, snapszospoharukat felemelve, a zsidók halálára koccintottak. Egy lett rendőrfőnök mindenkit hívott: „Hölgyeim és uraim, itt az idő!”, majd a társaságot a lakoma színhelyétől mintegy 150 méterre, egy frissen kiásott, mintegy tizenöt méter hosszú és két méter széles sírhoz vezették. A sír mellett tíz, alsóneműre vetkőzött zsidó állt; további tíz áldozat a gödörben jajveszékelt. A lett rendőrfőnök felszólította egységét, hogy lőjenek. Pisztolyt nyomott egy nő kezébe is, mondván, hogy próbáljon a zsidókra célozni. Az ugyancsalt jelen lévő reguláris német katonák nem lőttek, és

tiltakoztak a fölösleges cirkusz ellen. Ezután a társaság tovább lakmározott; a mulatság hajnalig tartott. Violetta Liber kihallgatása, BAL, B162/8978, Riga, 1972. febr. 16. Köszönet Martin Deannek, amiért ezt a forrást megosztotta velem.

6. MIÉRT ÖLTEK?

1. Eugenie S. a csernyigovi iskoláról; in Rosemarie Killius, szerk.:

Frauen för die Front, 59-60. o.

2. Erika Summ: *Schafers Tochter,* 144. o.; „elszállították”: Summ: *Schafers Tochter,* 153. o.

3. Summ: *Schiifers Tochter,* 165-166. o. Erika Ohr az egyik betegéhez ment feleségül, egy német katonához, aki a háborúban mindkét lábát elvesztette. A háború után Summ (ahogy most hívták) ápolónőként dolgozott Sindel-fingenben és Marbachban, majd gyermekei születtek. Öt vagy hat alkalommal Dél-Németországban rendezett találkozókon viszontlátott jó néhány, a háború alatt megismert ápolónőt. Ő maga a hitére támaszkodott, hogy képes legyen feldolgozni mindazt, amit a háborúban látott és tett. Mindig előrenézett, és egészen kilencvenedik születésnapjáig az volt a mottója: „Es muss weitergehen.” (Muszáj folytatni.) Az élet apró örömeire koncentrált, és leszoktatta magát a becsvágyról meg a nagyobb szabású ábrándokról. A szerző telefonos interjúja Summ lányával 2011. aug. 4-én.

4. Adolf Hitler proklamációja 1945. ápr. 15-cn, amelyet közöltek a német újságok. Idézi Ian Kershaw: *Hitler: Nemesis, 1936-1945,* W. W. Norton, 2000, 793. o. (magyarul: *Hitler: Nemezis,* Szűkíts, 2004).

5. A nemi erőszak becsült eseteinek száma változó, mivel az egyes áldozatokat többször is megerőszakolták, utána pedig sokukat megölték, míg mások öngyilkosok lettek. (Csak Berlinben tízezren haltak meg.) Délnyugat-Német-országban francia katonák követtek el tömeges nemi erőszakot, de ugyanez előfordult az amerikai és kisebb mértékben a brit katonák körében is. L. Richard Evans: *The Third Reich at War;* Michael Kater: *Hitler Youth,* Harvard University Press, 2004, 241. o.; és Norman M. Naimark: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945—1949,* Harvard University Press, 1995. A tömeges nemi erőszakról, valamint a németek áldozattá válásának diskurzusairól 1. Anna Grossmann: „A Question of Silence: The Rape of German women by Soviet Occupation Soldiers", in Nicole Ann

Dombrowski, szerk: *Women and War in the Twentieth Century,* Routledge,

2004, 162-183. o.; *Die deutschen Triimmerfrauen*

(dokumentumfilm), Hans Dieter Grabe (1968); Elizabeth D. Heineman: „The Hour of the Woman: Memories of Germany's »Crisis Years« and West German National Identity", *American Historical Review* 101, no. 2. (1996. ápr.), 354-395.; és (Anon.): *A Woman in Berlin: Eight Weeks in the Conquered City,* Metropolitan Books,

2005. (Magyarul: Anonyma: *Egy nö Berlinben,* Magvető, 2005)

6. Frau Ottnad reichersbeuerni tanítónő például 1945. máj. 9-én, a szövetséges csapatok bevonulásakor öngyilkos lett. A szerző interjúja Ottnad egy korábbi diákjával és annak feleségével, Friedrich és Freya K.-val, 2011. ápr. 11-én; letétben az USHMMA-ban. L. még Evans: *The Third Reich at War;* és Margaret Bourke-White: *Dear fatherland, Rest Quietly: A Report on the Collapse of Hitler's Thousand Years,* Literary Licensing, 2012.

7. A korai perekről és az önkényes igazságosztásról 1. Ilya Bourtman: „»Blood for Blood, Death for Death«: The Soviet Military Tribunal in Krasnodar, 1943", *Holocaust and Genocide Studies 22* (2008. ősz), 246—265.; Gary Bass: *Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals,* Princeton University Press, 2000; és Daniel Bloxham: *Genocide on Trial: War Crime Trials and the formation of Holocaust Histoiy and Memory,* Oxford University Press, 2001.

8. Ghristianc Berger: „Die Reichsfrauenfiihrerin Gertrud Scholtz-Klink", in Marita Krauss, szerk.: *Sie ivarén dabei;* és Claudia Koonz Klinkkel készített interjúja in: *Riothers in the Fatherland.*

9. Gtidrun Schwarz: „Verdrangte Tatcrinnen" in Theresa Wobhc: *Nach Osten,* 212. o.

10. Ilse Schmidt: *DieMitlduferin,* 38., 61., 76-77. o.

11. Sumin: *Schafers Tochter,* 176. o.

12. Oberheuscr doktornő végigjárta a náci ranglétrát. Önként jelentkezett tábori orvosnak Ravcnsbrückbe, és magas háborús kitüntetést kapott, amiért borzalmas orvosi kísérletekhez (halálos injekciók, csontátültetések, sebekbe helyezett fa- és üvegszilánkok)

asszisztált, amelyek többek között lengyel munkások pusztulásához is vezettek. A nürnbergi törvényszék előtt elmondta, hogy mindig érdekelték a sebészi eljárások, márpedig Németországban nőből nemigen lehetett sebész. A ravensbrücki női koncentrációs táborban sebészként dolgozhatott, és kísérleteket végezhetett egészséges „élőlényeken”. L. Paul Weidling: *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials,* Palgrave Macmillan, 2004; és Robert Jay Lifton: *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide,* Basic Books, 2000. Az orvosok perének eredeti dokumentumait, köztük Oberheuser vallomását (NO-487, NO-862) digitalizálták, és online megtekinthetők a Harvard Egyetem jogi könyvtárában, http://nuremberg.law.harvard.edu. NO 470. NARA, RG 238.

13. A gyerekrablási kampányokat (a „germanizálás” egyéb bűnei mellett) végrehajtó SS-szervezet tagjai elleni amerikai eljárásról és Viermetzről 1. Kathrin Kompisch: *Tdterinnen,* 33-36. o.; és Andrea Böltken: *Führerinnen im Füh-rerstaat: Gertrud Scholtz-Klink, Trude Mohr, Jutta Rüdiger und Inge Viermetz,* Centaurus Verlag, 1995, 105-129. o.

14. 1925 és 1933 között Emmy Hocchtl titkárnő volt a porosz belügyminisztériumban (Robert W. Kempner mellett). 1933-tól 1936-ig a berlini rendőrfőnökségnél titkámősködött, majd 1936 és 1942 között a Birodalmi Bűnügyi Rendőrségnél Arthur Nebe titkárnője volt; 1945 októberétől 1948. nov. 30-áig pedig Nürnbergben lett Kempner titkárnője, míg 1948-ban és 1949-ben a frankfurti két zónára kiterjedő kormánynál az észak-raj 11a—vesztfáliai tartományi kormány képviselője mellett dolgozott mint titkárnő. Végül 1950 és 1959 között Bonnban lett a (nyugat-)berlini kormány képviselőjének titkárnője. Amikor az Albert Widmant és dr. Wernert érintő, a keleten működtetett elgázosító teherautókkal foglalkozó nyomozás keretében kihallgatták, Hoechtl azt állította, hogy ami a Nebe vagy a Kripónál dolgozó egyéb ismerősei által elkövetett bűnöket vagy bűnös tevékenységet illeti, ő nem emlékszik semmire, keleten pedig a háború idején soha nem tartózkodott. Mivel azonban ismerte a „végső megoldás” dokumentációját csakúgy, mint a Reich hivatalait, könnyen lehet, hogy Nürnbergben, amikor az ügyésznek megtett Kempner mellett titkámősködött, az utóbbi ezért mutathatott fel annyi bizonyítékot, köztük a wannsee-i értekezlet jegyzőkönyvét. L. BAL, B162/104, föl.

I, 556-568. Köszönetét mondok Christian Gerlach-nak, amiért felhívta Hoechtlre a figyelmemet.

15. Ruth Kempner és Robert M. W. Kempner: *Women in Nazi Germany,* 1944, 46. o.

16. Summ: *Schafers Tochter,* 152. o.

17. Az idézet forrása Susan Beuedict „Caring While Killing” c. Írása, in Elizabeth R. Bacr és Myrna Goldcnberg, szerk.: *Experience and Expression: Women, the Nazis and the Holocaust,* Wayne State University Press, 2003, 105. o.

18. A tanúvallomásból Harald Welzer idéz, in: *Tdter,* 67. o. Dr. Wernicke Me-seritz-Obrawaldéban ugyancsak a tekintélyére hivatkozva adta ki a nővéreknek az utasítást halálos injekciók befecskendezésére. L. Bronwyn Rebekah

McFarland-Icke: *Nurses in Nazi Germany,* Princeton University Press, 1999, 233., 248.0.

19. A férfi- és női módszerek a legtöbb szempontból átfedték egymást, a nők

azonban egyes eljárásokat jobban kedveltek, mint a férfiak. A koncentrációs táborok irodalmában gyakran olvashatunk a felügyelőnők sajátos magatartásáról: rendszeresen vetettek be támadó hajlamú kutyákat, és előszeretettel ordítottak, pofoztak, rúgtak. L. Elissa Mailander Koslow: *Gewalt im Dienstalltag: Die SS-Aufieherinnen des Konzentration- und Vernichtungslagers Majdanek, 1942—1944,* Hamburgi Társadalomkutató Intézet, 2009; és a szerző 2010. jún. 23-ai interjúját Helen Tichauerrel, Münchenben, a Lajos Miksa Egyetemen, Irma Greese birkenaui és egyes felügyelőnők malchowi tevékenységéről. Az elhangzottakat megerősíti Donald McKale: *Nazis after Hitler: How Perpetrators of the Holocaust Cheated Justice and Truth,* Rowman & Littlefield, 2012, 42. o. ' „

20. Tipikus válaszok voltak például: „Mir ist nichts darüber bekannt” (Erről semmit sem tudok), „Ich kann nicht sagen” (Nem tudom megmondani), „Ich weiss nicht mehr” (Már nem tudom) és

„Ich habé nichts davon gehört” (Erről semmit sem hallottam). Elizabeth Hoeven (szül. Bork, 1922), Kassel, 1978. okt. 10., BAL, 634-K41676-Koe.

21. Az öldöklésben részt vett német és osztrák elkövetők - az SS és a rendőrség tagjai, illetve a táborrendszerben működők — legfrissebb becsült létszáma mintegy 200 000—250 000 fő. Európa-szerte nem kevesebb, mint 330 000 német és osztrák ellen folyt vádirattal végződő nyomozás, és közülük mintegy százezer főt marasztalt cl valamilyen bíróság. 1945 és 1989 között Ke-let-Németországban 12 890 személyt állítottak bíróság elé náci indítékú háborús és emberiség elleni bűnökért, kétszer annyit, mint Nyugat-Német-országban. A perek kilencven százalékát 1955 előtt, szovjet nyomásra rendezték. Az elzárásra szóló ítéletek száma magas volt, és az 1980-as évek közepéig a bíróságok halálos ítéleteket is hoztak. L. Norbert Erei, szerk.: *Transnational Vergangenheitspolitik. Dér Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Európa nach dem Zweiten Weltkrieg,* Wallstein, 2006, valamint Jürgen Matthaus és Patricia Heberer, szerk.: *Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the Politics of Prosecuting War Crimes,* University of Nebraska Press, 2008.

22. Pauline Kneisslert idézi Michael Burleigh és Wolfgang Wippermann in: *The Racial State;* valamint Ultiké Gaida in: *Zwischen Pflegen und Töten,* 160. o. Kneisslcr addig gyilkolt, ameddig csak tehette. Utolsó állásában, Kaufbeu-ren-Irsecben egy négyéves fiút öltek meg 1945. máj. 29-én, harminchárom nappal az amerikai katonák kaufbeureni bevonulása után. L. ErnstT. Mader: *Das erzwungene Sterben dér Heil- und Pflegeanstalt Kaufbeuren-Irsee zwischen 1940 und1945 nach Dokumenten undRerichten von Augenzeugen,* Blöcktach, 1992. Peter Witte történész egy 1945. júl. 2-ai amerikai hírszerzői jelentés alapján (Nürnberg Doc. PS-1696, kiadatlan) összeállította a szóban forgó utolsó kaufbeureni napok dokumentációját. Ennek részleteit 1. in Henry Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution,* University of North Carolina Press, 1997, 218-219. o.; „Massen-mord in dér Heilanstalt”, a *Münchner Zeitung* 1945. júl. 7-ei számában; és Ernst Klee: *„Euthanasie”im NS-Staat,* 452—453. o.

23. Roy Baumeister: *Evil: Inside Human Violence and Cruelty,* W. H.

Freeman, 1997, 47. o.

24. Insa Eschenbach szerint azon nők ítéletét, akiket az NDK-ban állítottak bíróság elé náci bűnökért, három tényező befolyásolta: hogy rendhagyó eltévelyedésnek, illetve fiatal koruknak vagy naivitásnak tulajdonították-e magatartásukat, és hogy a bontakozó szocialista államon belül dolgozónak minő-sültek-c. Erna úgy mutatta be magát, mint aki mindhárom szempontnak megfelel - ám a jelek szerint a bíróság „nem volt vevő” érveire, és életfogytiglani fogsággal sújtotta. L. Insa Eschenbach: „Gespaltene Frauenbilder: Geschlechtcrdramaturgicn im juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte”, in Ulricke Weckel és Edgar Wolfrum, szerk.: *„Bestien” und „Befehlsempfiin-ger”: Frauen und Manner in NS-Prozessen nach 1945,* Vandenhoeck & Rup-recht, 2003, 99. o.

25. Erna Petri kihallgatása, 1961. szept. 18. Horst és Erna Petri pere, BstU 00050-57, USHMMA, RG 14.068, 566-os karton.

26. Erna Petri kihallgatása, 1961. szept. 18.

27. Norman Goda: *Tales from Spandau: Nazi Criminals and the Cold War.* Cambridge University Press, 2008, 147. o.

28. „Flashbulb Memories”, *Cognition* 5 (1977), 73—99. o.

29. „Does Atrocity Have a Gender? Feminist Interpretations of Women in the SS”, in Jeffrey Diefendorf, szerk.: *Lessons and Legacies,* 6. kötet: *New Currents in Holocaust Research,* Northwestern University Press, 2004, 300-321. o.

30. Ahogyan James Waller szociálpszichológus rámutat: „az elkövetők atrocitásainak pszichológiai magyarázata természetesen nem jelenti azt, hogy megbocsátunk nekik, igazoljuk vagy jóváhagyjuk viselkedésüket. Ehelyett a magyarázat pusztán csak azt teszi lehetővé, hogy megértsük a körülményeket, melyek hatására sokan közülünk gyilkos gépezetté válhatnánk.” James Waller:

Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing, Oxford University Press, 2002, XIV. o.

31. Cesare Lombroso és Guglielmo Ferrero: *Criminal Woman, the*

Prostitute, and the Normal Woman, ford. Nicole Hahn Rafter és Mary Gibson, Duke University Press, 2004.

32. Eileen MacDonald: *Shoot the Woman First,* Random House, 1991, XI-XII. o. Köszönöm Robert Ehrenreichnek, hogy felhívta figyelmemet erre a forrásra.

33. Idézi Steven Barkan és Lynne Snowden: *Collective Violence,* Allyn & Bacon, **2000**, 83. o.

34. Richard Wrangham és Dale Peterson: *Demonic Males: Apes and the Origins of Human Violence,* Houghton Mifflin, 1996; és Frans B. M. de Waal: „Evolutionary Ethics, Agression and Violence: Lessons from Primate Research", *Journal of Law, Medicine and Ethics* 32 (2004. tavasz), 18-23. Adam Jones érvényesen foglalja össze a hasonló tárgyú irodalmat, így Michael Ghiglieri: *The Dark Side of Man* című művét, in: *Genocide: A Comprehensive Introduction,* 2. kiadás, Routledge, 2011, 477-482. o.

35. Yehuda Bauer: *Rethinking the Holocaust,* Yale University Press, 2000, 21. o.

36. L. Roger W. Smith „Elkövetők" c. szócikkét in: *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity,* Macmillan, 2004; Baumeister: *Evil,* 137. o.; Beatrice Hanssen: *Critique of Violence: Between Poststructuralism and Critical Theory,* Routledge, 2000; és Steven K. Baum: *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Victims,* Cambridge University Press, 2008, 123. o.

37. James Blair, Derek Mitchell és Karina Blair: *The Psychopath: Emotions and the Brain,* Blackwell, 2005, 20. o. A mai Egyesült Államok helyi adatgyűjtései azt tanúsítják, hogy a kegyetlenség (erőszakoskodás, háziállatok kínzása) és a bűnelkövetési hajlamok (bolti lopás, csavargás) a férfiak 6-16 és a nők 2—9 százalékánál vannak jelen. A pszichopata irányultság szélsőségesebb formái a férfiak 1—3, míg a nők 1 százalékánál érhetők tetten. A pszichológusok szerint a bűnözői magatartás szélsőségesebb formái érzelmi és interperszonális tényezők széles skálája alapján mérhetők. Az ilyen diagnózisok tipikusan vagy az egyes tényezőkből alkotott pontrendszeren alapulnak, vagy pedig olyasféle teszteken, amilyet Robert Harc állított össze bizonyos jellemvonások,

magatartásformák és érzelmi reakciók (empátiahiány, énközpontúság, a bűntudat hiánya, agresszivitás és impulzív természet) alapján. Az ilyen, egyes jellemvonásokat sorakoztató listák inkább leíró, semmint magyarázó jellegűek. Fontos tényező lehet a gyilkosok gyermekkora is, mivel a pszichopátia és az antiszociális magatartás már zsenge korban is megnyilvánul, hogy aztán a tizenéves korban hangsúlyossá váljon.

38. Vannak genderfuggő különbségek is: 1. Dana Britton: *The Gender of Crime,* Rowman & Littlefield, 2011. Waller *Becoming Evil* c. műve is kiemeli a szocializáció jelentőségét, és hasonló következtetésre jutott Adam Jones is „Gender and Genocide in Rwanda" c. tanulmányában, in Adam Jones, szerk.: *Gendercide and Genocide,* Vanderbilt University Press, 2004, 127-128. o. Wuggershaus a felügyelőkről és a börtönőrökről írott tanulmányában - idézi Jill Stephenson: *Women in Nazi Germany,* 113. o. - rámutatott az érintettek nyomorúságos környezetére és diszfunkcionális családjára. Ami a biológiai álláspontot illeti, a közelmúlt pszichológiai kutatásai összekapcsolták a hormonokat (pl. a szerotonint) és a szülési komplikációkból eredő agyi károsodást a pszichológiai rendellenességekkel és az erőszakos magatarással. L. Blair, Mitchell és Blair: *The Psychopath,* 32., 42. o.; Peter Loewenberg: „Psychohis-torical Perspectives on Modern German History", *Journal of Modern Histoty* 47 (1975), 229-279.; Richard Bessel cs Dirk Schumann, szerk.: *Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s,* Cambridge University Press, 2003; és Dirk Schumann, szerk.: *Raising Citizens in the Century of the Child,* Berghahn, 2010, 111—13. o.

39. Theodor Adorno és mások: *The Authoritative Personality,* W. W. Norton, 1950; Aurél Ende: „Battering and Neglect: Children in Germany, 18601978", *Journal of Psychohistoty 7* (1979), 249-279.; Raffael Scheck: „Childhood in German Autobiographical Writings, 1740—1820", *Journal of Psychohistory* 15 (1987); és Sigrid Chamberlain: „The Nurture and Care of the Future Master Race", *Journal of Psychohistory* 31 (2004), 374—376.

40. L. Molly Harrower: „Rorschach Records of the Nazi War Criminals: An Experimental Study after Thirty Years", *Journal of*

Personality Assessment 31 (2004), 141-151.; valamint George Kren és Leon Rappoport: *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior,* Holmes & Meier, 1994.

41. Idézet Joshua Rubenstein és Ilya Altman, szerk.: *The Unknown Black Book* c. műve Bevezetőjéből, 35. o. Ohlendorfról 1. még Hilary Earl: *The Nuremberg SS-Einsatzgruppen Trial, 1945—1958: Atrocity, Law, and Histoty,* Cambridge University Press, 2010.

42. Douglas Kelley jelentése, idézi Welzer: *Tdter,* 9. o.

43. Milgramnek, Adornónak, Ritzlernek és másoknak a náci elkövetőkre vonatkozó háború utáni kutatásai többnyire azt állapították meg, hogy a náci vezetők és funkcionáriusok cpelméjűek voltak. A vallomásaikra alkalmazott klinikai kritériumok alapján a vizsgált személyeknek mintegy tíz százalékát lehetett volna patológiás esetnek nyilvánítani. Valójában rendkívül értelmesek, kreatívok és energikusak voltak. Dr. Ritzier a Rorschach tintafolt-teszteket elemezve azt tapasztalta, hogy a Nürnbcrgben vizsgált tizenhat személyből öten kaméleonszerű képeket rajzoltak; szerinte ez a kép volt a legárulkodóbb. Idézi Welzer: *later,* 9., 11. o. A kaméleoneffektusról 1. még Eric Steinhart: „The Chameleon of Trawniki: Jack Reimer: Soviet *Volks-deutsche,* and the Holocaust”, *Holocaust and Genocide Studies* 23 (2009 tavasz), 239-262.

44. Eleanor Bauré, akit a Véres Pia nővérként is ismertek, egyike azon maroknyi esetnek, amikor egy nőt pszichiátriai szempotból is megvizsgáltak. A keményvonalas náci nőt Dachauban is látták, amint az orvosi kísérleteket figyeli- Karácsony estéjén nemegyszer bántalmazta a foglyokat, miközben karácsonyi dalokat énekelt, és csomagokat osztott. 1945-ben letartóztatták. Fogsága idején megvizsgálta egy müncheni ideggyógyászati klinika egyik orvosa, és megállapította, hogy „primitív, semmire sem alkalmas” teremtés, akit „erős egója és szexuális indítékok irányítanak”. 1949-ben egy müncheni nácitlanító bíróság tíz év kényszermunkára ítélte - ennél súlyosabb ítéletet az ilyen bíróságok nem hozhattak. 1950-ben egészségi okokból szabadlábra helyezték, és 1981-ben, kilencvenöt évesen hunyt el. L. Ulrike Leutheusser, szerk.: *Hitler und die Frauen* c. művét, DVA, 2001, 178-186. o. L. még Hans Holzhaider: „»Schwester Pia«: Nutzniesserin zwischen Opfern

und Tatern”, in *Dachauer Hefte* 10 (1994).

45. A szerző interjúja Hermann Wcissinggel 2010. márc. 10-én, a németországi Münsterben.

46. Baum: *The Psychology of Genocide,* 122—125.0.

47. A szerző interjúja Hermann Weissinggel, 2010. márc. 10.

48. Dora Maria Kahlich bécsi antropológus felkereste a tarnówi gettót, hogy faji kutatásokat végezzen a zsidók között. L. Evan Bukey; *Jews and Intermarriage in Nazi Austria,* Cambridge University Press, 2011, 51. o.

49. Franz Bauer, a Mi^dzyrzec Podlaskiba helyezett német csendőr feleségével együtt könyvelést vezetett az áldozatokról; így vallotta eg}' szemtanú, korábbi zsidó hadifogoly, áld az ottani gettóban raboskodott. I,. Dániel Dwor-zynski eskü alatti tanúvallomása, Linz, 1962. febr. 18.; Wiesenthal és Zeug államügyész levelezése, Tartományi Igazságszolgáltatási Központ, 8 AR-Z 236/60, 1962. febr. 5. Dortmundban ekkor vizsgálatot indítottak, 45. sz.

dosszié, J2 28/61 jelzéssel. L. még Wiesenthal levelezése a náci háborús bűnök nyomozóhivatalával, Tel-Aviv, 1963. márc. 28., SWA.

50. A házastársi kapcsolatok jelentősegét nemcsak a zsidóüldözés lényeges tényezőjeként kell kiemelnünk, hanem a mentési kísérletek döntő elemeként is. A Harmadik Birodalomban a házastárs éppúgy lehetett rendkívüli tehertétel, mint komoly nyereség. A zsidó férfiakkal összeházasodott német asszonyok jól ismert történetén kívül (rosenstrassei tiltakozás) érdemes figyelembe venni a következő esetet is. Rigában a hadsereg titkárnőinek létesített különleges szállás német felügyelőnője összebarátkozott egy zsidó nővel, aki szülővárosából, Nürnbergből került Lettországba. A német nő ennivalót csent a szállás konyhájáról a katonai motorkerékpárok szereldéjében dolgozó zsidó férfiaknak. Amikor az SS erre rájött, letartóztatta az asszonyt, és vádat emelt férje, egy ugyancsak keletre helyezett főhadnagy ellen. Amikor a férfi értesült felesége bűneiről, és közölték vele, hogy őt teszik felelőssé az asszony tetteiért, öngyilkosságot követett el, míg felesége túlélte a

háborút. L. Yad Vashem, Igazak dossziéja, 49. szám, 2828-as akta. L. még Killius: *Frauen fur die Front,* 183. o.

51. Gisela Bock: „Ordinary Women in Nazi Germany", in Lenore Weitzman és Dalia Ofer, szerk.: *Women in the Holocaust,* 96. o.

7. MI LETT VELÜK?

1. L. Kathrin Kompisch: *Taterinnen,* 77., 84. o. 1944-ben a Gestapónak mintegy 31 000, a Kripónak mintegy 13 000 tagja volt.

2. Gudrun Schwarz: „Verdrángte Táterinnen", in Theresa Wobbe: *Nach Osten,* 209. o. L. még Hilary Earl: *The Nuremberg SS-Einsatzgruppen Trial, 1945-1958: Atrocity, Law, and History,* Cambridge University Press, 2010, 40-44. o.

3. Elizabeth D. Heineman: „The Hour of the Woman: Survival in Defeat and Occupation" és „Marriage Rubble", in: *What Difference Does a Husband Make?*

4. A modern német történelem gendermetaforáihoz 1. Elizabeth D. Heineman: „Gender, Sexuality, and Coming to Terms with the Nazi Past", *Central European History* 38 (2005), 41—74.

5. Liselotte Meier Lerm lidai titkárnő kihallgatója elmondta, hogy a nő, saját hazugságaiba belezavarodva, könnyekre fakadt, tagadta a főnökével folytatott szerelmi viszonyt, és titkolni próbálta mindazt, amiről tudomása volt. Tényleges bűnösségét nem is sikerült kideríteni. 1964. okt. 6., BAL, 1162/3433.

6. Annette Schücking volt a duisburgi büntető törvényszék első női bírája. 1954 és 1957 között a düsseldorfi polgári bíróságon bíráskodott, majd onnan a detmoldi bíróságokra helyezték át. 1948-ban házasságot kötött Helmut Homcyer újságíróval, és két gyermekük született. Schüeking-Homeyer-ről feltételezték, hogy értékes tanú lehet. 1974 májusában dr. Rückerl, a ludwigsburgi Nemzetiszocialista Bűnöket Felderítő Állami Igazságszolgáltatási Igazgatás Nyugatnémet Központi Hivatalának vezetője egy ügyésznek szóló emlékeztetőjében azt javasolta: amennyiben a zwiaheli/novgorod-vo-linszkiji rendőrök és a helyi *Gebietskommissar e.*lleni nyomozásukból bírósági ügy lesz, idézzék meg Schücking-

Homeyert tanúnak. Tárgyalásra azonban nem került sor. Dr. Rückerl emlékeztetőjét Schücking-Homeyer tanúskodásának tárgyában a nő anyagához csatolták: BAL, II, 204a ARZ 132/67, 574.

7. A szerző és Christof Mauch interjúja Schücjdng-Homeyerrel, 2010. márc. 30., Liinen, Németország.

8. Az Ausztriában, Nyugat-Németországban és Kclct-Németországban gyilkosság, illetve gyilkosságban való bűnrészesség címén vád alá helyezett személyek 5-18 százaléka volt nő. Az eutanáziaperek vádlottainak huszonkét, a vád alá helyezett tábori őrök kilenc százaléka tartozott a gyengébb nemhez. L. Claudia Kuretsidis-Haider és Winfried R. Garscha, szerk: *Keine „Abrech-mmg": NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Európa nach 1945,* Aka-demische Verlagsanstalt, 1998, 200-205. o. L. még Alexandra Przyrcmbel: „Use Koch”, in Klaus-Michael Mallmann és Gerhard Paul, szerk.: *Karrieren dér Gewalt: Nationalsozialistische Tdterbiographien,* Wissenschaftliche Buch-gesellschaft, 2004, 126-127., 130-131. o.

9. Amikor Hannah Arendt Adolf Fáchmann és a náci bürokrácia tanulmányozása alapján kidolgozta tételét a gonosz banalitásáról, elhanyagolta a női adminisztrátorok szerepét. Zygmunt Bauman szociológus, akinek munkásságára Arendt nagy hatással volt, ugyancsak olyan elméletet fogalmazott meg, amely mellőzte a nők szerepét. Mintegy hat évvel az Eichmann-per után a vádlottak padjára került egy' íróasztal mögötti női gyilkos: Gertrude Slottke, az amszterdami náci titkosrendőrség „J” *(Juden* — zsidóügyek) osztályának harminckilenc éves szakértője. Az 1941 nyarának és őszének német dokumentumait kutató történészek, akik a „végső megoldás” forrásaival foglalkoztak, regionális kezdeményezésekben bukkantak különböző nyomokra, így került kezükbe egy 1941. aug. 31-én kelt, Slottke fogalmazta dokumen-tűm, „A totális zsidóság elleni harc” címen, amely „a zsidókérdés végső megoldását” javallottá, „valamennyi zsidó eltávolítása révén”. Slottkénak saját, gépírónőkből és hivatalnokokból álló kisegítő stábja volt, és aktív munkakapcsolatban állt főnökével, Wilhelm Harsterrel, a Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat főnökével. Listákat állított össze a Mauthausenba, Auschwitzba és

Sobibórba deportálandó zsidókról, és legalább egy razziát nézett végig, amelyen - mint 1943. máj. 27-ei jelentésében megjegyezte — „hisztérikus zsidó nőket” szedtek össze. A westerborki átmenőtábor zsidó foglyai elkeresztelték a Halál Angyalának, mivel a táborban cirkálva önállóan szelektált. A deportálandókról készített listáján Anne Frank és családja is szerepelt. Az ellene és férfi feljebbvalói ellen indított perben Anne apja, Ottó is kérdéseket intézett a vádlottakhoz, és megmutatta nekik a kislány fényképét kiadott naplójának borítóján. Slottkét öt év fogságra ítélték mint tettestársat majdnem 55 000 deportált zsidó legyilkolásában. Az íróasztal mögötti női gyilkos 1967-es pere és az elmarasztaló ítéletek szokatlannak számítottak; a nemzetközi figyelem, a média szerepvállalása, valamint Ottó Frank, továbbá a kiemelkedő nácivadász Simon Wiesenthal és Robert Kempner, a korábbi nürnbergi jogi szakértő részvétele, illetve érintettsége alighanem hasznára volt a vád képviseletének. Gertrude Slottke vallomása és a tárgyalás egyéb anyagai megtalálhatók in BAL, 107 AR 518/59, II. kötet. L. még Yaacov Lozowick: *Hitler’s Bureaucrats: The Nazi Security Police and the Banality of Evil,* Continuum 2000, 165—166., 171., 269. o.; és Elisabeth Kohlhaas: „Weibliche Angestellte der Gestapo, 1933—1945”, in Marita Krauss, szerk.: *Sie waren dabei,* 154—161. o.

10. A berlini zsidó bérházak házmesternői és a vagyontárgyak kezelői között lévő nők cinkosságáról 1. Brigitte Scheiger: „»Ich bitté um baldige Arisierung der Wohnung«: Zűr Funktion von Frauen im bürokratischen System der Verfol-gung”, in Theresa Wobbe: *Nach Osten,* 175-196. o.; Krauss: *Sie waren dabei,* ll.o.; és Jill Stephenson: *Women in Nazi Germany,* 112-113. o. A női feljelentők ellen eljárás indult, bár a feljelentők és a feljelentés miatt megvádoltak között a nők hányada nem volt aránytalan. L. Robert Gellately: *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy, 1933-1945,* Oxford University Press, 1991; és Ulricke Weckel és Edgar Wolfrum, szerk.: *„Bestien”und,,Be-fehlsempfanger”.*

11. Idézi Katharina Kellcnbach in: „God’s Love and Womens Love: Prison Chaplains Counsel the Wives of Nazi Perpetrators”, *Journal of Feminist Studies in Religion* (2004. ősz), 11—13. A forrást Susan Bachrachnak köszönhetem.

12. A szerző telefoninterjúja Edith N.-nel 2010. ápr. 22-én. Edith hangsúlyozta, hogy férjével a háború után ismerkedett meg, és a férfi mint idős rokkant állandó gondoskodást igényelt. Elsírta magát, amikor zaklatott lelkű, korán elhunyt fiáról beszélt, aki kiderítette apja múltját, és letaglózta, amit megtudott. A férj egy halálfejes SS-hadosztályban szolgált, és 1942-ben, Tagan-rogban részt vett a Sonderkommando 10a-val a tömeges kivégzésekben. Ezt megelőzően Varsóban volt börtönőr.

13. L. Jürgen Matthaus: „»No Ordinary Criminal Georg Heuser, Other Mass Murderers and West German Justice”, in Patricia Heberer and Jürgen Matthaus, szerk.: *Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the Politics of Prosecuting War Crimes,* University of Nebraska Press, 2008.

14. Gerda Rogowsky nyilatkozata, 1960. márc. 14., BAL, 162/5102.

15. A tartományi igazságszolgáltatási szervek központi hivatalának vizsgálat előtti eljárása az egykori zsitomiri/ukrajnai főkörzetben elkövetett NS-bű-nök ügyében, II, 204a AR-Z 131/67, csudnovi kerületi biztosi hivatal zárójelentése. Bizonyítási anyagok. Tanúkihallgatások: Erna Barthelt, Elisabeth Tharun, Elfriede Büschken, Friedrich Paul, Ottó Brase, Elfriede Brase, ügyészi hivatal, ügyiratok, I 13 Js 60/51, Tartományi Bíróság, I 13 ERKs 35/51. BAB, BStU 000199-202. Richter úr, a népi rendőrség főtörzsőrmestere, VPKA-Wittenberg, „Jelentés”, 1850. febr. 3., BstU 00035, hallei kerület ügyészi irattára, 2052. sz. fiók. MíS BV Halle, Ast 5544, BstU 00133-138, az ítélet első változata, Bruno Samisch mühlangeri munkás bűnügye, dessaui tartományi bíróság, és „Indoklás”, 1-5. BAB, BstU 00133.138, hallei kerület ügyészi irattára, 2052. sz. fiók.

16. Amikor a háború után kihallgatták Mimi Trscket, Globocnik titkárnőjét, ő állhatatosan kitartott főnöke mellett, és azt hangoztatta, hogy a végső megoldásról mit sem tudott, és az elgázosító-központokról sem hallott. Igen, az „áttelepítés” és „evakuálás” kifejezések ismerősen csengenek, de arról, hogy ezek a halál szinonimái, fogalma sem volt. Amikor 2001-ben egy német filmes interjút készített vele, Mimi még ekkor is kitartott valamikori védekezése mellett. L. Berndt Rieger: *Creator of Nazi Death Camps,*

201. o.

17. Idézi Kerstin Freudiger: *Die juristische Aufarheitung von NS-Verbrechen,* Mohr Siebeck, 2002, 214. o.

18. „EV/ízZ/gí/'[1] Telefon beszélgetések Ruth P.-vel, 2011. jún. 7. és aug. 2. A forrást Andrej Angricknak köszönhetem. Az RSHA elleni nyugatnémet vizsgálat volt a legalaposabb: az RSHA mintegy 730 tagját sikerült azonosítani, és mintegy ötven főt elítéltek. Berlini Tartományi Bíróság, 1969. okt. 13., KS 1/69 (ZstK: VI 415 AR 1310/63, 341. sz. iratgyűjtő).

19. Vermerk (megjegyzés), 1960. okt. 9., az ügyész jegyzetei, BAL, 9 Js 716/59.

20. Amikor egyes ügyészek túlléptek Heuser munkatársainak és barátainak zárt körén, találtait más német nőket is, akik annak idején a háborús Minszkben dolgoztak, és most tárgyszerűbben vallottak. Egy titkárnő, aki 1941 szeptemberétől 1943 decemberéig tartózkodott Minszkben, hitelesen hangzó részletességgel írta le a tömeggyilkos műveleteket. Jól emlékezett Heuserra, és őt állította az események középpontjába. Elmondta, hogy valahányszor zsidó szállítmány érkezett Malij Trosztcnyecbe, Heuser felállt egy hordóra, és beszédet tartott. Miután a Nagynémet Birodalom nevében üdvözölte a zsidókat, közölte, hogy át fogják telepíteni őket, és hogy ezekben a nehéz háborús időkben a cél érdekében le kell mondaniuk értéktárgyaikról. Hozzátette, hogy minden leadott holmijukat listába veszik, így utalva rá, hogy kárpótolva lesznek. Egyelőre gazdaságokba szállítják őket, ahol mezőgazdasági munkát végeznek majd, jelentette be, és elnézést kért a nem kielégítő szállítási és elhelyezési körülményekért. Ezután a titkárnő elmondta, amit Heuser hivatalának más női dolgozóitól és SS-kollégáktól hallott a tömeggyilkosságok helyszínén történtekről és a németek ölési módszereiről. Látta, ahogy munkahelye udvarán zsidókat lőnek agyon, és meg is nevezte a gyilkosokat. Éva Maria Schmidt tanúvallomása, 1961. nov. 9., Kölni Tartományi Bíróság. Koblenz Sta, 9 Js/716/59. Az ilyen vallomások, amelyeket a háború idejéből származó dokumentáció egészített ki, elegendőek voltak Heuser elmarasztalásához. Több mint 11 103 személy meggyilkolásáért tizenöt évre ítélték, tíz év után azonban szabadlábra került, mivel a bíróság úgy vélekedett, hogy „nem a

szokásos értelemben vett bűnöző”. A koblenzi államügyészség aktái, Heuser-ügy, R9 Js 716/59-es különbizottság. Sabine Dicket érintő kihallgatási feljegyzések, 1960. ápr—okt.

21. Kuretsidis-Haider és Garscha: *Keine „Abrechnung",* 204-206. o. L. Heine-mannál a nyugatnémet özvegyekről és a családjogi törvényről: *What Difference Does a Husband Make?*

22. Daginar Herzog: *Sex after Fascism: Memory and Morality in Twentieth-Century Germany,* Princeton University Press, 2005, különösen a 3., „A norma-litás kétségbeesett keresése” c. fejezet; és Kraus: *Sie waren dabei,* 13. o.

23. Az osztrák származású Windisch Nyugat-Németországba menekült, és a Saar-vidék neonáci körei bújtatták. Tizenöt éves fogság után börtönben halt meg.

24. A szerző interjúi Herbert Hinzmann korábbi főállamügyésszel, Mainz, 2010. aug. 2., valamint Hinzmann-nal és Boris Neusiusszal, Mainz, 2012. febr. 14.

25. Liselotte Meier Lerm nyilatkozata, 1953. szept. 19., BAL, 262/3425; valamint további, 1966. szept. 5-ei és 6-ai nyilatkozatok, BAL, 162/3449 és 3450.

26. Egy nyugatnémet küldöttség, tagjai között Hermann Wcissing ügyésszel, valamint a vádlottak védőivel Luckba utazott, ahol szovjet-ukrajnai és lengyel tanúk számoltak be az átélt eseményekről. A szerző interjúja Weissing-gel, Münster, 2010. márc. 9.

27. Életrajzi anyag Altvater vádiratában és az ítélet, BAL, B162/4524, 20, 22.

28. Dagmar Reese: *Growing Up Female in Nazi Germany,* amely idézi Altvater egyik mindeni kortársának visszaemlékezését, 154. o.

29. A Johanna Altvater Zelle és Wilhelm Westerheide elleni perben kulcsfontosságú tanú volt egy korábbi német kollégájuk, a Wehrmacht (6. műszaki zászlóalj, első század) egyik sofőrje, aki Westerheide hivatalának közelében állomásozott, és Volodimir-

Volinszkij utcáin gyakran találkozott Westerheidé-vel; ilyenkor együtt sétáltak tovább, és beszélgettek. 1943-ban, ha zsidó munkásokkal futottak össze, azok megálltak, és térdre borultak Westerheide előtt. A sofőr megkérdezte, miért teszik ezt? Mert ezt parancsoltam nekik, felelte Westerheide, majd eldicsekedett vele, hogy korábban mintegy 30 000 zsidó élt gettókba zsúfolva a körzetében, de tizennyolcezernek már „kampec”, és a többivel is végezni kell. Hozzátette, hogy éppen jó lövőket keres, és megkérdezte a sofőrt, nem érdekli-e a zsidók lepuffantása, de az nemet mondott. Westerheide ekkor a sofőr egysége más tagjainak úgyszintén feltette a kérdést, akik részt is vettek ebben az 1943-as, egy régi temetőben rendezett tömeggyilkosságban. A sofőr felidézte, hogy a Westerheide által toborzott lövészek között egy csapat zenész is volt. Kari Wetzle nyilatkozata, Oberhausen, 1963. jún. 21., BAL, 162/4522, 1. föl. Valószínűleg azokról a zenészekről volt szó, akik a lengyel tanúk által felidézett lakoma közben játszottak, majd letették hangszereiket, hogy egy darabig lövöldözzenek, josef Opatowski tanúvallomása, 7. Zsidó Történelmi Intézet, Varsó, ZIH 301/2014.

30. Idézi *Die Tat*, 1978. okt. 6., beszámoló a perről: „Das Todes-Getto war un-sagbar freundlich” (A halálgettó kimondhatatlanul barátságos volt). IV. szalag, bl 773-1004. Wcsterheide, II., 204 AR-Z 40/61, B162/4523, föl. 1., a Szövetségi Törvényszék Büntetőszenátusa.

31. A Szövetségi Törvényszék ítélete Westerheide és Zcllc gyilkossági büntetőügyében, 4 StR 303/80, BAL, IV. szalag, II., 204 ARZ 40/61.

32. A Központi Irodában töltött szolgálata idején (1965-2000) Weissing és kollégái több mint 25 000 gyanúsított ügyében nyomoztak, és 159 személy ellen emeltek vádat. Az egyéb vitatott ügyek között, amelyeket a hivatal elvetett vagy sikertelenül vizsgált, szerepelt Erich Priebke és Heinrich Boere anyaga is. Boere, korábban a Waffen-SS tagja (aki a Viking hadosztály keretében szolgált Ukrajnában), Aachenben került bíróság elé a Hollandiában elkövetett bűneiért, és 2010. márc. 23-án életfogytiglanra ítélték.

33. A szerző interjúja Weissinggel, 2010. március 9-én.

34. „Németek tiltakoznak két személy felmentése ellen egy háborús bűnösök elleni perben”, *New York Times,* 1982. dec. 21.

35. Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem,* Viking 1963. A védők nem tudták bizonyítani, hogy azokat, akik megtagadták a zsidók kirablására, deportálására és kivégzésére felszólító parancsok végrehajtását, feljebbvalóik megbüntették volna. A vélelmezett kényszerre vagy a parancs kötelező végrehajtására való hivatkozást a bíróság nem fogadta el.

36. Gertrude Segel Landau kijelentése, 1947. máj. 29., rendőrfőnökség, Becs, népbírósági nyomozás, Vg 3b Vr 7658/47. Felix Landau tagadta a Gertrude által elmondottakat, és akkor is hazugsággal vádolta az asszonyt, amikor az, állítása szerint, felszólította, hogy ne lőjön emberekre. Azt azonban elismerte, hogy- 1938-ban lefoglalt egy bécsi zsidó lakást. A zsidó tulajdon elkobzása során arra kényszerítette az Altmann bécsi gyároscsalád egyik tagját, hogy' arany’ ékszereket szolgáltasson ki neki. Felix Landau vallomása, 1947. aug. 7., Camp Marcus, a másolat a bécsi Városi Levéltárban található, Vg 8514/46.

37. A jelek szerint az osztrák börtönök meglehetősen nyitottak voltak; 1947-ben Franz Stangl is kisétált a fogságból. L. Gitta Sereny: *Into That Darkness: An Examination of Conscience,* (magyarul: *A sötétség felé,* Park, 2013) 353. o. Landau, hogy megmeneküljön az osztrák és német nyomozók elől, Rudolf Jaschke néven új személyazonosságot öltött, és menekült szudétaföldi népi németnek mondta magát; valójában Bécsben született 1910-ben (1. a Landau elleni előzetes vizsgálatot és a Stuttgarti Államügyészség feljegyzéseit, 11 208 AR-Z 60a/1959, BAL 3380). Amikor házassági anyakönyvi kivonatért folyamodott, feltárta a hatóságok előtt valódi nevét, és bemutatta osztrák születési bizonyítványát. A hamis személyazonossága miatti vizsgálat vezetett letartóztatásához; ezt követően emeltek vádat ellene 1961-ben a náci korszakban elkövetett bűneiért, 1962 márciusában pedig egy stuttgarti bíróság gyilkosságért ítélte el. Kettős életfogydglant kapott, ami az 1960-as évek nyugatnémet bíróságain ritkaságszámba ment. Az ítélet azonban inkább csak jelképesnek bizonyult; 1973-ban Landau amnesztiában részesült. Tíz évvel később hunyt el. L. Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverflgung in Ostgalizien, 141—1944:*

Organisation und Durchfuhrung eines staatlichen Massenverbrechem, Oldenburg 1996, 392., 417. o.

38. Gertrude Segel Landau kijelentései 1947. máj. 29-én, valamint jún. 2-án és

17-én, továbbá 1948. febr. 17-én és 27-én. VCA, Bécsi Városi Levéltár, Vg 8514/46. ' "

39. Regina Katz, aki Drohobicsban Block varrónője volt, később tanúskodott ellene. Katz asszonynak két oka is volt, hogy jelentkezzen a hatóságoknál. Amikor 1943-ban a helyi gettót felszámolták, az élete, csakúgy, mint a kislányáé, halálos veszélyben forgott. Öt magát mint munkást Block kimentette, de az egyéves gyermek sorsa hidegen hagyta. Katz meg akarta találni a leánykát, és azt akarta, hogy Joscfine Block bűnhődjön tetteiért. Regina Katz tanúvallomása, 1946. okt. 3., VCA, hivatali közlemény, letartóztatás, 1946. okt. 19., rendőrfönökség. 1946. okt. 19-ei leirat, házkutatás, Bécsi Városi levéltár, Vg 8514/46.

40. Joscfine Block nyilatkozata, 1946. nov. 14., VCA, Vg 8514/46, Josefine Block közlése, 1948. febr. 12.; a Gertrude Landau elleni vizsgálat, VCA, Vg 3b Vr 7658/47. Irma Greese, az egykori birkenaui felügyelőnő a tábort szerinte irányító kiváltságos zsidók áldozatának nyilvánította magát; 1. vallomását in Donald McKale: *Nazis after Hitler: How Perpetrators of the Holocaust Cheated fist ice and Truth,* Rowman & Littlefield, 2012, 41. o.

41. A nyomozás folyamata jó ideig elhúzódott, és Frau Block 1949 elejéig fogságban maradt. Az osztrák hatóságok nemigen törekedtek rá, hogy felkutassák a kulcsfontosságú szemtanúkat, vagyis az olyan „külföldi” zsidókat, akik „rosszul beszélnek németül” vagy elhagyták Ausztriát, hogy kevésbé ellenséges környezetben telepedjenek le. Az osztrák börtönök tömve voltak gyanúsítottakkal, és túl kevés volt az esetek feldolgozásához szükséges laikus ügyész és bíró. Az idő múlásával mindenki tovább akart lépni, kivéve talán az egy

Altmann nevű ügyészt, aki 1949. márc. 3-án egyoldalas vádiratot szerkesztett Block ellen, egyetlen lány bántalmazását és kínzását róva fel neki. A többi vádpontot ejtették, és a lány ellen elkövetett

bűn egyetlen tanúja eltűnt. Ekkor közbelépett egy másik ügyész, aki fél nap alatt letudta az ügyet. Blockot 1949. szept. 15-én elégtelen bizonyítottság címén felmentették. A Bécsi Tartományi Bíróság tanácskozásának jegyzőkönyve, 259/3 stop.

42. Hasonló elfogultság nyilvánult meg Hermine Braunsteiner esetében, amelyet szintén a Bécsi Népbíróság tárgyalt. Braunsteinert, az egyik tábor felügyelőnőjét, mindössze három évre ítélték, mivel „egy bécsi nő nem képes ekkora brutalitásra". 1981-ben azonban egy düsseldorfi bíróság életfogytiglani fegyházzal sújtotta. L. Claudia Kuretsidis-Haider: „Taterinnen vor Gericht: Die Kategorie Geschlecht bei dér Ahndung von nationalsozia-listischen Tötungsdelikten in Deutschland und Osterreich", in Krauss: *Sie waren dahei.*

43. Vera Wohlauf kihallgatása, 1964. nov. 19., BAL, B162/5916, 1655-1658.

44. Christopher R. Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland.*

45. Gustav Willhausról (1910—1945) 1. még Pohl: *Nationalsozialistische Juden-verfolgung in Ostgalizien,* 333., 423. o.

46. Lembergi per, vádirat, BAL, 162/4688, 274.

47. Idézet a per sajtóvisszhangjából, „Das Urteil im Lemberg Prozess", 1961. ápr. 30.; a cikk szerepelt a stuttgarti ügyész lapkivágat-dossziéjában, BAL, 162/4688, 208 AR-Z 294/59.

48. Az NDK-ban bíróság elé állított női elkövetőkről megjelent művek a női tábori őröket, elsősorban a ravensbrücki SS-felügyelőnőket állították előtérbe. Harmincötük ellen indult per 1947 és 1954 között keletnémet és szovjet bíróságokon, de viszonylag enyhe ítéleteket kaptak. L. Insa Eschenbach érdekes elemzését: „Gespaltene Frauenbildcr: Geschlechterdramaturgien im juristischcn Diskurs ostdeutscher Gerichte", in Weckel és Wolfrum: *„Bettién" und „Be fehlsempfánger",* 95-116. o.

49. A Petri-perről szóló elemzésemhez egy korábbi cikkem anyagát használtam fel: „Male and Female Holocaust Perpetrators

and the East German Approach to Justice, 1949-1963”, *Holocaust and Genocide Studies* 24., no. 1. (2010. tavasz): 56-84. Köszönöm az Oxford University Pressnek és az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának, hogy hozzájárultak a szóban forgó cikk (megváltoztatott formájú) részleteinek felhasználásához.

50. A Mezőgazdasági Termelőközösség (Landwirtschaftliche Produktionsgc-nossenschaft, LPG) a szovjet típusú kollektív gazdaság keletnémet megfelelője volt. Nyugatnémet ügyészek ez idő tájban nyomoztak és indítottak pereket olyan tettesek ellen, akik ugyanabban az ukrán régióban követték el bűneiket. Az erfurti illetékesek nem aknázták ki ezt a lehetőséget: ők inkább a lengyel és orosz hatóságokkal működtek együtt. A Galíciával kapcsolatos nyugatnémet perekről 1. Omer Bartov: „Guilt and Accountability in the Post-war Courtroom: The Holocaust in Czortkow and Buczacz, East Galicia, as Seen in West German Legal Discourse” c. előadását, amely a Yale Egyetemen 2005. okt. 27-29-én rendezett, „Repairing the Past: Confronting the Legacies of Slavery, Genocide and Caste” c. konferencián hangzott el.

51. A fájlokban kényszer nem mutatható ki, bár a kihallgatási jelentésekben feltüntetett napszakok sejtetik, hogy a vallatások sokáig tartottak, kimerítő-ek voltak, és megszakítás nélkül zajlottak szokatlan órákban is. A vádlottaknak a jegyzőkönyvekben szereplő aláírása kusza, és a kéz remegéséről árulkodik.

52. Erfurt, a Stasi Általános Feljegyzései, Alig. S 100, Bst U 000111-113, Alig S 73, BstU 000019-21, BAB, Archiv-Nr. 403/63, BSTu Aussenstelle Erfurt, huszonkét kötet/dosszié, továbbá tíz hangszalag és két fényképalbum.

53. Horst és Erna Petri perének hangszalagja, Eft. AU 403/63, a BstU irattára, BAB.

54. Petri-ügy, no. 10733., *DDR-Justiz und NS-Verbrechen,* Lfd Nr. 10733, 271-272.

55. Erna Petri kihallgatása, 1961. szept. 15. A Horst és Erna Petri elleni eljárás, BAB, a berlini BstU Irattára, a dosszié száma Eft. AU 403/63 GA 1, USHNNA, RG 14.068, 565-ös kartoték.

56. Erna Petri kihallgatása, 1961. szept. 18.

57. A német nők ellen lefolytatott nácitlanítási eljárások elemzése során Kathrin Mcycr azt tapasztalta, hogy a nemi irányultságú elvárások a brutális viselkedésre állítólag alkalmatlan nők esetében magasabbra emelték az erkölcsi mércét. Az amerikai, valamint a nyugat- és keletnémet jogászok ítéleteit egyaránt áthatották ezek az elvárások. L. Meyer: *Eninazifizierung von Frauen: Die Internierungslager dér US Zone, 1945-1952,* Metropol, 2004.

58. Petri levelei, BAB, az Erfurti Ügyészség kézírásos anyagai, BstU 000379.

59. BAB, másolat, 1961. aug. 7., vizsgálati szakasz, Erna Petri, Stasi, Erfurt, 3493/61, V. kötet, irattári szám 403/63.

60. Egy 1990. szeptemberi törvény szerint minden személy akkor rehabilitálható, ha egyr nyugatnémet bíróság, illetve annak német utóda megállapítja, hogy az illető elítélését megalapozó náci bűnöket nem támasztotta alá kellő bizonyíték, ha a nyomozati szakaszban és a per folyamán emberi jogaiban súlyosan megsértették, és ha a per törvénysértő körülmények között ment végbe. Hat rab közül egy (vagy a leszármazottai) folyamodott rehabilitációért; ekként 106 kérvény gyűlt össze. Ezek közül negyvenhármat rögtön elutasítottak, a többiek ítéletét felülvizsgálták vagy' megváltoztatták. A tizenhárom visszavont elmarasztalás közül jó néhány a Waldheim-féle perekben született. Két rabot szabadlábra helyeztek. L. Günther Wieland: „Die Ahndung von NS-Verbrechen in Ostdeutschland, 1945-1990”, in *DDR-Justiz und NS- Verbrechen: Sammlung ostdeutscher Strajurteile wegen nationalsozia-listischer Tötungsverbrechen,* K. G. Saur Verlag, 2002.

61. Lehetséges, hogy Petri 1991. dec. 12-én, a stollbergi bíróság rendelkezése alapján szabadult. A döntés, valamint a Pctritől származó ömlengő idézet a Gudrun Himmler Burwitznál, „ennél a csodálatos teremtésnél” tett látogatásról, megtalálható Oliver Schröm és Andrea Röpke *Stíllé Hilfe fiir braune Kamemden: Das geheime Netzwerk dér Alt- und Neonazis* c. művében, Auf-bau Verlag, 2006, 104-105. o. A szerző interjúja a Petri családdal 2006. július 24-én.

62. A perbe fogott nők magasabb el marasztalási arányát illetően a történészek véleménye eltér egymástól. A nagyobb publicitásban részesült perekben, például a Majdanek-ügyben, Hildegard Lachert felügyelőnőt tizenkét évre, míg férfi megfelelőjét csak nyolc évre ítélték. Valamennyi nyugat-németországi ügy általános elemzése viszont egy másik történészt arra a megállapításra ösztönzött, miszerint a legtöbb bíróság elé állított nőt felmentették vagy három évnél rövidebb büntetésre ítélték. L. Michael Greve: „Tater oder Gehilfen?” in Weckel és Wolfrum: *„ Restién “und „ Befehlsempfdnger",* 202. o. L. még Claudia Koonz: „A Tributary and a Mainstream: Gender, Public Memory, and the Historiography of Nazi Germany”, in Karen Hagemann és Jean H. Quataert, szerk.: *Gendering Modern German History,* 161. o.

63. Erre elsőnek Hermann Rauschnigg, a korábbi náci hivatkozott, majd Joachim Fest történész is visszhangozta a gondolatot.

64. Idézi Ute Frevert: *Women in German History,* 215. o.

65. Katrin Himmler, Heinrich Himmler dédunokahúga mint ember és mint tudós megbékélt a náci múlttal: tanulmányt írt a Himmler családról, és izra-éli férfival kötött házasságot. L. „»Herrenmenschenpaare«”, in Krauss: *Sie waren dabei,* 73. o.

66. Roy Baumeister: *Evil,* 46. o.

67. Götz Aly: *Hitlers Volkstaat.* Néhányan azok közül, akikkel a jelen könyvhöz interjút készítettem, büszkén mutattak meg nekem olyan tárgyakat, amelyekre keleten töltött háborús szolgálatuk során tettek szert, és amelyek most otthonukat díszítik.

68. A prominensebb vádlottak között volt Use Koch (a szadista csábító, akit azzal vádoltak, hogy lámpaernyőket készített a foglyok tetovált bőréből), Herminc Braunsteiner (a majdaneki kanca), valamint Irma Greese (Birkenau és Ber-gen-Belsen szép vadállata). L. Sybil Milton: „Women and the Holocaust: The Case of German and German-Jewish Women”, in Renate Bridenthal, Atina Grossmann és Marion Kaplan, szerk.: *When Biology Became Destiny,* 297-333. o.; 1. még Sarah Cushman: „Women of Birkenau” (filozófiai doktori disszertáció, Clark University, 2010). A nők elleni kelet-németországi ügyekről 1. Insa Eschenbach: „"Negative

Elemente«: Ermittlungsberichte des MfiS über ehemalige SS-Aufseherinnen”, in Annette Leo és Peter Reif Spircck, szerk.: *Helden, Tdter und Verrdter: Studien zum DDR-Antifaschis-mus,* Metropol, 1999, 197-210. o.

69. Koonz: „A Tributary and a Mainstream”, 161. o.

UTÓSZÓ

1. Hitler és Sztálin kelet-európai, különösen ukrajnai és lengyelországi együttműködéséről 1. Timothy Snyder: *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin,* Basic Books, 2010 (magyarul: *Véres övezet,* Park, 2012).

2. A szemtanú *egy* korábbi zsidó hadifogoly volt, aki a Miˆdzyrzec Podlaski-i gettóban raboskodott. Franz Bauert mint kutyás nácit emlegették, aki nemegyszer kijelentette: „Nem tudok reggelizni, amíg le nem lőttem egy zsidót, és nem tudok elaludni, amíg le nem lőttem *egy* zsidót. Ezzel a pisztollyal lőttem agyon kétezret közülük.” Dániel Dworzynski tanúvallomása, Linz,

1962. febr. 28. Wiesenthal és Zeug államügyész (Tartományi Igazságszolgáltatási Igazgatóságok Központi Hivatala) levélváltása: 8 AR-Z 236/60, 1962. febr. 5. Dortmundban vizsgálat kezdődött, 1. no. 45. Js 28/6l-cs dosszié. Wiesenthal levele a Náci Háborús Bűnök Nyomozóirodájának, Tcl-Aviv,

1963. márc. 28., SWA.

3. A szerző interjúja Gisela Gross-szal, Baltimore, 2005. nov. 3.

4. Az SS-jelentés a birodalmi német férfiak és nők kihágásairól idéz néhány esetet, amikor is német házaspárok illegálisan alkalmaztak zsidó munkásokat, megengedték, hogy a zsidók a konyhájukban étkezzenek, és a hírek szerint iratokkal láttak el egy zsidó családot, hogy Romániába menekülhessenek. Herr Gilke, egy építész, aki a kolomeai vasútállomást is vezette, feleségével együtt közbelépett, amikor az állomásról az SS zsidókat akart deportálni, és az is lehet, hogy bújtattak öt zsidót, ezzel megmentve életüket. Az SS és a rendőrség többek között ebben az ügyben is vizsgálatot indított. Egy Roth nevű tisztet, aki hozzásegített több lengyel zsidót,

hogy átszökjenek a magyar határon, büntetésül koncentrációs táborba vittek. Katzmann SSPF Krüger HSSPF-nek, „Verhaltcn Reichsdeutschcn im Gencralgouvernement”, 1943. máj. 14., ITS.

5. Ulrich Frisse: „The Role of the Local Judiciary: *Das Sondergericht beim Deutschen Gericht Lemberg* (a lembergi Német Bíróság különbírósága) és hozzájárulása a kelet-galíciai holokauszthoz” (a Yad Vashem nyári műhelykiadványa, 2010 júliusa,) 8-10.; levéltári forrása: Sondergericht bei dem Deutschen Gericht Lemberg, Strafsache gégén Liselotte Hassenstein wegen Judenbeherbergung, 1943. okt. 1., 3 Kis 103/45. L. még Jill Stephenson: *Women in Nazi Germany,* 111. o.

6. Richard Evans: *The Lhird Reich at War,* 686. o.

7. K. H. Schafer: „Die letzten Tagé von Danzig im Jahre 1945”, pünkösd, 1946. máj. 16. Hálával tartozom Wolfgang Schafernek, amiért megosztotta velem apja kéziratát.

8. A szerző interjúja Maria Seidenbergerrel és dr. Boris Neusiusszal a németországi Heberthausenben, 2010. jún. 6-án és okt. 20-án. A szöveget letétként az USHMMA őrzi.

KÉPJEGYZÉK

Szövetségi Levéltár szíves hozzájárulásával

109. o. Lengyelországi áttelepülési tanácsadóknak készült toborzási brosúra címlapja / A Berlini Szövetségi Levéltár szíves hozzájárulásával

112. o. Ápolónők egy katonai segélyállomáson / A Német Vöröskereszt Levéltárának szíves hozzájárulásával

123. o. Német hivatalos és polgári személyek akasztott embereket szemlélnek

egy minszki utcán, 1942 vagy 1943 / A Berlini Szövetségi Levéltár szíves hozzájárulásával

124. o. Use Struwe kollégáival piknikezik, 1942 vagy 1943 / © Aufbau Verlag

GmbH & Co. KG, Berlin 1999

126. o. Katonai szanatórium Novgorod-Völinszkijban / Annette Schücking-Homeyer és Julie Paulus szívességéből

145. o. Zsidókat hajtanak végig Lidán a vesztőhely felé, 1942. március /

A Tartományi Levéltár Speyeri Gyűjteményének szíves hozzájárulásával

147. o. Egy „Frau Apfelbaum” sörétes puskával a lidai erdőben / A Tartományi Levéltár speyeri gyűjteményének szíves hozzájárulásával

149. o. Az Einsatzgruppe A koporsókkal díszített felmérése az 1941-ben meggyilkolt zsidókról / Washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum, Thomas Wartenberg szíves hozzájárulásával

162. o. Vera és Julius Wöhlauf bajtársakkal együtt frissítik fel magukat, 1942 nyara, Lengyelország / A Hamburgi Állami Levéltár szíves hozzájárulásával

178. o. Erna Petri grzendai birtokán / A Berlini Szövetségi Levéltár

szíves hozzájárulásával

203. o. Fogoly német nők a németországi Kasselben / A Yad Vashem szíves hozzájárulásával

224. o. Zsidó férfit parancsolnak ki a rejtekhelyéről / A Tartományi Levéltár speyeri gyűjteményének szíves hozzájárulásával

240. o. Johanna Altvater Zclle izraeli nyomozók albumában / A Yad Vashem szíves hozzájárulásával

257. o. Erna Petri letartóztatásakor készült fotók / A Berlini Szövetségi Levéltár szíves hozzájárulásával